

Kijken, luisteren, lezen

Kijken, luisteren, lezen

De invloed van beeld, geluid en schrift op het oordeel over
verdachtenverhoren

M. Malsch
R. Kranendonk
J. de Keijser
H. Elffers
M. Komter
M. de Boer

In opdracht van:
Programma Politie & Wetenschap

Foto omslag:
Phil Nijhuis/Hollandse Hoogte

Ontwerp:
Vantilt Producties & Martien Frijns

ISBN: 978 90 3524 796 3
NUR: 800, 624

Realisatie:
Reed Business, Amsterdam

© 2015 Politie & Wetenschap, Apeldoorn; NSCR, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opname of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Publicatie- en Reproductierechten Organisatie (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

No part of this publication may be reproduced in any form, by print, photo print or other means without written permission from the authors.

Inhoud

	Samenvatting	9
	Voorwoord	19
1	Inleiding	21
1.1	Het proces-verbaal	22
1.2	Ontwikkelingen in het verbaliseren van verhoren	26
1.3	De raadsman bij het verhoor	29
1.4	Het onderzoek	29
1.4.1	Vraagstelling	31
1.4.2	Deelprojecten	31
1.4.3	Overzicht van de hoofdstukken	33
2	Methoden	35
2.1	Deel 1: Vergelijking pv's van verhoren met de opnamen	35
2.1.1	Dataverzameling	35
2.1.2	Eerste twee periodes	36
2.1.3	Derde periode	38
2.2	Interviews	40
2.3	Experiment	41
2.3.1	Casus	42
3	De invloeden van beeld, geluid en schrift in de strafrechtspraktijk (literatuur)	45
3.1	Inleiding	45
3.2	Benadrukkingseffecten van beeld, geluid en schrift	45
3.3	Selectie	47
3.4	Emoties, beeld, en de invloed hiervan op het oordeel	49
3.5	Geloofwaardigheid en overtuigingskracht	51
3.6	Het cameraperspectief tijdens opnamen van verdachtenverhoren	52
3.7	Het opnemen van verhoren	53
3.8	Non-verbaal gedrag	54
3.9	Tot besluit	55

4	Vergelijkingen tussen processen-verbaal en verhoren	59
4.1	Inleiding	59
4.2	Vergelijking met de Aanwijzing AVR	60
4.2.1	Start- en eindpunt van de registratie van het verhoor	60
4.2.2	Cameraopstelling en informatie op beeldopname	61
4.2.3	Mededeling opname aan verdachte	62
4.2.4	Vermelding onderbrekingen	64
4.2.5	Typen	64
4.2.6	Verklaring lezen en ondertekenen	65
4.2.7	Standaardinformatie	65
4.3	Opmaak en typering van de processen-verbaal	66
4.4	Weglaten van informatie uit pv's	68
4.4.1	Vragen, antwoorden, opmerkingen	69
4.4.2	Weglaten vragen	70
4.4.3	Antwoorden	76
4.4.4	Opmerkingen	76
4.4.5	Constateringen	77
4.4.6	Tactische/technische aanwijzingen	77
4.4.7	Andere informatie weggelaten uit pv's	79
4.4.8	Opmerkingen over de verklaring in het pv	80
4.4.9	Confrontaties	80
4.4.10	Ontlastende informatie	82
4.4.11	Emoties	83
4.5	Informatie toegevoegd aan het pv	84
4.6	Verandering van informatie, teksten en bronnen	87
4.6.1	Verandering van formuleringen	87
4.6.2	Vertekening	89
4.7	Non-verbale gedragingen	94
4.7.1	Aantallen en soorten non-verbale uitingen in pv's	95
4.7.2	Reflecties op non-verbaal gedrag	95
4.7.3	Plaats waar het non-verbale gedrag wordt weergegeven in het pv	97
4.7.4	Stiltes	97
4.7.5	Opvallende non-verbale uitingen in verhoor, niet in pv	99
4.7.6	Verdachte zekerder in pv dan in verhoor	100
4.7.7	Non-verbaal gedrag tijdens confrontaties	101
4.7.8	Non-verbaal gedrag van de verhoorders	103
4.7.9	Sfeer van het verhoor	104
4.8	Conclusies	105

5	Deskundigen over het toenemend gebruik van beeld en geluid bij verdachtenverhoren	107
5.1	Inleiding	107
5.2	Resultaten	107
5.2.1	Wijzen van verbaliseren van verdachtenverhoren	108
5.2.2	Leesbaarheid en bruikbaarheid	109
5.2.3	Wat wordt uit het proces-verbaal weggelaten?	110
5.2.4	Wat is een goed proces-verbaal en wat moet erin?	111
5.2.5	Het verhoor op beeld, geluid of schrift?	112
5.2.6	Non-verbale uitingen	114
5.2.7	Kunnen zien of de verdachte liegt?	117
5.2.8	Het gedrag van de verhoorder	118
5.2.9	Invloed van non-verbaal gedrag op het eigen oordeel	120
5.2.10	Invloeden van beeld en geluid op de rechtspraktijk	120
5.2.11	Aanwezigheid van de advocaat bij het verhoor	122
5.2.12	Het bekijken/beluisteren van verhoren	124
5.3	Conclusies	125
6	Non-verbaal gedrag en de presentatiewijze van een verhoor (experiment)	129
6.1	Inleiding	129
6.2	Onderzochte effecten	130
6.3	Respons	131
6.4	Achtergrond respondenten	132
6.5	Resultaten	132
6.5.1	Schuld	132
6.5.2	Wijziging schuldoordelen	133
6.5.3	Redenen voor wijziging van het schuldoordeel	135
6.5.4	Waarheid	136
6.5.5	Geloofwaardigheid	137
6.5.6	Respect, voice en partijdigheid	140
6.5.7	Controlemogelijkheid van het verhoor	140
6.5.8	Toelichting controleerbaarheid verhoor	141
6.5.9	Rapportcijfer	142
6.5.10	Overige opmerkingen	142
6.6	Conclusies	143

7	Conclusies	145
7.1	Inleiding	145
7.2	Vraagstelling	146
7.3	Deelvraag 1: Wat komt in het pv en wat wordt eruit gelaten?	147
7.4	Deelvraag 2: Wat zijn de verschillen tussen non-verbaal gedrag in pv's en op audiovisuele en auditieve opnamen?	151
7.5	Deelvraag 3: Wat zijn de invloeden van non-verbaal gedrag bij de verschillende presentatievormen van een verhoor (pv, auditief, audiovisueel)?	155
7.6	Beantwoording hoofdvraag	156
7.7	Conclusies	157
7.8	Aanbevelingen	160
7.9	Beperkingen van het onderzoek	163
	Literatuur	167
	Bijlagen	175
1	Methodische verantwoording (hoofdstuk 4) vergelijking verhoren met pv's (<i>Dataverzameling 3</i>)	175
2	Deelproject 1: vergelijking pv's van verhoren met de opname van het verhoor (hoofdstuk 4)	180
3	Topiclijst interviewvragen – officieren van justitie (hoofdstuk 5)	181
4	Experiment: manipulatie, variabelen en procedure (hoofdstuk 6)	183
5	Experiment: casus en vragenlijst (conditie 'proces-verbaal NVG') (hoofdstuk 6)	185
6	Experiment: effectieve manipulatie (hoofdstuk 6)	195
7	Experiment: oordelen over de 'rechtvaardigheid' van het verhoor (methodische uitwerking) (hoofdstuk 6)	199
8	Variantieanalyse schuldoordelen (experiment) (hoofdstuk 6)	200

Samenvatting

Vraagstelling

Het Nederlandse strafproces heeft een sterk schriftelijk karakter. De strafrechter behandelt de zaak op basis van het onderzoek dat vóór de zitting is gedaan en waarvan de resultaten in het dossier zijn neergelegd. Van dat schriftelijk dossier maken processen-verbaal (hierna: pv's) een substantieel onderdeel uit. Het pv van verdachtenverhoor door de politie is daarbinnen een van de belangrijkste documenten (zie Buruma, 2008).

Beeld en geluid spelen binnen het Nederlandse strafproces de laatste jaren een steeds grotere rol. Verhoren worden nu vaker opgenomen dan vijf jaar geleden. Dat gebeurt hetzij auditief, hetzij audiovisueel. Opgenomen verhoren kunnen worden bekeken of beluisterd, bijvoorbeeld op de zitting. Deze ontwikkeling betekent dat het Nederlandse strafproces zijn schriftelijke karakter enigszins begint te verliezen. Aan het gebruik van beeld en geluid zijn diverse gevolgen verbonden. Zij bieden betere mogelijkheden om de gang van zaken tijdens een verhoor te controleren dan een schriftelijk stuk. Beeld en geluid bieden een vollediger weergave van de zaak. Zij zijn directer en hebben meer impact op kijker of luisteraar. Beeld en geluid kunnen echter mogelijk suggestiever zijn dan schrift. Als non-verbaal gedrag te zien of te beluisteren is, kan dit iets suggereren, bijvoorbeeld leugenachtigheid, maar ook spijt of bepaalde emoties. De kijker of luisteraar is zich niet altijd bewust van een dergelijke suggestie en de invloed die deze kan hebben. Daarnaast kunnen beeld en geluid, evenals overigens schriftelijke stukken, worden gemanipuleerd. De verwachting is dat het toenemend gebruik van beeld en geluid invloed zal hebben op de rechtspraak; zij verdienen daarom substantiële aandacht. Dit is vooral bij verdachtenverhoren het geval, omdat deze van groot belang zijn voor de waarheidsvinding en een bepalende rol kunnen spelen in het verloop van het proces. Deze verhoren en de verslaglegging erover (via processen-verbaal of via beeld- en geluidsopnamen) staan centraal in dit onderzoek.

Dit boek bespreekt een onderzoek naar deze ontwikkelingen. Het heeft als centrale vraagstelling:

Welke invloed heeft het toenemende gebruik van audiovisuele middelen bij het registreren van het verdachtenverhoor, op de inhoud van het pv, het oordeel over de verdachte, de aannemelijkheid van zijn/haar verhaal en de controlemogelijkheden van de rechter?

De centrale vraag is uitgewerkt in de volgende deelvragen.

- 1 Wat wordt opgenomen in processen-verbaal van een verdachtenverhoor en wat wordt eruit gelaten? Hoe verandert dit in de loop der tijd en als gevolg van de *Aanwijzing AVR*?¹
- 2 Welke verschillen zijn er tussen non-verbale uitingen opgenomen in schriftelijke processen-verbaal van een verdachtenverhoor, en non-verbale uitingen die hoorbaar/zichtbaar zijn tijdens een opname van ditzelfde verhoor?
- 3 Welke invloed hebben non-verbale uitingen die zijn opgenomen in het proces-verbaal, en welke invloed hebben dezelfde non-verbale uitingen als die hoorbaar/zichtbaar zijn op opnamen van hetzelfde verhoor, op het oordeel over de verdachte, de aannemelijkheid van zijn/haar verhaal en de controlemogelijkheden van de rechter? Welke verschillen bestaan tussen de manieren waarop een verhoor kan worden gepresenteerd?

Methoden

Deze vragen zijn onderzocht (1) door opnamen van verhoren (auditief en audiovisueel) te vergelijken met de processen-verbaal die van deze verhoren zijn gemaakt, (2) door interviews met deskundigen in het strafrecht en (3) door middel van een experiment. Bij dit experiment is een verdachtenverhoor op drie manieren aangeboden aan de respondenten: in de vorm van een proces-verbaal, als auditieve opname en als audiovisuele opname. Door een acteur en twee rechers is een verhoor nagespeeld. Van dit verhoor zijn twee versies gemaakt: een (vrijwel) zonder non-verbale uitingen en een met (extra)

---

¹ *Aanwijzing auditief en audiovisueel registreren van verhoren van aangevers, getuigen en verdachten (2010A018)*. Inwerking-treding 1 september 2010. Hierna: *Aanwijzing of AVR*.

non-verbale uitingen. Beide versies zijn opgenomen. Van het verhoor zijn in totaal zes versies gemaakt, te weten een pv met en zonder extra non-verbaal gedrag, een auditieve opname met en zonder extra non-verbaal gedrag en een audiovisuele opname met en zonder extra non-verbaal gedrag. Die verschillende versies zijn voorgelegd of getoond aan de respondenten (ieder één versie), die vervolgens vragen beantwoordden over in welke mate zij de verdachte schuldig achtten en hoe geloofwaardig zij zijn verhaal vonden. Op deze wijze kon de invloed worden vastgesteld van zowel de wijze van aanbidding van het verhoor (pv, auditief, audiovisueel) als van het non-verbale gedrag op het oordeel over de schuld van de verdachte en de aannemelijkheid van zijn verklaring.

Resultaten

Vergelijking opnamen met pv's: weglating, toevoeging en verandering

Processen-verbaal geven het verhoor slechts zeer beperkt weer, zo blijkt uit de vergelijking tussen opnamen en pv's. Gemiddeld bestrijken de onderzochte pv's tussen de 2 en 37 procent van het verhoor. Pv's vatten het verhoor dus zeer sterk samen. De hoofdvragen die zijn gesteld tijdens het verhoor worden meestal wél weergegeven (63 procent), maar van de vervolgvragen komt slechts 25 procent in het pv terecht. Van alle antwoorden die tijdens de verhoren zijn gegeven, komt 19 tot 21 procent terug in het pv. Daarnaast worden tal van andere interacties tussen verhoorders en verdachten weggelaten uit het pv, zoals opmerkingen, constatering, gesprekken tussen verbalisanten en emoties. Van alle interacties bij elkaar wordt slechts 32 procent weergegeven in het pv.

Met behulp van vervolgvragen probeert de verhoorder vaak een antwoord te krijgen van de verdachte. Dat kan gepaard gaan met *pressie*. Die druk die tijdens het verhoor wordt opgebouwd, en de *sfeer* van het verhoor zijn vaak niet terug te vinden in het pv. *Confrontaties*, bijvoorbeeld met belastend bewijs of met de tegenstrijdige verklaringen van de verdachte zelf, worden eveneens lang niet altijd goed in de pv's weergegeven of worden soms in hun geheel weggelaten. Ook *ontlastende opmerkingen* van de verdachte komen niet altijd in het pv terecht. Als de verdachte opmerkingen maakte over hoe zijn verklaring in het pv is weergegeven, worden die opmerkingen niet altijd opgenomen in het pv, ook niet als de verbalisant het pv niet wijzigt naar aanleiding van die opmerkingen.

Soms worden vragen en (juridische) formaliteiten aan het pv *toegevoegd* of worden deze erin *geëxpliciteerd*. Dat geldt bijvoorbeeld voor de cautie (de mede-

deling aan de verdachte dat hij niet verplicht is om antwoord te geven op de vragen) of voor het laten lezen van het pv voordat de verdachte dit ondertekent. Daardoor lijkt het of de verhoorders veel aandacht aan deze (juridische) formaliteiten besteden, terwijl deze eerder terloops of soms zelfs helemaal niet zijn verricht. Het pv suggereert soms dus meer dan er is gebeurd tijdens het verhoor. In enkele van de onderzochte pv's stond dat de verdachte zijn verklaring had gelezen alvorens die te ondertekenen, terwijl dat niet uit de opname bleek.

Bewoordingen van de verdachte worden regelmatig *veranderd* tijdens het opmaken van een pv. Deze veranderingen hebben vaak als gevolg dat de verdachte in het pv *zekerder* overkomt in zijn uitspraken dan in de auditieve/audiovisuele opname. Spreektaal wordt schrijftaal in het pv. Daardoor gaat er van de tekst soms een andere suggestie uit dan oorspronkelijk door de zegslieden was bedoeld.

Vroeger was de monoloogvorm standaard, maar tegenwoordig vormen *vraag-antwoord-pv's* de dominante stijl. Dit type pv is relatief omvattender dan de monoloogvorm. Dit betekent dat er tegenwoordig vollediger verslag wordt gedaan van verdachtenverhoren dan vroeger, en dat de interactie tussen verhoorders en verdachten ook beter wordt weergegeven. Maar ook in de vraag-antwoordvorm worden verhoren nog steeds sterk samengevat weergegeven. Ook in deze pv's wordt een groot deel van de gestelde vragen niet weergegeven; de interactie tussen verbalisant en verdachte komt slechts beperkt tot uitdrukking.

Ondanks het feit dat veel informatie wordt weggelaten, is de grote lijn van de verhoren meestal wel terug te zien in de pv's. Het karakter van het verhoor verandert echter door de wijze waarop verhoren samengevat worden weergegeven in het pv. Een enkele maal ontbreekt iets essentieels in het pv (bijvoorbeeld een confrontatie) of is informatie apert onjuist weergegeven.

Non-verbaal gedrag in de pv's en op de opnamen

In meer dan de helft van de onderzochte pv's is non-verbaal gedrag beschreven. Het gaat daarbij uitsluitend om gedrag van de verdachte. Vanzelfsprekend wordt niet het volledige non-verbale gedrag van de verdachte beschreven, maar blijft het bij een selectie van een aantal (opvallende) gedragingen. De meest beschreven non-verbale uitingen in pv's zijn zwijgen, stiltes en uhs (in diverse vormen). Daarnaast wordt soms vermeld dat de verdachte een beweging uitbeeldt, dat hij naar iets wijst of dat hij stil of strak voor zich uit kijkt. Ook worden soms emoties beschreven in pv's. Het gaat dan meestal om huilen of 'verdachte wordt

emotioneel'. Non-verbaal gedrag wordt niet speciaal weergegeven op momenten dat de verdachte in het nauw wordt gebracht. Een suggestief effect lijkt daarmee niet te zijn beoogd door de verbalisanten.

Het *non-verbale gedrag van de verhoorders* wordt in geen van de pv's weergegeven. Gedragingen van verhoorders kunnen de interactie met de verhoorde beïnvloeden. Zij kunnen van invloed zijn op het gedrag en de verklaring van de verdachte. Verklaringen van de verdachte kunnen het gevolg zijn geweest van de attitude van de verhoorder, maar dat valt niet te achterhalen in de pv's. De verdediging stelt vaak dat de verdachte door de verbalisanten onder druk is gezet tijdens het verhoor. Aan de hand van de pv's valt echter niet te controleren of dit inderdaad het geval is geweest. Dat is een *gebrek in de controleerbaarheid* van het verhoor met behulp van het pv.

De deskundigen die zijn geïnterviewd (rechercheurs, officieren van justitie, advocaten en rechters) hechten belang aan non-verbale uitingen tijdens het verhoor; 65 procent wil die dan ook zien of horen en de helft wil erover lezen in het pv. De geïnterviewden geven aan dat de effecten ervan op de oordeelsvorming niet altijd duidelijk zijn. Sommigen willen juist niet kennisnemen van non-verbaal gedrag. Er wordt gewaarschuwd voor valkuilen, vooral in de situatie dat non-verbale uitingen in het pv worden genoteerd. Deze zijn immers selectief en kunnen suggestief werken. De meeste deskundigen geven aan voorzichtig te zijn om uit non-verbaal gedrag te concluderen dat de verdachte leugenachtig is.

Het waarnemen van non-verbaal gedrag dient een veel breder doel dan alleen de poging om vast te stellen of de verdachte de waarheid spreekt of liegt, zo blijkt uit de antwoorden van de deskundigen. Rechters willen soms de sfeer tijdens het verhoor proeven, kijken hoe verhoorders zich opstellen ten opzichte van de verdachte, en de verdachte observeren. Rechters vinden het ook van belang om het verhoor te kunnen *controleren*. De risico's van gebrek aan objectiviteit en het feit dat non-verbaal gedrag multi-interpretabel is, worden daarbij door de deskundigen onderkend. Uit het experiment blijkt dat non-verbaal gedrag feitelijk ook verschillend wordt beoordeeld: sommige respondenten vinden zenuwachtig gedrag belastend, andere juist niet.

Het gebruik van beeld en geluid

Er bestaat onder de geïnterviewde deskundigen een voorkeur voor het kunnen beschikken over zowel beeld en geluid als schrift bij het kennisnemen van verhoren (36 procent van de deskundigen, vaak rechters). Sommigen geven aan

graag een goed pv te hebben, maar wel een opname te willen kunnen bekijken ter controle. De op één na meest genoemde voorkeur is die voor een audiovisuele presentatie (27 procent). Voorkeuren voor (uitsluitend) auditieve vormen van presentatie komen niet voor, wel voor een uitsluitend schriftelijke presentatie (14 procent, meestal officieren van justitie).

Verhoren worden weinig bekeken of beluisterd, ook niet op de zitting. De beschikbaarheid van beeld en geluid heeft dus nog niet geleid tot grootschalig gebruik ervan. Veel deskundigen verwachten als gevolg van de beschikbaarheid van beeld en geluid wel grote veranderingen in de strafrechtspraktijk, zoals een verhoging van de kwaliteit van verhoren. Een enkeling spreekt over een vermindering van rechterlijke dwalingen of over een ‘revolutie’. Daarnaast wordt volgens de geïnterviewden de openbaarheid gediend door het gebruik van meer beeld en geluid op de zitting. Zaken worden levendiger, ook voor het publiek. Enkelen verwachten echter dat beeld en geluid juist weinig verandering teweeg zullen brengen omdat het gebruik ervan te veel tijd kost. Officieren van justitie geven aan dat beeld en geluid praktische problemen met zich meebrengen. Het kost te veel tijd en zij vinden dat er te veel verzoeken worden gedaan tot het afspelen van verhoren die in hun ogen nodeloos zijn. Een enkeling wijst erop dat de rechtspraak zich nog onvoldoende bewust is van de mogelijke gevolgen van meer beeld en geluid.

Beantwoording onderzoeksvragen: hoofdvraag

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt:

Welke invloed heeft het toenemende gebruik van audiovisuele middelen bij het registreren van het verdachtenverhoor, op de inhoud van het pv, het oordeel over de verdachte, de aannemelijkheid van zijn/haar verhaal en de controlemogelijkheden van de rechter?

De inhoud van het pv verandert niet substantieel als gevolg van het toenemende gebruik van audiovisuele middelen. Sommige geïnterviewden stelden dat het pv korter is als er een opname wordt gemaakt, maar de meeste vonden dat dit niet het geval is en dat er derhalve geen verschil is tussen de beide situaties.

Non-verbaal gedrag in een verhoor is van invloed op het oordeel over de verdachte. De verdachte wordt minder geloofwaardig en zijn verklaring minder waarheidsgetrouw gevonden na het zien van of het lezen over zijn non-verbale gedrag, zo blijkt uit het experiment. Bij een auditieve opname is een dergelijk effect echter niet geconstateerd: na het (uitsluitend) horen van dit gedrag is er geen (significant) verschil in oordeel gevonden over de geloofwaardigheid van de verdachte.

Het zien van (bepaald) non-verbaal gedrag kan derhalve het oordeel over de schuld verhogen. Dit blijkt ook uit het literatuurhoofdstuk dat in dit boek is verwerkt. Het is echter niet altijd zeker of dit verhoogde schuldoordeel inderdaad terecht is. Verwacht kan echter worden dat in de toekomst meer gebruik zal worden gemaakt van beeldmateriaal, en dan doen zich ook de risico's voor dat het oordeel over de schuld (mogelijk ten onrechte) wordt beïnvloed.

Dankzij beeld en geluid wordt het verdachtenverhoor veel controleerbaarder. De geïnterviewden en de respondenten (experiment) denken dat de rechter het verhoor bij een audiovisuele opname behoorlijk goed kan controleren, terwijl dat bij de andere twee modaliteiten minder goed zou kunnen. De geïnterviewde deskundigen (vooral rechters) vinden audiovisuele opnamen belangrijk omdat deze het verhoor vollediger weergeven en ook controleerbaarder maken, mede wat het gedrag van de verhoorders betreft. Voorwaarde voor een daadwerkelijke controle is wel dat rechters ook de tijd nemen en krijgen om (delen uit)² verhoren te bekijken of te beluisteren in die zaken waarin dat van belang is. Het is de vraag of die tijd beschikbaar is, gezien de grote werkdruk waaronder rechters moeten functioneren.

Beeld heeft al met al veel voordelen, maar ook zwaarwegende nadelen. Schrift heeft dat echter eveneens (selectie, verandering van de inhoud), evenals geluid. Het is de kunst om gebruik te maken van de voordelen van elke presentatiemogelijkheid en de invloed van de nadelen te beperken.

Beantwoording onderzoeksvragen: deelvragen

Deelvraag 1 kan niet bevestigd worden: de wijze van weergave van het verhoor (beeld, geluid, schrift) heeft geen zelfstandige invloed op het oordeel over de schuld van de verdachte, zijn geloofwaardigheid of de vraag of hij de waarheid spreekt. Vraag 2 wordt wel bevestigd: de aanwezigheid van (extra) non-verbaal gedrag is

---

2 Volgens de geïnterviewden worden, bij betwisting door de raadsman/vrouw, soms delen uit verhoren afgespeeld op de zitting.

van invloed op het oordeel over de schuld van de verdachte, op de geloofwaardigheid van de verdachte en op de vraag of hij naar de indruk van de respondent de waarheid spreekt. De respondenten achten de verdachte significant vaker schuldig, vinden zijn verhaal significant minder geloofwaardig en denken significant vaker dat hij niet de waarheid spreekt als zij non-verbaal gedrag hebben waargenomen.³

Het antwoord op vraag 3 naar interactie-effecten nuanceert dit weer enigszins. Bij de audiovisuele en de pv-versies heeft het non-verbale gedrag invloed op het oordeel van de respondenten over geloofwaardigheid en waarheid. Daar is derhalve een interactie-effect gevonden. Bij de auditieve versies is een dergelijk interactie-effect echter afwezig. Voor de schuldvraag is geen interactie-effect gevonden tussen wijze van presentatie en aan- of afwezigheid van extra non-verbaal gedrag.

De afwezigheid van een effect van non-verbaal gedrag bij de auditieve versies, terwijl dat er wél was bij de audiovisuele en pv-versies, kan mogelijk als volgt worden verklaard. Bij de auditieve versie is de aandacht sterker gericht op de inhoud van het verhoor en minder op het gedrag van de verdachte, want dat is in die situatie niet zichtbaar. Hoorbaar non-verbaal gedrag speelt wellicht een minder dominante rol dan zichtbaar non-verbaal gedrag. Beelden zijn dominant en verdringen andere informatie, zo blijkt uit het in dit boek beschreven onderzoek.⁴ Beelden zijn soms suggestief en zij appelleren aan emoties; verdachten worden bij het tonen van beelden, bijvoorbeeld van het letsel van het slachtoffer, sneller schuldig bevonden dan als er geen beelden worden getoond, zo laat de literatuur zien. Als beeld afwezig is, zoals bij auditieve opnamen, wordt de verdachte geloofwaardiger gevonden en denken respondenten eerder dat hij de waarheid spreekt. Het 'opeens' weergeven in het schriftelijk pv van non-verbale uitingen tijdens de confrontatie van de verdachte met belastende feiten kan eveneens hebben gezorgd voor een belastend effect. Samenvattend lijkt bij een auditieve presentatie het non-verbale gedrag het minste effect te hebben op het oordeel over de verdachte.

---

3 Het tijdens het verhoor getoonde non-verbale gedrag was overwegend belastend van aard.

4 Zie hoofdstuk 3.

Aanbevelingen

Audiovisuele opnamen zijn het meest geschikt in zware zaken waar het bewijs wordt betwist. Zij bieden de meest complete weergave van het verhoor. Zij maken controle op het verhoor goed mogelijk, beter dan auditieve opnamen of pv's.

In *auditieve opnamen* is de (mogelijk suggestieve) invloed van non-verbaal gedrag het kleinst. Met auditieve opnamen kan een onterechte beïnvloeding van de overtuiging van de rechter en de andere procesdeelnemers mogelijk worden voorkomen. Auditieve opnamen zijn ook het eenvoudigst te hanteren. Er is geen aparte studio voor nodig. Auditieve opnamen kunnen met een klein apparaatje worden gemaakt en afgespeeld. Auditieve opnamen zijn dus het meest geschikt als men slechts kennis van de *inhoud* van het verhoor wil nemen.

Een *schriftelijke weergave* (pv) is binnen het strafproces het efficiëntst. Het gaat meestal om een samenvatting van de kern van het verhoor, die makkelijk in het dossier kan worden gevoegd en eenvoudig raadpleegbaar is. Ook het overzicht over het verhoor in zijn totaliteit kan het gemakkelijkst met behulp van een pv worden behouden; dat is moeilijker met opnamen. Bovendien hoeft bij een pv niet steeds naar het scherm te worden gekeken. Lezen van papier is prettiger dan van het scherm. Bij eenvoudige zaken waar er geen discussie is over het bewijs, biedt het schriftelijk pv dus veel voordelen. Vanwege de risico's van selectie zou er echter altijd een opname beschikbaar moeten zijn naast het pv.

Aanbevolen wordt om standaard auditieve opnamen van verdachtenverhoren in het dossier te voegen. Als er een auditieve opname in het dossier zit, hoeft het pv geen complete weergave te zijn van het verhoor. Het pv dient wel de belangrijkste punten van het verhoor weer te geven, en dit zo letterlijk mogelijk te doen. Procesdeelnemers dienen ervan op de hoogte te zijn dat het pv een samenvatting van het verhoor bevat.

Het verdient aanbeveling om standaard de vraag-antwoordvorm te hanteren bij het opmaken van een proces-verbaal, zoals ook door de geïnterviewde deskundigen is gesuggereerd. Pv's zouden daarnaast zo min mogelijk het karakter van het verhoor moeten veranderen. Confrontaties (met belastend bewijs, met de tegenstrijdige verklaringen van de verdachte) zouden niet mogen worden weggelaten uit het pv. Verbalisanten zouden standaard alle confrontaties moeten verbaliseren in het pv.

Uit het pv zou duidelijker, en in alle gevallen waarheidsgetrouw, moeten blijken of de verdachte het pv heeft gelezen alvorens het te ondertekenen en of hij nog opmerkingen heeft gemaakt over zijn opgeschreven verklaring. Als hierover een conflict is ontstaan, zouden beide standpunten duidelijk in het pv tot uiting moeten worden gebracht.

Als de advocaat aanwezig is tijdens het verhoor, dient deze de gelegenheid te krijgen om het concept-pv samen met zijn cliënt door te lezen en er opmerkingen over te maken. Als de suggesties voor wijziging van de advocaat niet worden gevolgd, dienen zij te worden genoteerd in het pv.

Procesdeelnemers zouden zich bewust moeten zijn van de mogelijke invloeden van non-verbaal gedrag op het schuldoordeel. Het verdient aanbeveling om hier in het onderwijs aan de professionele procesdeelnemers meer aandacht aan te besteden.

Van alle verdachtenverhoren dienen opnamen te worden gemaakt. Opnamen van verdachtenverhoren dienen aan alle procesdeelnemers (beveiligd) ter beschikking te worden gesteld. De officier van justitie is hiervoor verantwoordelijk. Het moet eenvoudiger worden gemaakt om deze te bekijken en/of te beluisteren, ook op de zitting. De rechter is hiervoor verantwoordelijk. In de planning van zittingen zou hiervoor, in de zaken waarin dat noodzakelijk is, ruimte moeten worden vrijgemaakt.

Voorwoord

Enkele eeuwen geleden werden vonnissen en arresten nog met de pen geschreven en als er meerdere exemplaren nodig waren, moesten zij steeds opnieuw worden overgeschreven. Tegenwoordig is een druk op de knop voldoende om een schriftelijk stuk te vermenigvuldigen en te verspreiden.

Het Nederlandse strafproces heeft ondanks alle veranderingen door de tijd heen een sterk schriftelijk karakter behouden. Het proces-verbaal is de ultieme uiting van deze schriftelijkheid. Het strafdossier bestaat voor een groot deel uit processen-verbaal. Het bewijs wordt doorgaans in een schriftelijke vorm aan de rechter voorgelegd. Sinds een aantal jaren wordt er wel steeds meer gebruikgemaakt van opnamen van verhoren. Daardoor wordt het strafproces levendiger en directer en gaan mogelijk ook non-verbale uitingen een belangrijker rol spelen. Deze ontwikkelingen vormden de aanleiding voor het onderzoek dat in dit boek wordt beschreven.

In opdracht van Politie & Wetenschap onderzocht het Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving (NSCR, Amsterdam) samen met de Universiteit Leiden processen-verbaal van verdachtenverhoren en de toenemende invloed van beeld en geluid. Dit onderzoek had niet uitgevoerd kunnen worden zonder de adviezen en hulp van diverse personen en instanties. Twee politie-eenheden in het westen van het land gaven de onderzoekers de gelegenheid om opnamen van verdachtenverhoren te vergelijken met de processen-verbaal. Wij zijn deze politie-eenheden veel dank verschuldigd. De Politieacademie zocht samen met de onderzoekers een casus uit voor het in dit boek beschreven experiment en maakte het mogelijk dat in de verhoorstudio van de Politieacademie een verhoor werd nagespeeld en opgenomen, zowel auditief als audiovisueel. Binnen de Politieacademie willen wij met name drs. Fleur Blom bedanken, wier hulp en adviezen hierbij van onschatbare waarde zijn geweest. Ook andere docenten en medewerkers van de Politieacademie zijn steeds zeer behulpzaam geweest; hun zijn wij eveneens veel dank verschuldigd.

Bij het verzamelen van respondenten voor een interview hebben het College van procureurs-generaal en een tweetal arrondissementsparketten een belang-

rijke rol vervuld. Daarnaast hebben onderzoekers, officieren van justitie, rechters en advocaten belangeloos hun medewerking verleend aan een interview en bemiddeld bij het vinden van andere respondenten. De leescommissie voor het onderzoek, bestaande uit Christianne de Poot, Ron van Vugt, Lonneke Stevens, Brandy de Vries en Fleur Blom, heeft vele nuttige adviezen gegeven bij de totstandkoming van het manuscript.

Vier Nederlandse universiteiten, te weten de Universiteit van Amsterdam, de Universiteit Leiden, de Vrije Universiteit en de Universiteit Maastricht, gaven ons de gelegenheid tijdens colleges een opname of proces-verbaal van een verhoor te laten zien, horen of lezen aan de studenten en hun daar vragen over te stellen. Wij zijn de betrokken universiteiten en hoogleraren en docenten hier erg dankbaar voor.

Ten slotte willen we alle respondenten die aan de verschillende deelonderzoeken hun medewerking hebben verleend, danken voor hun tijd en deelname.

Amsterdam/Leiden, september 2014

De onderzoekers

Inleiding

Van de activiteiten kijken, luisteren en lezen, de titel van dit boek, lijkt het lezen binnen het Nederlandse strafproces de belangrijkste en meest voorkomende handeling te zijn. Het schriftelijk dossier speelt immers een erg belangrijke rol in ons strafproces (zie Dubelaar, 2014).

De strafrechter behandelt de zaak op basis van het onderzoek dat vóór de zitting is gedaan en waarvan de resultaten in het dossier zijn verwoord. Van dat schriftelijk dossier maken processen-verbaal (hierna: pv's) een substantieel onderdeel uit. Het pv van verdachtenverhoor door de politie is daarbinnen een van de belangrijkste documenten.

Beeld en geluid spelen binnen het Nederlandse strafproces de laatste jaren een steeds grotere rol. Verhoren worden nu vaker opgenomen dan vijf jaar geleden. Dat gebeurt hetzij auditief, hetzij audiovisueel. Het wordt steeds eenvoudiger om opnamen af te spelen, ook in de zittingszaal. Bewijsmateriaal wordt dan ook in toenemende mate via beeld en geluid getoond aan de rechter. Deze ontwikkeling betekent dat het Nederlandse strafproces zijn schriftelijk karakter enigszins begint te verliezen. Aan het gebruik van beeld en geluid zijn diverse gevolgen verbonden. Zij bieden betere mogelijkheden om – bijvoorbeeld – de gang van zaken tijdens een verhoor te controleren dan een schriftelijk stuk. Zij zijn daarnaast directer en hebben meer impact op kijker of luisteraar. Beeld en geluid bieden een vollediger weergave van de zaak. Beeld en geluid kunnen echter ook suggestiever zijn dan schrift. Als non-verbaal gedrag te zien of te beluisteren is, kan dit iets suggereren (bijvoorbeeld leugenachtigheid, maar ook spijt of bepaalde emoties), zonder dat het door elke kijker/luisteraar op dezelfde wijze wordt geïnterpreteerd. De kijker of luisteraar is zich niet altijd bewust van een dergelijke suggestie en de invloed die deze kan hebben. Daarnaast kunnen beeld en geluid worden gemanipuleerd.⁵ De verwachting is dan ook dat de recente ontwikkelingen invloed zullen hebben op de rechtspraktijk; zij verdienen daar-

---

5 Dat is overigens ook bij schrift het geval.

om substantiële aandacht. Dit is vooral bij verdachtenverhoren het geval, omdat deze van groot belang zijn voor de waarheidsvinding en een bepalende rol spelen in het verloop van het proces.

Dit boek bespreekt een onderzoek naar deze ontwikkelingen. Het heeft de volgende centrale vraagstelling.

Welke invloed heeft het toenemende gebruik van audiovisuele middelen bij het registreren van het verdachtenverhoor, op de inhoud van het pv, het oordeel over de verdachte, de aannemelijkheid van zijn/haar verhaal en de controlemogelijkheden van de rechter?

Hieronder worden de achtergronden en de aanleiding voor dit onderzoek uiteengezet. Eerst worden de veranderingen besproken in de wijze waarop proces-verbaal wordt opgemaakt van verdachtenverhoren. De rol van het schriftelijk dossier wordt aan de orde gesteld en de risico's die daaraan zijn verbonden, worden uiteengezet. Vervolgens worden de verwachtingen die zijn onderzocht, geformuleerd. Tot besluit worden de hoofdstukken van dit boek geïntroduceerd.

1.1 Het proces-verbaal

Processen-verbaal (pv's) zijn ambtelijke verslagen van de feiten en de handelingen die zijn verricht tijdens het strafrechtelijk onderzoek (zie Sackers, 2011: 95). Pv's van verdachtenverhoren vormen een standaardonderdeel van het schriftelijk dossier. Het verhoor van de verdachte door de politie is van groot belang voor het verdere verloop van een strafzaak (Buruma, 2008). Het pv ervan heeft een hybride karakter omdat zowel het gezichtspunt van de verhoorde goed naar voren moet komen, als dat van de verhoorder (Smets & Ponsaers, 2011). De woorden van de verdachte moeten volgens de wet zo letterlijk mogelijk worden weergegeven in het pv (art. 29 lid 3 Strafvordering (Sv.)), terwijl tegelijkertijd de verbalisant vooruitloopt op de juridische kwalificatie van wat er is gebeurd (Komter, 2002/2003; Van Amelsvoort e.a., 2010; Bockstaele, 2011). Er wordt regelmatig kritiek geuit op processen-verbaal: de taalfouten, het weglaten van gedeeltes van het verhoor die er wél in zouden moeten staan, het gebruik van standaard tekstblokken met in elk pv opnieuw weer dezelfde

formuleringen en de soms hilarische zinsconstructies waartoe het een en ander kan leiden (zie Sackers, 2011; Dubelaar, 2014), zoals ‘Niemand gaf mij het recht of de toestemming...’ Maar er zijn de afgelopen jaren ook veel verbeteringen aangebracht in het verbaliseren van verhoren, waardoor deze kritiekpunten inmiddels enigszins lijken te zijn ondervangen (Malsch e.a., 2012).

De wettelijke regeling van het proces-verbaal is summier. Artikel 152 Sv. verplicht de opsporingsambtenaar om ‘(...) ten spoedigste proces-verbaal op te maken van een opgespoord strafbaar feit of van hetgeen tot opsporing is verricht of bevonden’. De formele eisen waaraan een proces-verbaal moet voldoen staan in art. 153 Sv. Dit artikel stelt dat het proces-verbaal zo veel mogelijk een uitdrukkelijke opgave moet bevatten van de ‘redenen van wetenschap’. Dit betekent in gewoon Nederlands dat de verbalisant dient te vermelden uit welke bron hij zijn informatie heeft gehaald. Dat kan zijn dat hij zelf iets zag of hoorde, maar het kan ook zijn dat hij iemand anders iets hoorde zeggen. In het laatste geval is er sprake van een ‘de-audituelement’ (een element van horen zeggen). Er zit in dat geval een stap tussen de bron en de ontvanger (Malsch, 2013b).

Art. 29 lid 3 Sv. stelt: ‘(...) de verklaringen van de verdachte, bepaaldelijk die welke eene bekentenis van schuld inhouden, worden in het proces-verbaal van het verhoor zooveel mogelijk in zijn eigen woorden opgenomen (...)’. Dit artikellid heeft betrekking op de inhoud van het pv en stelt als eis dat die in principe moet weergeven wat de verdachte heeft gezegd en wel in de woorden die deze zélf heeft gebruikt. Gissingen en interpretaties zijn niet toegelaten, ook niet van non-verbaal gedrag (Sackers, 2011; Bockstaele, 2011).

In het Nederlandse strafproces is het gebruik door de rechter van de-audituverklaringen (verklaringen ‘van horen zeggen’) geaccepteerd.⁶ Pv’s van verhoren zijn de-audituverklaringen: de verbalisant heeft de verhoorde iets horen zeggen en heeft dit opgeschreven. De opgeschreven verklaring is dus een de-audituverklaring. Deze mag door de rechter worden gebruikt voor het bewijs.⁷ Het bewijs van een feit kan worden aangenomen op basis van één enkel proces-verbaal van een opsporingsambtenaar (art. 344 lid 2 Sv.). Dit geldt ook als dit een de-audituverklaring is. Echter, algemeen wordt aangenomen dat als de de-audituverklaring een enkele getuigenverklaring betreft, die juist niet voldoende is

---

6 HR 20 december 1926, NJ 1927, p. 85.

7 In veel andere landen is het gebruik van de-audituverklaringen voor het bewijs niet toegestaan: de personen die een verklaring hebben afgelegd moeten daarom, zeker in zwaardere zaken, ook op de zitting komen om daar nogmaals een verklaring af te leggen. In die landen is het strafproces dan ook minder ‘schriftelijk’ dan het Nederlandse strafproces.

voor een bewezenverklaring, want dan zou de regel dat één getuigenverklaring onvoldoende is voor een bewezenverklaring (art. 342 lid 2 Sv.) worden omzeild (Sackers, 2011; Dubelaar, 2014).

Bovengenoemde wetsbepalingen geven blijk van een groot vertrouwen in verbalisanten, niet alleen wat betreft hun vaardigheid om feiten adequaat te kunnen waarnemen, maar ook wat betreft de wijze waarop zij van die feiten verslag doen in een proces-verbaal. Het proces-verbaal van een opsporingsambtenaar is het enige bewijsmiddel dat in principe zonder steun van ander bewijs tot een bewezenverklaring kan en mag leiden (art. 344 lid 2 Sv.; zie ook Bockstaele, 2011). Het is aan de rechter om te bepalen of en hoeveel ander bewijs nodig is naast het pv. Voor de verdediging is het moeilijk om een eenmaal vastgelegd pv nog te bestrijden voor de rechter, zeker als de verdachte dit pv heeft ondertekend.⁸ In de praktijk is het proces-verbaal het belangrijkste bewijsmiddel binnen het Nederlandse strafproces (Malsch & Nijboer, 1999; Sackers, 2011: 97-98; zie ook Capus e.a., 2013).

Als gevolg van onder meer de acceptatie van de-audituverklaringen heeft het Nederlandse strafproces een sterk schriftelijk karakter gekregen: op de zitting bespreekt de rechter het dossier met de verdachte, met daarin de pv's die het eerdere onderzoek beschrijven en de schriftelijke rapporten van deskundigen over het onderzoek dat zij verrichtten. In veel zaken zijn geen getuigen of deskundigen ter zitting aanwezig om een verklaring af te leggen of een toelichting te geven. Getuigen hebben eerder al verklaard, en die verklaring staat op schrift. Deskundigen hebben meestal eveneens al vóór de zitting hun rapport geschreven. Hun schriftelijke verklaringen en rapportage vormen het bewijsmateriaal voor de rechter. Het 'onmiddellijkheidsbeginsel', het principe dat het bewijs in zijn meest oorspronkelijke vorm op de zitting moet worden gepresenteerd aan de rechter, wordt in Nederland dan ook op gebrekkige wijze nageleefd (Dubelaar, 2014).

Deze verzwakte onmiddellijkheid stelt bijzondere eisen aan de schriftelijke stukken die worden gebruikt: verwacht moet kunnen worden dat deze 'de werkelijkheid' goed, adequaat en volledig weergeven (Malsch, 2013b). Inmiddels

---

8 Het onderzoek van Haket (2007) liet zien dat verdachten hun verklaring na afloop van het verhoor zelden nog doorlezen. Ze 'geloven het wel', zijn moe en willen naar huis. Hierdoor ontbreekt een belangrijk controlemechanisme, dat wel van belang kan zijn in de situatie dat verhoren sterk samengevat worden weergegeven in een pv, of als de inhoud van een pv wordt bestreden. Het komt met enige regelmaat voor dat verdachten achteraf stellen dat wat er in het pv staat, niet (zo) door hen is gezegd (zie hierover hoofdstuk 5).

wordt op steeds grotere schaal gebruikgemaakt van (auditieve en audiovisuele) opnamen van verhoren. Deze ontwikkeling dringt de schriftelijkheid van het proces weer enigszins terug. Aan beeld en geluid zijn verschillende positieve en minder positieve gevolgen verbonden. Deze gevolgen zijn onderwerp geweest van het onderzoek dat in dit boek wordt besproken.

De centrale rol van het dossier is niet zonder risico. Experimenteel onderzoek van Schünemann (1983), waarbij een deel van de rechters het dossier vooraf aan de zitting te lezen kreeg en een deel van de rechters niet, liet zien dat de rechters die het dossier hadden gelezen, de verdachte veel vaker veroordeelden dan rechters die niet het dossier hadden gelezen. Wagenaar en Crombag (2010) constateren mede naar aanleiding van dit onderzoek dat ook rechters kunnen lijden aan *belief perseverance*; informatie die strijdig is met de richting van het onderzoek die door politie en openbaar ministerie is gekozen, wordt genegeerd en pogingen om het bewijsmateriaal in het dossier te falsificeren moeten wijken voor de neiging tot het – uitsluitend – verifiëren van wat er in het dossier staat. Het risico bestaat daarbij volgens Wagenaar en Crombag (2010) dat andere scenario's dan waar het dossier van uitgaat, onvoldoende aandacht krijgen bij de rechter.⁹

Gezien de centrale functie van het dossier ter zitting zijn de volledigheid en de correctheid van de weergave door processen-verbaal dus van groot belang. Als het dossier (of: de verzameling van pv's) al vanaf de aanvang van het vooronderzoek uitgaat van een onjuist standpunt, is er een risico dat dit later door de rechter niet meer wordt gecorrigeerd. Mogelijke onvolledigheid of suggestiviteit van een proces-verbaal, of wellicht van een dossier in zijn totaliteit, kan het oordeel van de rechter beïnvloeden, onder meer wat betreft het oordeel over de schuldvraag. De vraag naar de samenstelling van het dossier, de juistheid en evenwichtigheid ervan en de toegankelijkheid ervan voor de procesdeelnemers is dus van groot belang.

Op 1 januari 2013 is de Wet processtukken in strafzaken in werking getreden.¹⁰ Deze wet geeft een definitie van de term 'processtukken' en bepaalt dat de officier van justitie als enige verantwoordelijk is voor de samenstelling van het procesdossier. Tot de processtukken behoren 'alle stukken die voor de door de rech-

---

9 Zie hieronder noot 11 waar wordt ingegaan op de Schiedammer parkmoord en het onderzoek hiernaar. Dit onderzoek laat zien dat *belief perseverance* ernstige gevolgen kan hebben.

10 Stb. 2012, 408.

ter te nemen beslissingen redelijkerwijs van belang kunnen zijn'. Ook stukken die op gegevensdragers zijn opgenomen zouden daaronder vallen. Door deze wet zijn ook opnamen van verhoren in principe tot de processtukken gaan behoren. Borgers (2014) stelt dat er sprake is van een zekere verruiming, in die zin dat meer stukken kunnen worden gekwalificeerd als 'processtukken' dan vroeger het geval was. Die verruiming zou doorwerken in de rechten die aan de verdediging zijn toegekend op kennisneming en het verkrijgen van afschriften van processtukken en het doen toevoegen van stukken aan het dossier. Van Kampen en Hein (2013) zijn echter van mening dat de wet het recht op kennisneming van processtukken door de verdediging niet verbetert ten opzichte van de eerdere situatie. De wet voert beperkingen in ten aanzien van het recht om kennis te nemen van de processtukken die verder gaan dan tot nu toe op grond van de jurisprudentie mogelijk was, en lijkt bovendien barrières op te werpen voor het uitoefenen van invloed op de samenstelling van het procesdossier die hoger zijn dan de drempels die er vóór de wet waren. Daarnaast zou de wet niet uitblinken in helderheid (Van Kampen & Hein, 2013).

De nieuwe wet lijkt derhalve niet alle vragen te hebben beantwoord over wat er in het dossier zou moeten zitten en wie onder welke omstandigheden inzage kan krijgen, en het is onduidelijk of de nieuwe wet een verbetering is ten opzichte van de vroegere situatie. De juridische regeling van de toegang tot processtukken vormt verder echter geen onderwerp van bespreking in dit boek; zij vormt wel de achtergrond waartegen de uitkomsten van het onderzoek moeten worden geplaatst.

1.2 Ontwikkelingen in het verbaliseren van verhoren

Processen-verbaal dienen als basis voor het nemen van beslissingen door de rechter over onder meer de bewezenverklaring, de strafbaarheid van feit en dader, en het opleggen van straf of maatregel. Processen-verbaal van een verdachtenverhoor zijn meestal *samenvattingen* van het verhoor (Malsch e.a., 2010, 2012; Capus e.a., 2013). Onderzoek laat zien dat pv's van verdachtenverhoren tot nog niet zo lang geleden bovendien veelal de *monoloogvorm* hadden: het verhoor werd als een lopend verhaal van de verdachte gepresenteerd waarbij ogenschijnlijk geen of nauwelijks vragen waren gesteld door de verhoorder, terwijl tijdens het verhoor wel degelijk vragen waren gesteld aan de verdachte. Door deze wijze van verbaliseren van een verhoor kan later in het proces een aantal zaken niet meer worden nagegaan (Komter 2002/2003; Haket, 2007;

Malsch e.a., 2008), zoals de twijfels en onzekerheden bij de verhoorde, de vragen die zijn gesteld, de oorspronkelijke bron van bepaalde informatie, eventuele sturing (expliciet of impliciet) die is gegeven tijdens het verhoor, en het weglaten van gedeeltes van het verhoor. De laatste jaren is de *vraag-antwoordvorm* echter gebruikelijker geworden bij het opmaken van een pv (Malsch e.a., 2012). Deze biedt betere controlemogelijkheden van het verhoor dan de monoloogvorm, omdat bij deze vorm de vragen (of een deel ervan) zijn weergegeven in het pv. Bij verhoren door de rechter-commissaris (hierna: rc) of bij processen-verbaal van zittingen is de monoloogvorm echter nog steeds overheersend (Van Kampen, 2011).

Er bestaat dus enige variëteit in de manieren waarop proces-verbaal kan worden opgemaakt van een verhoor. Dat is niet alleen het geval bij pv's van verschillende typen van verhoren of bij verschillende typen misdrijven, maar dat is eveneens het geval tussen *verbalisanten*. Ook dan kunnen de opgemaakte pv's van elkaar verschillen. In eerder onderzoek werd een opname van een verdachten-verhoor bij de politie op dvd getoond aan vijf verbalisanten. Hun werd verzocht een proces-verbaal van dit verhoor te schrijven op de wijze waarop zij gewend waren dit te doen. Dit resulteerde in vijf sterk van elkaar verschillende processen-verbaal (Malsch e.a., 2010; De Keijser e.a., 2012). De lengte van de pv's verschilde (van 40 tot 60 procent van het verhoor), evenals de opname in het pv van het aantal tijdens het verhoor gestelde vragen (van één tot 55 van de 64 gestelde vragen). Een van de vijf pv's beschreef een aantal non-verbale uitingen van de verdachte, de andere vier gaven geen non-verbale uitingen weer.

Een groep juridisch geschoolde lezers oordeelde bovendien verschillend over het verhoor (de schuld van de verdachte), afhankelijk van welk van deze pv's zij hadden gelezen (Malsch e.a., 2010; De Keijser e.a., 2012). Bij het meest uitvoerige pv werd vaker gedacht dat de verdachte schuldig was dan bij de monoloog (die het verhoor het sterkst samenvatte). De lezers van het pv dat in monoloogvorm was geschreven, vonden vaker dan bij de andere pv's dat de verdachte haar verhaal had kunnen doen zonder dat de verhoorder daarin sterk stuurde. De reden hiervan was waarschijnlijk dat slechts een van de gestelde vragen in het pv was opgenomen, terwijl tijdens het verhoor wel degelijk veel vragen waren gesteld aan de verdachte. De lezer is bij de 'monoloog' mogelijk in de waan gebracht dat er van geen enkele sturing sprake was geweest, terwijl die er wel degelijk was. De verschillen tussen de pv's (die alle over hetzelfde verhoor waren geschreven) hadden dus ook gevolgen voor belangrijke beslispunten, zoals de schuld van de verdachte en het oordeel over de wijze waarop het verhoor had plaatsgevonden. Zulke verschillen doen zich wellicht eveneens

voor in de rechtspraktijk als gevolg van verschillende manieren van verbaliseren van verhoren (Malsch e.a., 2010; De Keijser e.a., 2012). Daarmee lijken de verschillen in het verbaliseren van verhoren niet geheel onschuldig te zijn.

De uitkomsten van dit onderzoek riepen de vraag op wat verbalisanten zoal weglaten als zij proces-verbaal opmaken. Een survey onder 316 rechters gaf hierop een tentatief antwoord (Malsch e.a., 2012): verbalisanten laten weg wat zij 'niet relevant' vinden. Gevraagd is aan verbalisanten welke onderdelen van een verhoor worden ingekort bij het verbaliseren. Volgens de respondenten worden de volgende weggelaten of ingekort: herhaling, de verdachte gebruikt veel woorden, bijzaken, de verdachte dwaalt af, onderwerpen die niets van doen hebben met de zaak, tussenvragen, zaken die de verhoorder niet van belang acht, niet-relevante opmerkingen en irrelevante verhalen. Daarnaast zijn er specifieke gedeeltes van het verhoor waarvan veel respondenten zeggen dat ze die inkorten, zoals de inleiding, het persoonsgerichte verhoor, het 'praatje pot' vooraf en vragen over relatie, werk en andere wat meer algemene zaken: het sociaal verhoor (Malsch e.a., 2012). Een definitief en afdoend antwoord op de vraag wat wordt weggelaten of samengevat en wat niet, is met de survey echter nog niet gegeven. Nog niet duidelijk is of het weglaten wenselijk of onwenselijk is, onder meer uit het oogpunt van de volledigheid en correctheid van het pv. De term 'relevant' verwijst naar wat de verbalisant relevant vindt. Het oordeel van de verbalisant is echter niet verder genormeerd, en daarmee subjectief. Het is niet ondenkbaar dat de *verdediging* een ander oordeel heeft over wat 'relevant' is dan de verhoorder en daarom liever wél bepaalde gedeeltes van het verhoor had willen terugzien in het pv. Bovendien kunnen zaken die op het eerste gezicht niet relevant zijn, dat in een later stadium wel worden, bijvoorbeeld als er een ander scenario naar voren komt (zie ook Malsch, 2013b).¹¹

---

11 Posthumus (2005: 110-112) constateerde bij zijn analyse van de Schiedammer parkmoordzaak tekortkomingen in het verbaliseren van de verhoren van de onterecht veroordeelde: uit het pv van het eerste verhoor bleek niet wat de inbreng van de verhoorders was, de intrekking van de bekentenis werd niet geverbaliseerd, een 'meeluisterverbaal' van de wachtcommandant was niet toegevoegd aan het eind-pv, bij de uitwerking van videoverhoren werden gedeeltes 'niet relevant' gevonden, waaronder ontkenningen door de verdachte, en deze werden daarom buiten de uitwerking van het verhoor gelaten, en niet alle verhoren waren audiovisueel vastgelegd.

1.3 De raadsman bij het verhoor

Advocaten wonen tegenwoordig het verdachtenverhoor bij de politie vaker bij dan vroeger het geval was. Te verwachten valt dat deze ontwikkeling zich doorzet en dat in de toekomst op nog grotere schaal advocaten het verhoor zullen bijwonen.¹² De toename van het aantal verdachtenverhoren dat door de advocaat wordt bijgewoond, is onder meer van belang voor de vraag hoe procesverbaal wordt opgemaakt van verhoren, want het valt te verwachten dat de aanwezigheid van de advocaat daarop van invloed is (Bockstaele, 2011). In ieder geval is de aanwezigheid van de advocaat van invloed op het verhoor zélf: Verhoeven en Stevens (2012, 2013) en Spronken (2009) constateren dat de aanwezigheid van de advocaat bij het verhoor samengaat met minder gebruik van intimiderende pressie door de politie. Ook maakt de verdachte dan vaker gebruik van zijn zwijgrecht. Tijdens de interviews (zie hoofdstuk 5) wordt kort ingegaan op dit onderwerp.

1.4 Het onderzoek

De ontwikkelingen in het registreren van verdachtenverhoren van de afgelopen decennia en de introductie van beeld en geluid¹³ vormden de aanleiding voor het onderzoek dat in dit boek is beschreven. Niet alleen verbalisanten krijgen met deze ontwikkelingen te maken, ook het openbaar ministerie (OM), de rechter ter zitting en de advocatuur worden in toenemende mate geconfronteerd met de mogelijkheden en de effecten van audiovisueel materiaal. Zo wordt binnen rechtbanken en gerechtshoven gewerkt aan de introductie van het elektronisch dossier (Digitale Voorziening Strafzaken, DIVOS). Dit zal in de toekomst als gevolg hebben dat opnamen van verhoren direct kunnen worden afgespeeld, bijvoorbeeld ter zitting. De verdediging krijgt eveneens vaker direct

---

12 Zie Art. 3 lid 1 Richtlijn 2013/48/EU van het Europees Parlement en de Europese Raad van 22 oktober 2013 betreffende het recht op toegang tot een advocaat in strafrechtelijke procedures. Naast het recht van verdachten om onder vier ogen met hun advocaat te spreken bevat de Richtlijn ook het recht van hun advocaat om bij het verhoor aanwezig te zijn en op doeltreffende wijze deel te nemen aan het verhoor. In een conceptwetsvoorstel dat door het kabinet op 13 februari 2014 voor advies naar diverse instanties is gestuurd, krijgen verdachten het recht om zich in alle gevallen tijdens het politieverhoor door een raadsman te laten bijstaan. Zie www.rijksoverheid.nl.

13 Zie hierover uitvoeriger hoofdstuk 3.

toegang tot de opgenomen verhoren. Beeld en geluid kunnen daardoor een prominentere rol gaan spelen. Als gevolg hiervan kunnen non-verbale uitingen een grotere invloed krijgen op het oordeel over de schuld van de verdachte en zijn of haar persoonlijke kenmerken dan bij het uitsluitend gebruik van schriftelijke pv's het geval is (Malsch e.a., 2010). Ook wordt het controleren van verhoren en pv's beter mogelijk door de groei van het aantal opgenomen verhoren. De kwaliteit van de waarheidsvinding kan hierdoor worden verhoogd.

Op basis van de hierboven besproken ontwikkelingen worden de volgende effecten verwacht in het onderzoek.

- Ten eerste verwachten wij dat de resultaten van het onderzoek een (verdere) toename van het gebruik van de vraag-antwoordvorm bij het opmaken van proces-verbaal van verdachtenverhoren laten zien. Op basis daarvan voorspellen wij dat inmiddels een groter gedeelte van het verhoor ook daadwerkelijk wordt geregistreerd, in vergelijking met enkele decennia terug.
- Ten tweede verwachten wij dat beeld en geluid van invloed zijn op het schuldoordeel over de verdachte, waarbij van beeld een sterkere invloed wordt verwacht dan van geluid of een schriftelijk pv. Deze verwachting wordt onderbouwd met een bespreking van de bestaande literatuur over de invloeden van beeld en geluid, en van non-verbaal gedrag, in hoofdstuk 3.
- Ten derde vermoeden wij dat het beter kunnen waarnemen van non-verbale gedragingen van invloed is op het schuldoordeel. Wij verwachten dat die verandering in het oordeel *belastend* is, in die zin dat het zien of horen van het in dit onderzoek gebruikte non-verbaal gedrag tot een sterkere overtuiging van de schuld leidt.
- Wij verwachten ten slotte een grotere *controleerbaarheid* van het verhoor bij opnamen, in vergelijking met een schriftelijk pv. Beeld en geluid beïnvloeden naar verwachting de *onmiddellijkheid* van het strafproces. Door een groter gebruik van beeld en geluid kunnen *zittingen levendiger* worden, en dit dient de *openbaarheid*. Deze verschillende verwachtingen worden hieronder 'vertaald' in de hoofdvraag en de deelvragen die centraal staan in het onderzoek.

Het onderzoek richt zich op verhoren van verdachten door de politie. Het belang van de uitkomsten ervan is echter veel breder. Andere soorten van verhoren (bijvoorbeeld van getuigen, van deskundigen, op de zitting of in het kabinet van de rechter-commissaris) worden immers eveneens ge verbaliseerd en ook daar kunnen effecten optreden zoals in dit boek beschreven. De bevindingen zijn eveneens relevant voor dit type verhoren en pv's.

1.4.1 Vraagstelling

Voor dit onderzoek is de volgende vraagstelling gehanteerd.

Hoofdvraag

Welke invloed heeft het toenemende gebruik van audiovisuele middelen bij het registreren van het verdachtenverhoor, op de inhoud van het pv, het oordeel over de verdachte, de aannemelijkheid van zijn/haar verhaal en de controle-mogelijkheden van de rechter?

Deelvragen

- 1 Wat wordt opgenomen in processen-verbaal van een verdachtenverhoor en wat wordt eruit gelaten? Hoe verandert dit in de loop der tijd en als gevolg van de *Aanwijzing AVR*?¹⁴
- 2 Welke verschillen zijn er tussen non-verbale uitingen opgenomen in schriftelijke processen-verbaal van een verdachtenverhoor, en non-verbale uitingen die hoorbaar/zichtbaar zijn tijdens een opname van ditzelfde verhoor?
- 3 Welke invloed hebben non-verbale uitingen die zijn opgenomen in het proces-verbaal, en welke invloed hebben dezelfde non-verbale uitingen als die hoorbaar/zichtbaar zijn op opnamen van hetzelfde verhoor, op het oordeel over de verdachte, de aannemelijkheid van zijn/haar verhaal en de controle-mogelijkheden van de rechter? Welke verschillen bestaan tussen de manieren waarop een verhoor kan worden gepresenteerd?

1.4.2 Deelprojecten

Het onderzoek bestaat uit drie deelprojecten, die hieronder kort worden samengevat.

---

14 *Aanwijzing auditief en audiovisueel registreren van verhoren van aangevers, getuigen en verdachten* (2010A018). Inwerking-treding 1 september 2010. Hierna: *Aanwijzing of AVR*.

Deelproject 1

In deelproject 1 zijn (auditieve en audiovisuele) opnamen van verdachtenverhoren vergeleken met de pv's die van de verhoren zijn opgemaakt. De verhoren waarbij deze vergelijking is gemaakt, zijn gedurende drie periodes verzameld.

Dit deelproject beoogt antwoord te geven op deelvraag 1: Wat wordt opgenomen in pv's en wat wordt eruit gelaten? De resultaten van dit deelproject worden besproken in hoofdstuk 4.

Deelproject 2

Ten behoeve van deelproject 2 zijn interviews gehouden met deskundigen in de strafrechtspraktijk: rechercheurs, advocaten, officieren van justitie en rechters. Hun werden vragen gesteld over de ontwikkelingen in het opmaken van pv's, de toename in het gebruik van beeld en geluid, hoe zij daar zelf in de praktijk mee omgaan en wat zij verwachten dat in de toekomst zal gebeuren met deze onderwerpen.

Dit deelproject tracht vanuit de percepties van de deskundigen antwoord te geven op alle drie de deelvragen. De resultaten van dit deelproject worden besproken in hoofdstuk 5.

Deelproject 3

Deelproject 3 bestaat uit een experiment waarmee de invloed van de presentatiewijze van een verhoor (via een pv, via een auditieve opname en via een audiovisuele opname) op het oordeel over de verdachte en het verhoor is vastgesteld. Tevens is nagegaan welke invloeden non-verbaal gedrag heeft op het oordeel over de verdachte en het verhoor.

Dit deelproject geeft antwoord op de derde deelvraag: Welke invloed hebben non-verbale uitingen die zijn opgenomen in het proces-verbaal of hoorbaar/zichtbaar zijn op opnamen van hetzelfde verhoor, op het oordeel over de verdachte, de aannemelijkheid van zijn/haar verhaal en de controlemogelijkheden van de rechter? De resultaten van dit deelproject worden besproken in hoofdstuk 6.

1.4.3 Overzicht van de hoofdstukken

Het volgende hoofdstuk (hoofdstuk 2) beschrijft de methoden die zijn toegepast om bovenbeschreven vragen te beantwoorden. In hoofdstuk 3 wordt het eerdere onderzoek naar de invloeden van beeld en geluid en van schriftelijk materiaal besproken. Ook wordt in dit hoofdstuk ingegaan op de invloed van non-verbaal gedrag op het oordeel over onder meer de schuld van de verdachte. Daarna gaat het boek verder met een bespreking van de resultaten van het onderzoek dat is verricht. Hoofdstuk 4 gaat in op de verschillen die te constateren vallen als processen-verbaal worden vergeleken met (auditieve of audiovisuele) opnamen van dezelfde verhoren. In hoofdstuk 5 worden de interviews die zijn gehouden met verschillende professionals beschreven. Een experiment waarmee de invloeden van de verschillende presentatievormen van verhoren (via een schriftelijk pv, via geluid en via beeld en geluid) op het oordeel over de verdachte en zijn verhaal worden nagegaan, wordt beschreven in hoofdstuk 6. In hoofdstuk 7 staan de conclusies en de aanbevelingen.

Methoden

2.1 Deel 1: Vergelijking pv's van verhoren met de opnamen

Sinds het in werking treden van de *Aanwijzing auditief en audiovisueel registreren van verhoren van aangevers, getuigen en verdachten (Aanwijzing AVR)* worden verdachtenverhoren op grotere schaal opgenomen. De *Aanwijzing* gaat er tegelijkertijd van uit dat een schriftelijke samenvatting van het verhoor het belangrijkste blijft in het vervolg van het proces, en niet de dvd of de audioband waarop het verhoor is opgenomen.¹⁵ Het pv blijft dus het 'dominante' stuk bij de behandeling van de zaak ter zitting. Het bekijken of beluisteren van opnamen van verhoren blijft uitzondering, mede door de zware belasting van de rechter. Dit betekent dat de inhoud, de volledigheid en de correctheid van pv's van groot belang blijven voor de waarheidsvinding.

Als gevolg van deze *Aanwijzing* is inmiddels van veel verdachtenverhoren in zwaardere zaken zowel een schriftelijk pv als een (auditieve of audiovisuele) opname beschikbaar. Ten behoeve van het hier beschreven onderzoek zijn opgenomen verdachtenverhoren vergeleken met de pv's die hiervan zijn gemaakt. Er is gebruikgemaakt van een drietal verzamelingen van verhoren waarvan zowel een pv als een opname beschikbaar was.

2.1.1 Dataverzameling

Het onderzoeksmateriaal (pv's en opnamen) is gedurende drie periodes verzameld. De eerste periode liep van september 1997 tot augustus 1999, de tweede van oktober 2007 tot juni 2008 en de derde van augustus 2013 tot februari 2014. De drie dataverzamelingen worden in het vervolg aangeduid met *Dataverzameling 1, 2 en 3*. Hieronder worden eerst de dataverzamelingen uit de eerste

---

¹⁵ Over het al dan niet beschouwen van een dvd als processtuk, zie Franken, 2010.

twee periodes beschreven.¹⁶ Daarna volgt de beschrijving van de recentere periode.

2.1.2 Eerste twee periodes

De dataset uit de eerste twee periodes bestaat uit 34 koppels van verhoren en pv's, waarvan twintig verzameld zijn door Komter (Komter, 2002/2003) en veertien door Van Charldorp (Van Charldorp, 2011). De verhoren zijn per tekst-koppel (pv plus opname) gelabeld. De vroegere verhoren, twintig in totaal, hebben alle een A gekregen. De nieuwere verhoren (veertien) een B. Het cijfer staat voor het nummer van het tekstkoppel zoals dat in het oorspronkelijke onderzoek is gehanteerd.

De verhoren uit deze periodes zijn afkomstig van politiebureaus in een grote stad in het westen van het land en zij hebben betrekking op eenvoudige zaken (vooral vermogensdelicten). De verhoren en pv's zijn niet representatief voor alle verhoren en pv's, maar geven een goed beeld van hoe verhoren worden weergegeven in processen-verbaal en de ontwikkeling die hierin door de tijd heen valt waar te nemen.

Van de verhoren is uit het eerdere onderzoek (Komter, 2002/2003; Van Charldorp, 2011) een letterlijke transcriptie beschikbaar. Diverse soorten verschillen tussen de verhoren (transcripties) en de pv's zijn vastgesteld: verschillen in de volledigheid van het verhaal en verschillen in de mate waarin de interactie wordt weergegeven.

Fragment 1 geeft een voorbeeld van een vergelijking tussen een verhoor (de transcriptie) en een pv van dat verhoor.

---

16 De beschrijving van het eerste deel van het onderzoek (de eerste twee tijdsperiodes) is gebaseerd op de scriptie van Meike de Boer, die in 2013 stage heeft gelopen bij het NSCR voor haar studies Communicatie- en Informatiewetenschappen en Criminologie aan de Vrije Universiteit. De titel van haar (ongepubliceerde) scriptie is 'Ik zal het in die bewoordingen op papier zetten. De verschillen tussen politieverhoren en processen-verbaal'.

Fragment 1: Voorbeeld van corresponderende informatie (verhoor A17)¹⁷

Pv	Transcriptie
Ik ben niet getrouwd en heb geen kinderen.	P: Ben je getrouwd? V: Nee. P: Heb jij ki- heb jij eh kinderen? V: Nee.

Daarnaast zijn verschillende stijlen onderkend in de manier waarop het pv wordt opgemaakt: de monoloogstijl, de gerecontextualiseerde monoloogstijl en de vraag-antwoordstijl (zie Van Charldorp, 2011). Bij de *monoloogstijl* wordt het pv geschreven alsof het één lange monoloog van de verdachte is. De vragen van de verbalisant worden hierbij niet of vrijwel niet weergegeven. In de *gerecontextualiseerde monoloogstijl* zijn wel vragen van de verbalisant opgenomen, maar in een constructie waarin de tekst nog steeds vanuit de verdachte wordt geschreven. Het pv staat dus volledig in de eerste persoon (Komter, 2002/2003). In deze constructie wordt de vraag van de verbalisant vaak weergegeven in de woorden van de verdachte, beginnend met: ‘U vraagt mij’. Het antwoord van de verdachte wordt vervolgens in de monoloogstijl opgenomen, soms met de woorden ‘Ik verklaar u’ ervoor. In tegenstelling tot de monoloogstijl geeft een pv in de gerecontextualiseerde monoloogstijl dus enig inzicht in de interactie tussen de verbalisant en de verdachte. Pv’s in de *vraag-antwoordstijl* scheiden de vragen van de antwoorden en geven zo de dialoog weer tussen de verbalisant en de verdachte. De vragen worden vanuit de verbalisant gesteld, en de antwoorden worden vanuit de verdachte weergegeven.

De lengte van verhoor en pv is met elkaar vergeleken; ook is gekeken welke inhoudelijke informatie is weggelaten, veranderd of toegevoegd. Het pv is door de onderzoeker voorgelezen om zo de spreeklengte van de pv’s te kunnen vergelijken met de lengte van het verhoor. Van de gerecontextualiseerde monoloogstijl

17 Bij het maken van transcripties zijn bij *Dataverzamelingen 1* en *2* de volgende conventies gehanteerd:

- P: politieverhoorder;
- V: verdachte;
- [: overlap;
- (3): pauze van 3 seconden enzovoort;
- ...: stuk tekst overgeslagen;
- (tekst): moeilijk te verstaan;
- ((typt)): aantekening van de transcribent.

zijn zeven verhoren in deze analyse meegenomen, en van de vraag-antwoordstijl vier.¹⁸ Daarnaast zijn zes willekeurige verhoren in de monoloogstijl in de analyse meegenomen. Vervolgens is de tijd die nodig is voor het voorlezen vergeleken met de tijd die het verhoor duurde. De typetijd is ervan afgetrokken.¹⁹

Een fictief voorbeeld waarbij informatie is weggelaten uit het pv, is weergegeven in fragment 2.

Fragment 2: Voorbeeld van weglating (fictief)

Pv	Transcriptie
Ik ben niet getrouwd.	P: Ben je getrouwd?
	V: Nee.
	P: Heb jij ki- heb jij eh kinderen?
	V: Nee.

Een voorbeeld van toevoeging van informatie staat in fragment 3.

Fragment 3: Voorbeeld van toevoeging (fictief)

Pv	Transcriptie
Ik ben niet getrouwd en heb geen kinderen.	P: Ben je getrouwd?
	V: Nee.

Naast weglatingen en toevoegingen zijn ook veranderingen gemarkeerd. Het ging hier om informatie die niet (helemaal) hetzelfde werd weergegeven in het pv als in het verhoor.

2.1.3 Derde periode

In de derde periode zijn data verzameld in twee politie-eenheden in het westen van het land. In Politie-eenheid 1 werden 11 verdachtenverhoren (pv en opname) beschikbaar gesteld en bij Politie-eenheid 2 waren dat er 10 (21 in totaal). Van 13 van deze 21 pv's werd onderzocht in hoeverre ze verschilden van de bij-

18 Als een gedeelte van het pv in tegenstelling tot de rest in de monoloogstijl was geschreven, zoals vaak bij het sociale verhoor gebeurde, is dit niet meegenomen bij het meten van de lengte.

19 De typetijd is de tijd waarin er 'alleen maar' werd getypt. Wanneer gelijktijdig werd getypt en gesproken werd de typetijd niet van de totale tijd afgetrokken.

behorende opnamen. Van de overige acht verhoren (alle uit Politie-eenheid 2) is slechts een verslag geschreven over de opmaak en vorm van het pv (monoloogvorm, vraag-antwoordvorm) en de opgenomen non-verbale uitingen.²⁰

Tabel 2.1: Auditieve en audiovisuele opnamen politie-eenheid 1 (N=11) (*Dataverzameling 3*)

Verhoor	Label	Delict	Opnameduur	Verdachte bekend/ ontkennend/zwijgend
Audiovisuele opnamen				
1	AV1	Moord	03:40:27	Ontkennend/zwijgend
2	AV2	Moord	00:53:00	Bekennend
3	AV3	Zeden	03:58:43	Half bekennend
4	AV4	Moord	01:25:57	Bekennend
5	AV5	Vermissing/moord	01:30:37	Ontkennend/zwijgend
Auditieve opnamen				
1	AD1	Zeden	02:51:22	Bekennend
2	AD2	Moord	04:39:49	Ontkennend
3	AD3	Zeden	03:03:59	Half bekennend
4	AD4	Geweld	01:52:08	Half bekennend
5	AD5	Geweld	00:47:57	Ontkennend
6	AD6	Openbare geweldpleging	01:33:51	Bekennend

Tabel 2.2: Audiovisuele opnamen politie-eenheid 2 (N=2) (*Dataverzameling 3*)

Verhoor	Label	Delict	Opnameduur	Verdachte bekennend/ontkennend
Audiovisuele opnamen				
1	AV6	Afpersing met geweld	02:19:08	Half bekennend
2	AV7	Zware mishandeling/poging tot doodslag/moord	02:51:28	Bekennend

Tabellen 2.1 en 2.2 geven een overzicht van de verhoren en de typen delicten in de dertien zaken waarbij er een vergelijking is gemaakt tussen verhoor en pv. De analyse van de data uit *Dataverzameling 3* komt deels overeen met die uit de *Dataverzameling 1* en 2, en wijkt er deels van af. Voor een uitvoerige bespreking van de methoden van dataverzameling en -analyse in de derde periode, zie bijlagen 1 en 2.

De resultaten van de vergelijkingen tussen verhoren en opnamen van alle drie de periodes zijn beschreven in hoofdstuk 4.

²⁰ Zie bijlage 1 voor een verder methodische uitwerking van de dataverzameling en -analyse.

2.2 Interviews

In totaal zijn 24 interviews gehouden met verschillende typen deskundigen binnen het strafrechtstelsel. De Politieacademie, het College van procureurs-generaal en de Nederlandse Orde van Advocaten²¹ hebben bemiddeld bij het benaderen van de respondenten. De respondenten zijn afkomstig uit het gehele land.

Tabel 2.3: Geïnterviewde deskundigen (professie, aantal, geslacht)

	N	Man	Vrouw
Rechercheurs	7	5	2
Officieren van justitie	6	0	6
Rechters	5	5	0
Advocaten	6	4	2
Totaal	24	14	10

In totaal hebben zeven rechercheurs, zes advocaten, zes officieren van justitie en vijf rechters deelgenomen aan dit deel van het onderzoek (zie tabel 2.3). De interviews werden gehouden in Den Haag, Amsterdam, Rotterdam, Arnhem en Haarlem. Gekozen is voor respondenten die al langere tijd ervaring hebben in hun functie; het aantal jaren relevante ervaring van de respondenten varieerde tussen de 7 en 39 jaar. De verdeling over de geslachten weerspiegelt de feitelijke situatie in de strafrechtpraktijk: officieren van justitie zijn vaak vrouw, rechercheurs zijn vaker man dan vrouw, en de groep advocaten is gemengd. De meeste rechters/raadsheren in de steekproef waren ouder dan 60 jaar. Binnen deze generatie zijn mannelijke rechters in de meerderheid.

De respondenten vormen geen representatieve steekproef uit de populaties waar zij uit afkomstig zijn. Het doel van dit deel van het onderzoek was echter niet om een representatief beeld te krijgen van alle ervaringen en percepties van de totale groep deskundigen, maar om een indicatie te krijgen van de ervaringen met en oordelen over de belangrijke ontwikkelingen die plaatsvinden in het rapporteren over verhoren en het gebruik van beeld en geluid. In dat opzicht voldoet de steekproef.

21 De Raad voor de rechtspraak heeft niet willen bemiddelen in dit onderzoek.

Procedure

De interviews zijn door verschillende leden van het onderzoeksteam afgenomen. Drie interviews zijn door twee onderzoekers gezamenlijk afgenomen, de overige interviews (21) elk door een van de onderzoekers. De onderzoeker maakte een afspraak met de respondent op een door deze aangewezen locatie (meestal de werkplek van de respondent). Gemiddeld duurden de interviews drie kwartier à een uur; een enkel interview duurde langer.

Tijdens het interview werd ingegaan op de percepties van de respondent van de ontwikkelingen die hebben plaatsgevonden in de stijl waarin proces-verbaal van verdachtenverhoren wordt opgemaakt. Vervolgens zijn de respondenten bevraagd over hun ervaringen met de introductie van beeld en geluid als gevolg van het toenemend aantal opnamen van verdachtenverhoren, en wat zij vonden van deze ontwikkelingen. Daarna is ingegaan op de non-verbale uitingen die dankzij de groei in het gebruik van beeld en geluid steeds beter waarneembaar worden. Gevraagd is welke waarde de respondenten zelf hechten aan het kunnen waarnemen van non-verbale uitingen en hoe zij verwachten dat dit de berechting van zaken beïnvloedt (voor de gebruikte topiclijst, zie bijlage 3).

De resultaten van de interviews worden in hoofdstuk 5 geanonimiseerd weergegeven.

2.3 Experiment

De eerste twee delen van het onderzoek dienden mede ter voorbereiding van het derde deel (het experiment). Op basis van de literatuur²² verwachten de onderzoekers dat non-verbaal gedrag dat te zien is, een groter effect heeft op het oordeel over de verdachte en het verhoor dan non-verbaal gedrag dat ‘slechts’ is te horen (op een auditieve opname). Het minst sterke effect wordt verwacht van non-verbaal gedrag dat is *beschreven* in een pv.

Deze verwachtingen zijn onder gecontroleerde omstandigheden onderzocht tijdens een experiment. Dit experiment richtte zich op de volgende vragen.

- 1 Heeft de wijze waarop het verhoor is weergegeven (audiovisueel, auditief, pv) invloed op het oordeel over de geloofwaardigheid van de verdachte?
- 2 Heeft de aan- of afwezigheid van non-verbaal gedrag invloed op het oordeel over de geloofwaardigheid van de verdachte?

- 3 Is een eventueel effect van non-verbaal gedrag op oordelen over geloofwaardigheid afhankelijk van de wijze waarop het verhoor wordt weergegeven (audiovisueel, auditief, pv)?

Deze vragen zijn onderzocht met behulp van een experiment waarin twee factoren systematisch zijn gevarieerd: (1) de weergave van het verhoor (beeld, geluid, schrift) en (2) het non-verbale gedrag (veel of weinig). Tabel 2.4 geeft het design schematisch weer. Iedere cel geeft een experimentele conditie weer. Iedere proefpersoon in het experiment werd toegewezen aan één van de zes condities.²³

Tabel 2.4: Design experiment

		Non-verbaal gedrag	
		Aanwezig	Afwezig ²⁴
Weergave	Audiovisueel		
	Auditief		
	Proces-verbaal		

2.3.1 Casus

Ten behoeve van dit experiment is in samenwerking met de Politieacademie een casus opgesteld. De casus gaat over een brand waarbij een man is komen te overlijden. De buurman van de overleden man is de verdachte in deze zaak. Hij wordt kort na de brand verhoord door de politie, maar hij ontkent schuldig te zijn aan brandstichting. Halverwege het tweede verhoor wordt de verdachte geconfronteerd met belastende informatie (tactische aanwijzingen en technisch bewijs). Bij de Politieacademie (in de verhoorstudio) is (een gedeelte van) dit tweede verhoor nagespeeld door een professionele acteur (verdachte) en twee rechercheurs (verhoorders), en dit is opgenomen op dvd. Er zijn twee opnamen gemaakt: een zo veel mogelijk zonder non-verbaal gedrag van de verdachte, en een met extra non-verbaal gedrag. Het opgenomen verhoorfragment

²² Zie hoofdstuk 3.

²³ Het betreft een 3 (weergave) x 2 (non-verbaal gedrag) *between subjects experimenteel design*.

²⁴ Het niet-vertonen van non-verbaal gedrag is niet mogelijk. In het vervolg zal worden gesproken over minder en meer non-verbaal gedrag.

heeft een tijdsduur van ongeveer acht minuten (de twee versies verschillen in dat opzicht weinig van elkaar).

In versie 1 vertoont de verdachte gedurende het gehele verhoor zo min mogelijk non-verbaal gedrag, maar in versie 2 gaat hij na de confrontatie non-verbaal gedrag vertonen (stiltes laten vallen, wegstijgen, friemelen). De verhoorders reflecteren in het tweede deel van het verhoor bovendien op dit non-verbale gedrag ('Ik zie dat je...'). De twee versies van het verhoor zijn derhalve (vrijwel) identiek wat de eerste helft van het verhoor betreft, maar na de confrontatie verschillen zij op het punt van het wel of (vrijwel) niet vertonen en het benoemen van non-verbaal gedrag.

Van de twee versies van de audiovisuele opname zijn geluidsopnamen gemaakt (een zonder en een met non-verbaal gedrag). De geluidsopname is dus identiek aan de audiovisuele opname; het enige verschil is de afwezigheid van beeld. De onderzoekers hebben in samenwerking met de Politieacademie ook een pv opgesteld aan de hand van de opname. Hiervan zijn eveneens twee versies gemaakt: een met en een (vrijwel) zonder (het tijdens de opname getoonde extra) non-verbaal gedrag. De manipulaties van het onderzoeksmateriaal hebben tot de zes experimentele condities van tabel 2.4 geleid. De zes condities wijken slechts van elkaar af op (1) presentatiewijze van het verhoor (beeld, geluid, schrift) en (2) wel of geen extra toegevoegd non-verbaal gedrag.

De respondenten die meededen aan het experiment lezen de casusbeschrijving. Daarna lezen, beluisteren of bekeken zij het fragment uit het tweede verhoor. Hierna vulden zij een vragenlijst in. De vragenlijst was voor alle zes de condities gelijk. Voor een verdere uitwerking van de methoden en voor een weergave van de gebruikte casus en vragenlijst, zie bijlagen 4, 5 en 6. De resultaten van het experiment zijn beschreven in hoofdstuk 6.

De invloeden van beeld, geluid en schrift in de strafrechtspraktijk (literatuur)

3.1 Inleiding

Onderzoek laat zien dat beeld en geluid andere effecten hebben op de oordeelsvorming en bewijswaardering door jury's en rechters dan schriftelijk materiaal (o.a. Kassin & Garfield, 1991; Douglas e.a., 1997; Lassiter e.a., 2002). Het meeste onderzoek naar de invloeden van beeld en geluid is verricht bij getuigen of slachtoffers (Dubelaar & Vanderveen, 2009; Van Kampen e.a., 2013), maar de bevindingen zijn ongetwijfeld ook relevant voor verdachtenverhoren. De onderzoeken laten bovendien zien dat emoties, als zij zichtbaar zijn op beeld, invloed hebben op het oordeel over onder meer de schuld van de verdachte.

Het is niet zeker of de expertise van rechters een garantie biedt tegen mogelijk onwenselijke effecten die van beeldmateriaal uit kunnen gaan (Dubelaar, 2011). Mensen, en dus waarschijnlijk ook rechters, zijn geneigd beelden, zoals foto's, video's en simulaties, voor 'waar' aan te nemen en geen rekening te houden met mogelijke manipulaties, vertekeningen of suggesties (Dubelaar & Vanderveen, 2009). De betekenis die wordt gehecht aan beeld- of geluidsfragmenten verschilt daarbij tussen mensen (Berger, 1990). Emoties kunnen hierbij een rol spelen. Deze effecten, voor zover bekend geworden uit onderzoek, worden in dit hoofdstuk beschreven. Zij worden aan het eind van het hoofdstuk samengevat in de tabellen 3.1 en 3.2. Ook wordt kort ingegaan op de ervaringen die in andere landen (Engeland, Verenigde Staten) zijn opgedaan met opnamen van verhoren en dus met de beschikbaarheid van beeld en geluid bij het weergeven van verhoren.

3.2 Benadrukkingseffecten van beeld, geluid en schrift

Bij iedere wijze waarop een verhoor kan worden gepresenteerd (beeld, geluid of schrift), worden andere facetten ervan benadrukt. Bij het lezen van een proces-verbaal waarin beschreven staat wat de verdachte zegt, blijft het non-verbale gedrag veelal onzichtbaar. Soms wordt het beschreven in het pv ('verdachte

huilt'), maar dat is nog relatief uitzonderlijk en bovendien wordt dan slechts een zeer beperkt deel van het totale non-verbale gedrag weergegeven. Beeld laat wel non-verbaal gedrag zien. Beeld is bovendien indringender en directer en heeft meer impact dan het gesproken of geschreven woord (Dubelaar & Vanderveen, 2009). De kijker heeft de neiging om primair op de uiterlijke kenmerken en op het (non-verbale) gedrag te reageren (Chaiken & Eagly, 1983). Bij audiotieve opnamen trekt de spreekstijl wat meer de aandacht (Erickson e.a., 1978).

Beelden kunnen andere informatie verdringen; er wordt vooral gelet op de visuele informatie. Het bekijken van beelden leidt ertoe dat de aangeboden informatie minder kritisch wordt onderzocht; de kijker denkt dat alle informatie die van belang is, ook te zien is en dat deze 'objectief waar' is. Bij bewegende beelden wordt dit effect nog versterkt omdat de waarnemer te druk bezig is met het volgen van de beelden om de inhoud van de boodschap kritisch te overdenken (Sherwin e.a., 2006). De 'werkelijke' boodschap kan de persoon in een dergelijke situatie ontgaan (Furnham e.a., 1990; Van den Hoven, 2010).

Personen die niet prettig overkomen, worden vaker schuldig geacht dan personen die er aantrekkelijker uitzien (Chaiken & Eagly, 1983). De kijker richt de aandacht vooral op de verteller. De focus van de lezer is daarentegen voornamelijk gericht op de inhoud van het verhaal (Feigenson, 1999). Dit kan ertoe leiden dat de lezer de inhoud van schriftelijke informatie beter onthoudt omdat men dan de aandacht niet hoeft te verdelen over de inhoud van de boodschap en het beeld en/of het geluid. De aantrekkelijkheid van de spreker speelt geen rol bij schriftelijk materiaal; de lezer beoordeelt in die situatie de inhoud van het gelezen stuk, waarna op basis daarvan een mening wordt gevormd.

Foto's hebben een grotere impact dan schriftelijk materiaal doordat zij levendiger zijn; zij roepen meer cognitieve en emotionele reacties op (Bell & Loftus, 1985). Het kijken naar beeld kost minder tijd en cognitieve inspanning dan het lezen van een tekst. Schriftelijke informatie wordt bovendien stapsgewijs opgenomen door de lezer, terwijl een foto in één enkel ogenblik de boodschap overbrengt (Kosslyn, 1994). Mede om deze reden hebben juryleden vaak het gevoel dat zij bij het zien van beelden meer informatie krijgen en een beter begrip ontwikkelen van de zaak. Juryleden zijn in die situatie minder sterk geneigd om zich nog verder te verdiepen in de zaak. De visuele informatie wordt direct voor 'waar' aangenomen. Bij het kijken naar beelden worden minder tegenargumenten in stelling gebracht dan bij het lezen van schriftelijke informatie. Met andere woorden: bij het bekijken van beelden is het oordeel minder kritisch. Beelden leiden tot een groter vertrouwen in het eigen oordeel (Sherwin e.a., 2006).

Visueel materiaal brengt daardoor meer risico's met zich mee voor het vormen van een (foutief) oordeel dan schriftelijk materiaal; de kijker is minder kritisch en is sneller tevreden gesteld dan als het materiaal moet worden gelezen.

Dubelaar (2011) stelt dat woorden op papier afstand creëren tussen de lezer en het beschrevene, ook als in de tekst non-verbaal gedrag wordt weergegeven. Het lezen over gedrag lijkt derhalve iets anders te zijn dan het zelf waarnemen van dat gedrag; verwoorde visuele informatie krijgt waarschijnlijk minder nadruk dan (audio)visuele informatie (zie ook Malsch e.a., 2011). Van den Hoven (2010) stelt daarentegen dat ook schriftelijk materiaal het oordeel van de rechter wel degelijk kan beïnvloeden, en wel op een soortgelijke wijze als audiovisueel materiaal. Een goed geschreven verhaal met levendig taalgebruik kan een soortgelijk effect teweegbrengen als beeld en geluid. Woorden kunnen volgens hem ook indringend zijn, maar zij worden wel op cognitief andere wijze verwerkt dan beelden.

Samengevat hebben schrift, beeld en geluid verschillende effecten. Bij beeld en geluid staat de persoon van de spreker centraal en de inhoud van het verhaal wordt naar de achtergrond verdrongen. Beeld en geluid leiden soms af van de inhoud van het verhaal. Beeld heeft meer impact dan schriftelijk materiaal en wordt daardoor wellicht beter onthouden. Ook van schriftelijk materiaal wordt echter gezegd dat het beter wordt onthouden, omdat de aandacht niet van de inhoud wordt afgeleid. Bovendien kan bij het lezen van een tekst het eigen leestempo worden bepaald. Schriftelijk materiaal zou bovendien een afstandelijker oordeel mogelijk maken. Bij beeldmateriaal oordeelt de kijker minder kritisch dan bij schriftelijk materiaal; de kijker veronderstelt dat beelden de feiten volledig en juist weergeven.

3.3 Selectie

Processen-verbaal geven over het algemeen slechts een deel van het verhoor weer.²⁵ Vrijwel alle processen-verbaal zijn samenvattingen, waarbij het gedeelte dat wordt weggelaten sterk kan variëren tussen de verschillende verbalisanten en tussen de verschillende typen verhoor. In de monoloogvorm zijn bijvoorbeeld de meeste door de verhoorder gestelde vragen weggelaten (Malsch e.a.,

---

²⁵ Zie hoofdstuk 1.

2010). Door de selectie kan uit het proces-verbaal niet altijd worden opge-
maakt waarom een verdachte bijvoorbeeld op een gegeven moment is gaan
bekennen (Komter, 2006), en gaat een belangrijk deel van de uitingen en aar-
zelingen verloren (Haket, 2007). Rechters krijgen daardoor geen (volledig en
adequaat) beeld van de interactie tussen verdachte en verhoorder.

Tiersma (2001) beschrijft de historische overgang in de zeventiende eeuw
van een mondelinge procesvoering naar een situatie waarin het schrift domi-
nant is geworden. Hij concludeert dat als gevolg hiervan teksten hun eigen
leven zijn gaan leiden en dat zij gaan gelden als ‘de waarheid’, ook als ze geen
volledige weergave bevatten, met als gevolg dat het aanvechten ervan bemoei-
lijkt wordt. Daarnaast is hij van mening dat de politie niet altijd neutraal ope-
reert; politiefunctionarissen horen wat ze willen horen. Ook Buruma (2008)
signaleert dat het afgaan op het schriftelijk pv risicovol kan zijn. De eerste ver-
horen van verdachten zijn van bepalend belang voor de verdere behandeling
van een zaak. In het Nederlandse strafproces zijn eventuele fouten of omissies
in de processen-verbaal van deze eerste verhoren daarna echter moeilijk te her-
stellen, aldus Buruma (2008).

Als verhoren (auditief of audiovisueel) worden opgenomen, kunnen echter
eveneens selectie-effecten een rol spelen. Het is immers mogelijk om gedeeltes
uit een opname te knippen, dan wel de opnameapparatuur tijdelijk stil te zetten,
bijvoorbeeld op momenten waarbij de verdachte onder druk wordt gezet. Ame-
rikaans onderzoek liet zien dat soms pas werd begonnen met het opnemen van
verhoren nadat een verdachte had bekend. Hierdoor kon achteraf niet worden
gecontroleerd hoe de verdachte tot deze bekentenis was gekomen, en kon even-
tuele pressie op de verdachte niet worden vastgesteld. Ook werd soms de opna-
meapparatuur tijdens een verhoor stopgezet (Garrett, 2009; Kassin e.a., 2010).
Door een dergelijke gang van zaken kunnen mogelijk gedeeltes uit verhoren
worden gehaald die wél van belang zijn voor de waarheidsvinding, bijvoorbeeld
gedeeltes die ontlastend zijn voor de verdachte, of gedeeltes waarin de verdachte
op een oneigenlijke manier onder druk is gezet door de verhoorders. Deze selec-
tie vermindert de controleerbaarheid van het verhoor voor de rechter.

Selectie van informatie kan dus zowel plaatsvinden bij video- en geluidsopna-
men als bij schriftelijke pv's. Het is daarbij vooralsnog niet duidelijk of bij deze
selectie voornamelijk neutrale of irrelevante gedeeltes van verhoren worden
weggelaten, of dat ook gedeeltes worden overgeslagen die een controle op de
gang van zaken tijdens het verhoor mogelijk hadden moeten maken.

3.4 Emoties, beeld, en de invloed hiervan op het oordeel

Emoties zijn volgens IJzermans (2012) onvermijdelijk van invloed op het rechterlijk oordeel. Emoties zijn verbonden met waarden en daarom spelen zij juist bij de juridische oordeelsvorming een belangrijke rol (IJzermans, 2012: 35). Beeldmateriaal werkt in op de emoties en kan daarmee de rationaliteit van de besluitvorming negatief beïnvloeden (Van den Hoven, 2011). Dat is de reden waarom in landen met een jury beelden soms worden uitgesloten van het bewijs. Immers, leken worden geacht veel gevoeliger te zijn voor emoties dan professionele rechters en daardoor beslissingen te nemen die wellicht anders en minder juist zijn dan die genomen door professionele rechters. Daarnaast zijn in de literatuur nog tal van andere niet-rationele factoren en processen beschreven die van invloed zijn op het rechterlijk oordeel, zoals ‘framing’ of cognitieve vertekeningen en dergelijke (Tversky & Kahneman, 1974; Rachlinski, 2012). Op deze laatste soorten invloeden wordt hier niet nader ingegaan; dit hoofdstuk richt zich primair op de invloed van beeld, geluid en schriftelijk materiaal (al dan niet via de emoties) op het oordeel over de feiten en de verdachte.

Op basis van de Amerikaanse Federal Rules of Evidence 401 en 403 (Committee on the Judiciary House of Representatives, 2004: 3-4) kunnen bepaalde bewijsmiddelen worden uitgesloten voor de jury, namelijk als er een risico bestaat dat dit bewijs kan leiden tot vooroordelen (*prejudice value*) in plaats van dat het een bijdrage levert aan het vinden van de waarheid (*probative value*). De Australische *Evidence Act* (sectie 3, deel 1 & 137)²⁶ kent soortgelijke bepalingen. Het gevaar van ‘prejudice’ wordt beschreven in een rapport van de Australian Law Reform Commission (1985: 351-352). Bepaald bewijs kan tot emotionele reacties bij de leden van een jury leiden, bijvoorbeeld als gevolg van het gebruik van beeld en geluid. Bewijs dat medeleven en sympathie oproept bij de jury dan wel gevoelens van afschuw opwekt, kan ertoe leiden dat beslissingen worden genomen die worden gebaseerd op andere gronden dan de feiten in de zaak.

Schokkend of gruwelijk bewijs in de vorm van foto’s van een slachtoffer of een plaats delict kan door de aanklager gebruikt worden om de schuld van de verdachte ‘aan te tonen’. In de recente moordzaak tegen de Zuid-Afrikaan Oscar Pistorius (de *bladerunner*) werd hier uitvoerig gebruik van gemaakt door de aanklager tijdens het juryproces. Bij jury’s kan het zien van dit soort foto’s emoties opwekken en daarmee leiden tot een prematuur oordeel over de schuld (zie

---

²⁶ *Evidence Act* (1995). Canberra: Australian Government Publishing Service.

ook Douglas e.a., 1997). In Nederland wordt ervan uitgegaan dat de (professionele) rechter minder gevoelig is voor beeldmateriaal en de emoties die dit eventueel kan opwekken. Er zou derhalve bij de professionele rechter geen bezwaar bestaan tegen het tonen van foto's of ander beeldmateriaal.

Beelden kunnen de *bewijsdrempel beïnvloeden* (Kassin & Garfield, 1991; Douglas e.a., 1997). Zo achtten respondenten na het zien van foto's van een slachtoffer van moord de verdachte tweemaal vaker schuldig dan als er geen foto's werden getoond (Douglas e.a., 1997). Respondenten raakten geëmotioneerd door de foto's en hun emoties beïnvloedden hun oordeel over de schuld. Feiten werden ernstiger gevonden als verwondingen op beeld te zien waren (Kassin & Garfield, 1991). Proefpersonen achtten een verdachte niet alleen sneller schuldig bij het zien van gruwelijke foto's, maar ook als zij neutrale foto's te zien kregen (Bright & Goodman-Delahunty, 2006). Twijfel over de schuld van de verdachte wordt blijkbaar sneller genegeerd als er gebruik wordt gemaakt van beelden bij de presentatie van de zaak.

Schriftelijke beschrijvingen van letsel hebben volgens sommige onderzoeken echter eveneens invloed op het oordeel over de schuld van de verdachte. Onderzoek van Bright en Goodman-Delahunty (2004) laat zien dat een schriftelijke beschrijving van slachtofferletsel leidt tot een snellere schuldigverklaring van de verdachte. De leden van een 'mock jury' achtten de verdachte significant vaker schuldig als het schriftelijk dossier meldde dat het slachtoffer was gemarteld en verminkt. Ook een beschrijving op papier van gruwelijke feiten kan derhalve invloed hebben op de beslissing over de schuld van de verdachte.

Het gebruik van beeld en geluid kan tevens het *oordeel over de hoogte van de straf of de schadevergoeding* beïnvloeden, waarbij het gebruiken van kleur soms een rol speelt (Myers & Greene, 2004). Zo leidde het zien van kleurenfoto's, in vergelijking met zwart-wit-foto's, tot een hogere toegekende schadevergoeding (Oliver & Griffitt, 1976; Whalen & Blanchard, 1982). Studenten wilden een hogere straf na het zien van een foto van het dode slachtoffer op de plaats delict (Finkelstein & Bastounis, 2010). In het onderzoek van Van Kampen e.a. (2013) werd echter geen verband aangetroffen tussen de wijze waarop de slachtofferverklaring werd getoond (schriftelijk, video-opname, met en zonder zichtbaar letsel) en de hoogte van de gewenste straf voor de verdachte.

Er zijn aanwijzingen dat rechters minder gevoelig zijn voor beeldmateriaal dan niet-rechters. In onderzoek van Finkelstein en Bastounis (2010) werden studenten in de sociale wetenschappen (zonder kennis van het strafrecht) vergeleken met toekomstige rechters (laatste opleidingsjaar). De studenten bleken bij het zien van foto's een hogere straf voor te staan dan de aanstaande rechters. Rechters in opleiding lijken derhalve meer immuun voor de invloed van beelden dan studenten zonder kennis van het recht. IJzermans (2012) suggereert echter dat rechters zich eveneens door hun emoties laten leiden.

Samenvattend blijkt uit het onderzoek dat vooral beeld (foto's en video) van invloed is op het oordeel over schuld, straf en schadevergoeding. Beelden, zeker als zij gruwelijk zijn of als het kleurenbeelden zijn, wekken emoties op en kunnen daardoor leiden tot een snellere schuldigverklaring en tot een hogere gewenste straf of schadevergoeding. Een enkel onderzoek laat een soortgelijk effect zien van een schriftelijke weergave van ernstig letsel; ook dan wordt de verdachte eerder schuldig geacht dan als die weergave niet bij de stukken zit. De uitkomsten van de onderzoeken komen echter niet altijd met elkaar overeen; soms wordt ook geen effect gevonden of zijn de effecten van schriftelijk materiaal en beeld ongeveer gelijk. Een enkel onderzoek laat zien dat rechters (in opleiding) minder gevoelig zijn voor de invloed van beeldmateriaal dan studenten zonder juridische achtergrond.

3.5 Geloofwaardigheid en overtuigingskracht

Beeld en geluid wekken de schijn van objectiviteit omdat zij worden gezien als een directe en waarheidsgetrouwe weergave van de werkelijkheid (Daston & Galison, 1992). Visuele informatie wordt sneller (onbewust) voor waar aangenomen (Daston & Galison, 1992; Kassin & Sukel, 1997). Getuigen die ter zitting hun verklaring afleggen worden geloofwaardiger en betrouwbaarder gevonden dan wanneer de verklaring op video wordt gepresenteerd (Landström e.a., 2005; Goodman e.a., 2006) of te lezen is in een transcriptie (Lindholm, 2005). De directe waarneming leidt derhalve tot een grotere geloofwaardigheid dan een videopresentatie. Uit onderzoek van Braverman (2008) bleek echter dat feitelijke informatie overtuigender wordt gevonden als deze gelezen wordt, in vergelijking met een radiobericht over hetzelfde onderwerp. Een geschreven bericht zou de lezer de kans geven om de informatie goed te overdenken.

Een auditief opgenomen verklaring wordt geloofwaardiger gevonden als de verteller spreekt met een duidelijke, krachtige stem (*powerful style*) dan als deze spreekt met haperingen (*powerless style*) (Erickson e.a., 1978). Bij een *powerless style* wordt gebruikgemaakt van versterkende woorden (heel erg), aarzelingen (uh), gebaren (gebruik van handen), beleefdheidsuitingen en een vragende intonatie. Deze spreekstijl maakt het verhaal minder prettig om naar te luisteren. Mensen die een *powerful* spreekstijl hanteren, zoals reclasseringsmedewerkers, artsen en andere professionals, hadden volgens de respondenten een hogere status en machtspositie. Deze sprekers komen zelfverzekerder over en dit vergroot hun geloofwaardigheid (Kelley & Thibaut, 1969).

Samenvattend: personen (onder wie verdachten) worden geloofwaardiger gevonden als ze ter zitting hun verklaring afleggen dan als hun verklaring op een andere manier wordt gepresenteerd. Audiovisuele verklaringen worden op hun beurt geloofwaardiger gevonden dan verklaringen die beluisterd worden, of dan schriftelijke verklaringen. Bij geluidsopnamen doet de spreekstijl ertoe: een *powerful* stijl genereert meer geloofwaardigheid dan een *powerless* stijl.

3.6 Het cameraperspectief tijdens opnamen van verdachtenverhoren

De cameraopstelling tijdens een verhoor heeft invloed op het oordeel over de verdachte (Horselenberg & Van Koppen, 2011). Dit effect wordt ook wel *camera perspective bias* genoemd (Lassiter e.a., 2006). Als uitsluitend de verdachte in beeld is, wordt er sneller van uitgegaan dat een bekentenis vrijwillig is afgelegd en wordt de verdachte sneller schuldig bevonden (Lassiter e.a., 2002, 2006, 2007, 2009; Warner & Pickel, 2010).

De reden die wordt aangevoerd voor de invloed van het cameraperspectief, is dat men de persoon die te zien is, een bepaalde verantwoordelijkheid toekent. Als de verhoorder eveneens in beeld is, krijgt deze ook een vorm van verantwoordelijkheid toegekend. De respondenten krijgen dan eerder het idee dat er druk op de verdachte is uitgeoefend (Warner & Pickel, 2010). Als de camera uitsluitend op de verhoorder is gericht, wordt vaker vermoed dat er sprake is van een gedwongen bekentenis (Lassiter e.a., 2007).

In het licht van deze bevindingen lijkt het gebruik van drie camera's bij de opname van een verhoor, waarbij de verdachte, de verdachte en de verhoorder samen, en een totaaloverzicht van de ruimte worden gepresenteerd, de meeste voordelen te hebben.²⁷ Dan kan bovendien tevens het non-verbale gedrag van de

verbalisant worden waargenomen (Kassin e.a., 2010; Horselenberg & Van Koppen, 2011). Eventuele valse bekentenissen kunnen in die situatie gemakkelijker worden ontdekt (Lassiter e.a., 2009). In de Verenigde Staten en in andere landen waar verhoren audiovisueel worden vastgelegd, is echter meestal uitsluitend de verdachte in beeld. Een reden die hiervoor wordt aangevoerd, is dat op deze wijze zorgvuldig onderzoek kan worden gedaan naar niet alleen de woorden, maar ook de minder opvallende gedragingen of uitingen van de verdachte. Sommigen zijn van mening dat dit zal leiden tot extra informatie die van belang is voor de zaak (Geller, 1992). In feite treedt in deze situatie dus echter een vertekening op, in die zin dat de verdachte sneller schuldig wordt geacht.

3.7 Het opnemen van verhoren

In landen als Engeland en de Verenigde Staten worden verhoren op grotere schaal opgenomen dan in Nederland en dit gebeurt daar ook al langer dan in ons land. Het opnemen van verhoren lijkt echter niet altijd correct te verlopen. Amerikaans onderzoek naar *miscarriages of justice* (rechterlijke dwalingen) laat zien dat het (onjuist of met lacunes) opnemen van verhoren mede een rol kan spelen bij het ontstaan van foutieve veroordelingen. In de VS werd soms pas begonnen met het opnemen van verhoren nadat een verdachte had bekend. Hierdoor kon achteraf niet gecontroleerd worden hoe de verdachte tot deze bekentenis was gekomen en of er mogelijk informatie naar de verdachte was ‘gelekt’ (contaminatie).²⁸ Ook het tijdens een verhoor even stopzetten van opnameapparatuur kwam voor (Garrett, 2009; Kassin e.a., 2010). Wellicht is er, toen de opnameapparatuur was stilgezet, druk uitgeoefend op de verdachte om een bepaalde verklaring af te leggen. Het risico op foutieve veroordelingen speelde vooral een rol als de verdachte ten onrechte bekende, een verschijnsel dat vaker voorkomt dan vroeger werd gedacht. Veelal was er hierbij sprake van ‘zwakke’ of kwetsbare verdachten, zoals minderjarigen of verdachten met een verstandelijke beperking (zie ook Teeuwen, 2012). Zij bekenden onder druk van de verhoorder en in de opnamen van deze verhoren zaten lacunes. De valsheid van de bekentenissen kwam in deze zaken ook bij de rechter niet aan het licht, waardoor sommige veroordeelden jarenlang onschuldig in de gevangenis zaten. Pas later kwam door DNA-onderzoek de werkelijke dader aan het licht (Garrett, 2009).

---

27 Deze opstelling is gebruikelijk bij verdachtenverhoren in Nederland; zie hoofdstuk 4.

28 Zie hierover eveneens het rapport van Posthumus (2005: 110-112).

Opnamen van verhoren vormen derhalve geen garantie dat ‘de waarheid’ nu volledig(er) waargenomen kan worden en fouten ook altijd hersteld worden. Voorwaarde voor een verbetering op dit punt is dat er zorgvuldig met opnamen wordt omgegaan, dat rechters bereid zijn er kennis van te nemen en een oorspronkelijk, mogelijk onjuist scenario te corrigeren. Uit het Amerikaan- se onderzoek bleek dat dit niet altijd was gebeurd. De *belief perseverance* die was ontstaan bij de politie en was overgenomen door het openbaar ministerie, leidde tot een tunnelvisie en deze werd niet altijd tijdig gecorrigeerd door de rechter (Rassin, 2007; Wagenaar & Crombag, 2010; zie ook hoofdstuk 1).

Door de invoering van de *Police and Criminal Evidence Act* (PACE) is het opnemen van verdachtenverhoren in Engeland en Wales sinds 1985 verplicht. Sindsdien wordt door verdachten veel minder vaak gesteld dat ze onder druk zijn gezet tijdens het verhoor, en lijkt de kwaliteit van de verhoren en van de pv’s te zijn toegenomen. In de Verenigde Staten en in Engeland zijn procesdeelnemers, onder wie politiefunctionarissen, over het algemeen tevreden over het groeiend aantal opnamen; deze leiden volgens hen ook tot een hogere kwaliteit van ver- horen en processen-verbaal (Cape, 2011; Horselenberg & Van Koppen, 2011; zie ook Politieonderwijsraad/Politieacademie, 2011).

Opnamen van verhoren zorgen derhalve voor een grotere controleerbaar- heid. Tegelijkertijd maken zij emoties en non-verbaal gedrag zichtbaar en hoor- baar, en deze kunnen het oordeel over de verdachte mogelijk beïnvloeden.

3.8 Non-verbaal gedrag

Non-verbale uitingen kunnen vocaal (bijvoorbeeld stemhoogte of stotteren) en non-vocaal (bijvoorbeeld friemelen of blozen) van aard zijn (Vrij & Winkel, 2010). Onderzoek wijst uit dat non-verbaal gedrag verschillend kan worden geïnterpreteerd. Veel mensen, onder wie ook rechercheurs, leggen een verband tussen non-verbaal gedrag en leugenachtigheid (Akehurst e.a., 1996; Vrij, 1998). Non-verbale gedragingen, zoals ‘stiltes’, het gebruik van ‘uhs’, het ver- mijden van oogcontact en nerveuze bewegingen, worden vaak als kenmerk van leugenachtigheid beschouwd, terwijl zij dit niet hoeven te zijn (Vrij & Semin, 1996; Vrij & Mann, 2001). Deze non-verbale gedragingen worden ook ‘subjec- tieve indicatoren van leugenachtigheid’ genoemd (zie bijlage 4 voor een nadere uitleg). Er is echter geen gedrag dat als typisch ‘leugenachtig’ kan gelden (Vrij, 1998). Wel zijn er subtiele aanwijzingen die op misleiding kunnen duiden, zoals een hoge spreek snelheid, omhoog en omlaag bewegen van het hoofd en veel hand- en beenbewegingen. Maar uit het geheel van non-verbale gedragin-

gen kan niet ondubbelzinnig worden afgeleid of iemand de waarheid spreekt of liegt. Veel mensen denken echter wel dat zij aan non-verbaal gedrag kunnen zien of iemand liegt (Vrij & Winkel, 2010).

De kans bestaat dat het non-verbale gedrag wordt geïnterpreteerd als leugenachtig, en de verdachte als schuldig, terwijl dit niet zo is (Horselenberg & Smeets, 2005). Non-verbale gedragingen worden soms in processen-verbaal beschreven (Malsch e.a., 2010; De Keijser e.a., 2012). Het is niet uitgesloten dat de rechter die het dossier leest, hierdoor wordt beïnvloed. Hier wordt in de *Handleiding verhoor* (Van Amelsvoort e.a., 2010) voor gewaarschuwd. Gezien de toename van het gebruik van beeld en geluid is het van belang om aandacht te besteden aan deze mogelijke effecten.

3.9 Tot besluit

Respondenten in de in dit hoofdstuk beschreven studies waren soms van mening dat zij niet door hun emoties werden geleid bij het oordeel over de schuld van de verdachte, terwijl zij toch significant vaker de verdachte schuldig achtten wanneer zij beelden van het slachtoffer zagen. Hieruit blijkt dat mensen hun emoties wel onderkennen, maar deze niet altijd kunnen scheiden van hun besluitvorming (Douglas e.a., 1997). Rechters wordt tijdens hun opleiding en door hun werkervaring geleerd om informatie kritisch en afstandelijk te evalueren, maar dat betekent niet dat zij zelf geen emotie voelen of niets voelen bij emoties van anderen (Myers & Greene, 2004; Feigenson, 2010; IJzermans, 2012). Ook professionals zijn geneigd om beelden voor ‘waar’ aan te nemen, terwijl beeldmateriaal multi-interpretabel is en bovendien suggestief kan zijn (Dubelaar & Vanderveen, 2009).

De besproken onderzoeken laten zien dat beeld, geluid en schrift effecten hebben waar de kijkers, luisteraars en lezers zich niet altijd van bewust zijn. Vooral beeld kan leiden tot een hoger schuldoordeel en een hogere schadevergoeding voor het slachtoffer. Wat betreft de gevolgen ervan op het oordeel van de rechter laten de onderzoeken verschillende uitkomsten zien. De professionaliteit en expertise van rechters en andere (juridische) procesdeelnemers vormen volgens sommige auteurs niet altijd een adequate bescherming tegen de invloed van beeld en geluid, andere denken dat dit wel het geval is. Op deze problematiek wordt in hoofdstuk 6 nader ingegaan.

De in dit hoofdstuk besproken effecten worden hieronder in tabel 3.1 en 3.2 samengevat.

Tabel 3.1: Vormen van selectie, onthouden, vertekening en toevoeging van informatie

	Schriftelijk pv	Auditieve opname	Audiovisuele opname	Audatief en audiovisueel
Selectie	<ul style="list-style-type: none"> - Verhoor wordt samengevat en vragen en antwoorden worden weggelaten of samengevat (Malsch e.a., 2010, 2011). - De inhoud van de boodschap is van belang, de spreker minder (Chaiken & Eagly, 1983; Feigenson, 1999). - Aarzelingen en (non-)verbale uitingen niet weergegeven (Komter, 2006).	<ul style="list-style-type: none"> - Er wordt een oordeel gevormd over de spreekstijl van de spreker, minder over de inhoud van het bericht (Erickson e.a., 1978).	<ul style="list-style-type: none"> - Er wordt een oordeel gevormd over uiterlijke kenmerken en gedrag van de spreker, minder over de inhoud van het bericht (Chaiken & Eagly, 1983; Feigenson, 1999). - Focus op de beelden, minder op de inhoud (Sherwin e.a., 2006).	<ul style="list-style-type: none"> - Mogelijkheid om delen uit opname verhoor te knippen; de opname start te laat of wordt tussendoor stilgezet of voortijdig beëindigd (Garrett, 2009; Kassir e.a., 2010).
Onthouden	<ul style="list-style-type: none"> - Details transcriptie worden beter onthouden dan audio/beeld vanwege duidelijke indeling tekst en het kunnen bepalen eigen leestempo (Furnham e.a., 1990). - Inhoud verhaal op schrift beter onthouden (Feigenson, 1999).	<ul style="list-style-type: none"> -	<ul style="list-style-type: none"> - Beelden leiden tot emotionele reacties, waardoor informatie beter wordt onthouden (Dubelaar & Vandervaeen, 2009). - Informatie in visuele vorm wordt beter onthouden (Sherwin e.a., 2006).	<ul style="list-style-type: none"> -
Vertekening	<ul style="list-style-type: none"> - Monoloogvorm van pv; tekst soms anders weergegeven (vragen en antwoorden weggelaten) (Malsch e.a., 2010). - Aarzelingen en (non-)verbale uitingen niet weergegeven (Komter, 2006); lijkt alsof de verdachte het verhaal uit zichzelf vertelt.	<ul style="list-style-type: none"> - (Voor)oordeel door (powerful, powerless) spreekstijl spreker (Erickson e.a., 1978).	<ul style="list-style-type: none"> - (Voor)oordeel over persoonskenmerken en gedrag spreker (Chaiken & Eagly, 1983). - Camera perspectieve bias; eerder schuldigverklaring als alleen verdachte in beeld is (Lassiter e.a., 2006).	<ul style="list-style-type: none"> -
Toevoeging	<ul style="list-style-type: none"> - Non-verbale uitingen; sfeer verhoor. - Extra vragen toevoegen (Malsch e.a., 2010, 2011).	<ul style="list-style-type: none"> -	<ul style="list-style-type: none"> -	<ul style="list-style-type: none"> -

Vergelijkingen tussen processen-verbaal en verhoren²⁹

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden verschillen tussen processen-verbaal (pv's) en de verhoren besproken. Daarbij is gebruikgemaakt van verschillende dataverzamelingen waarbij van de verhoren zowel een pv als een opname beschikbaar was.³⁰ Tabel 4.1 geeft een samenvattend overzicht van de geanalyseerde verhoren.³¹ Hieronder zal bij de bespreking van de resultaten steeds worden aangegeven welke dataverzameling aan de orde is.

Tabel 4.1: Dataverzameling 1, 2 en 3

Dataverzameling	Verhoor	Label	Audiovisuele of auditieve opname	Vergelijking tussen pv en opname
1	1 t/m 20	A1 t/m A20	Auditief	Ja
2	1 ³²	B1	Auditief	Nee
2	2 t/m 15	B2 t/m B15	Auditief	Ja
3	1 t/m 7	AV1 t/m AV7	Audiovisueel	Ja
3	8 t/m 10	AV8 t/m AV10	Audiovisueel	Nee
3	11 t/m 16	AD1 t/m AD6	Auditief	Ja
3	17 t/m 21	AD7 t/m AD11	Auditief	Nee

Bij de bespreking hieronder wordt eerst vastgesteld in hoeverre de verhoren en de pv's voldoen aan de *Aanwijzing AVR*, die aangeeft wanneer er een opname moet worden gemaakt van een verhoor en aan welke formaliteiten moet worden voldaan.³³ Ook wordt een korte typering gegeven van de pv's die zijn betrokken in het onderzoek. Vervolgens wordt de duur/lengte van de verhoren vergeleken

²⁹ In dit hoofdstuk zijn details van de verhoren gewijzigd om herkenning te voorkomen.

³⁰ Zie hoofdstuk 2 voor een beschrijving van deze dataverzamelingen.

³¹ *Dataverzameling 3* bestaat uit 21 verhoren. Bij dertien verhoren is een vergelijking gemaakt tussen pv en opname. Bij acht verhoren is dit niet gebeurd en is alleen een algemene beschrijving opgenomen.

³² Verhoor B1 mocht uiteindelijk niet voor onderzoeksdoeleinden worden gebruikt.

³³ Dit deel van de analyse is alleen uitgevoerd over *Dataverzameling 3*.

met die van de pv's die ervan zijn gemaakt. Daarna komt de wijze waarop vragen en antwoorden worden weergegeven in het pv aan bod, en wordt ingegaan op wat er wordt weggelaten uit een pv en wat er eventueel aan wordt toegevoegd. Ten slotte wordt uiteengezet of, en zo ja welk, non-verbaal gedrag wordt beschreven in pv's, op welke momenten dat gebeurt en hoe deze beschrijving zich verhoudt tot het non-verbale gedrag dat zichtbaar/hoorbaar is tijdens de opname van het verhoor. Voorbeelden uit de verhoren worden weergegeven ter illustratie van de bevindingen.

4.2 Vergelijking met de Aanwijzing AVR

In de *Aanwijzing AVR*³⁴ worden bepaalde (zorgvuldigheids)eisen geformuleerd voor verhoren en de registratie daarvan. Bij de dertien verhoren en pv's van *Dataverzameling 3* is onderzocht in hoeverre deze aan deze eisen voldoen, voor zover deze voor het onderzoek van belang zijn.

4.2.1 Start- en eindpunt van de registratie van het verhoor

De registratie van de opnamen moet worden gestart voor de aanvang van het verhoor (bij auditieve opnamen) en voordat de te verhoren persoon de verhoorruimte betreedt (bij audiovisuele opnamen) (art. 2.1 lid c en 2.2 lid c AVR). De audiovisuele opname mag pas worden beëindigd nadat de verdachte de ruimte heeft verlaten (art. 2.2 lid j AVR).

Bij vijf van de zes auditieve opnamen was de verdachte al aanwezig in de verhoorruimte toen de opname werd gestart: verhoorders en de verdachte spraken tegen elkaar op het moment dat de opname begon en het binnenkomen en begroeten van de verdachte was niet geregistreerd. Alle audiovisuele opnamen (N=7) waren gestart vóór het moment waarop de verdachte de verhoorruimte binnenkwam. Bij één opname kwam de verdachte precies op het startmoment van de opname binnenlopen (AV2).

Aan het einde van het verhoor was in vier auditieve en in twee audiovisuele opnamen de verdachte nog aanwezig in de verhoorruimte toen de opname stopte. In één van deze audiovisuele opnamen nam de verdachte juist afscheid

---

34 *Aanwijzing auditief en audiovisueel registreren van verhoren van aangevers, getuigen en verdachten (2010A018)*. Inwerking-treding 1 september 2010. Hierna: *Aanwijzing of AVR*.

van de verbalisanten toen de opname stopte (AV5); in zaak AV1 stopte de opname plotseling toen de verdachte nog in de verhoorkamer aanwezig was. Het verhoor was toen wel beëindigd. Op dit punt lijkt de *Aanwijzing* derhalve niet volledig te worden nageleefd.

4.2.2 Cameraopstelling en informatie op beeldopname

Verdachten dienen zodanig in beeld gebracht te worden dat gezicht en bovenlichaam duidelijk waarneembaar zijn (nieuwslezeropstelling; art. 2.2 lid e sub 1 AVR). De verhoorders worden met behulp van een inzet op eenzelfde manier in beeld gebracht. Met een overzichtscamera wordt (als tweede inzet) een totaaloverzicht van de verhoorruiimte gegenereerd (zie figuur 4.1). Van de audiovisuele opnamen (N=7) voldeden er zes aan deze richtlijn. In opname AV3 is gebruikgemaakt van één camera. Deze richtte zich op de voorkant van de

Figuur 4.1: Audiovisuele weergave verdachtenverhoor

AVR Player	
Verstrekking: VSNR nummer	
Afspeellijst: VRH-2011-01-00001, Fragment: Hele opname, Duur: 95 Min.	<div>Speel Opname</div>
Titel	
Vooraanzicht verdachte	Vooraanzicht verbalisanten
	P1 V P2
03-10-2011 Locatie: Politie-eenheid	
11:08:22 Ruimte: Video 2 00:10:04	

verdachte (van bovenaf), waarbij tevens de achterkanten van de hoofden van de verbalisanten zichtbaar waren. Deze cameraopstelling behoort volgens de *Aanwijzing* (art. 2.2 lid e sub 2) slechts gebruikt te worden bij aangevers en getuigen, maar niet bij verdachtenverhoren.

Het totaaloverzicht geeft een weinig duidelijk beeld: (veranderingen in) gezichtsexpressies, kleine bewegingen of andere vormen van non-verbaal gedrag kunnen moeilijk worden gedetecteerd, mede vanwege het feit dat de camera veraf staat. In de twee andere cameraoverzichten (close-up van verdachte en van verbalisanten) is het non-verbale gedrag van de verdachte en verbalisanten beter waarneembaar. De beelden zijn echter niet altijd even scherp, waardoor micro-expressies (vooral in het gezicht) niet altijd duidelijk te zien zijn.

Datum en tijd tijdens de registratie van audiovisuele opnamen moeten continu meelopen in het opgenomen beeld (art. 2.2 lid d AVR). Dit is het geval bij alle opnamen, behalve bij verhoor AV2. Bij auditieve opnamen van verhoren worden verhoorders geacht aan het begin en aan het einde een mededeling van de datum en de tijd te doen (art. 2.1 lid d en lid g AVR). Dit gebeurt echter bij geen enkele van de opnamen. Aangezien de kloktijd ook niet zichtbaar meeloopt op de opname zelf (zoals bij audiovisuele opnamen), kunnen de kloktijden die zijn aangegeven in het pv niet worden gecontroleerd op juistheid. In de pv's staat in de standaardinformatie op het voorblad altijd aangegeven hoe laat het verhoor begint: 'Op donderdag 20 juni 2012, omstreeks 10:13 uur, hoorden wij in het politiebureau aan het Bloemenplein 6 te Naarden, als verdachte...' en hoe laat het verhoor eindigt: 'Wij beëindigden het verhoor op 20 juni 2012, omstreeks 13:00 uur.' De begin- en eindtijden van het verhoor kunnen bij de audiovisuele opnamen wel worden gecontroleerd (behalve bij zaak AV2). Deze wijken soms enkele minuten af van de tijden die zijn genoemd in het pv (in zaak AV3 verschilt de eindtijd in het pv 24 minuten van de eindtijd van het verhoor), maar komen voor het overige deel grotendeels overeen. Bij auditieve opnamen kunnen zij niet worden gecontroleerd omdat de kloktijd niet meeloopt en de verbalisanten mondeling geen mededeling doen van de begin- en de eindtijd.

4.2.3 Mededeling opname aan verdachte

Als een verhoor wordt opgenomen, moet dit aan het begin van het verhoor aan de verdachte worden medegedeeld (art. 2.1 lid d en 2.2 lid f AVR) en het moet

eveneens in het pv worden vermeld (art. 3.1 AVR).³⁵ In twaalf van de dertien pv's werd in de standaardinformatie op het voorblad aangegeven dat de opname van het verhoor aan de verdachte was medegedeeld; in pv AV7 was dit niet aangegeven. Tijdens vier verhoren werd echter niet aan de verdachte gemeld dat er een opname zou worden gemaakt (AD3, AD6, AV2, AV4). De vermelding in het pv was dus in een derde van de pv's onjuist. In het pv over verhoor AD3 is zelfs tweemaal vermeld dat deze mededeling is gedaan, terwijl deze in werkelijkheid niet was gedaan.³⁶

In één verhoor (AD2) viel zowel de cautie als de mededeling van de opname buiten de opname. De verbalisanten herstelden dit voor het begin van het zaakgericht verhoor (zie voorbeeld 1).

Voorbeeld 1: Verbalisant doet later mededeling opname

Transcriptie

P1: Heb je hem al verteld weer van dat het dus opgenomen wordt?

P2: Nee dat heb jij net gedaan toch?

P1: Ja maar, de opname was...

P2: O ja.

P1: Niet aan. (...)

P2: Hé even want... Even voor de duidelijkheid hè, want viel net even buiten de opname, hè voordat de opname had gestart. Uh, in deze zaak ben je niet verplicht om te antwoorden op de vragen die wij je stellen.

V: Mm...

P2: Snap je dat?

V: Ja. Ja.

Pv

Het verhoor werd auditief geregistreerd, onder nummer: (nummer).

Bij aanvang van het verhoor deelden wij aan de verdachte mee, dat het geluid van het verhoor werd opgenomen.

35 Deze verplichting kan eveneens uit het fair-trialbeginsel (art. 6 EVRM) worden afgeleid.

36 Het is niet uitgesloten dat die mededeling al voor het verhoor is gedaan.

Als opsporingsambtenaren of anderen tijdens het verhoor meekijken en/of luisteren in een andere ruimte (regieruimte), moet dit worden medegedeeld aan de verdachte (art. 2.1 lid d en 2.2 lid f AVR) en het moet ook in het pv worden vermeld (art. 3.1 AVR). In de meeste verhoren kijkt niemand mee vanuit de regieruimte. Dit is, zoals een rechercheur aangaf, ‘alleen het geval indien er sturing nodig is bij een verhoor’. In vier pv’s (AV1, AV2, AV6, AV7) wordt aangegeven door wie het verhoor wordt gevolgd in de regieruimte. Er wordt meegekeken door een inspecteur van de politie, een regisseur/coach, een gedragskundige en een brigadier die vanuit de regieruimte het verhoor verbaliseert. In zaak AV2 wordt de mededeling wel in het pv vermeld, maar blijkt deze tijdens het verhoor niet te zijn gedaan. In pv AV1 is wel aangegeven dat iemand meekijkt, maar er wordt geen naam of functie vermeld. In het pv wordt ook vermeld dat de advocaat van de verdachte het verhoor volgt.

4.2.4 Vermelding onderbrekingen

Onderbrekingen van het verhoor moeten in het pv worden aangegeven (art. 3.1 AVR). In zes pv’s stond aangegeven dat het verhoor werd onderbroken. Redenen hiervoor waren de inverzekeringstelling, telefoongesprekken met advocaat of vriendin, onderzoek door een politiearts of een lunchpauze. In drie van deze pv’s werden ook de tijden van de onderbreking aangegeven, die grotendeels overeenkomen met de echte tijden. Tijdens verhoor AV6 wordt een lunchpauze ingelast, maar dit staat niet vermeld in het pv. Dit is de enige zaak waarin een (langere) onderbreking van het verhoor niet werd geverbaliseerd. Korte onderbrekingen, zoals het halen van koffie/thee, toiletbezoeken of printen door de verbalisant, worden in geen van de pv’s aangegeven.

4.2.5 Typen

In politie-eenheid 1 wordt tijdens negen van de elf verhoren meegetypt. Wanneer tijdens het verhoor wordt meegetypt, vallen er vele stiltes. De typende verbalisant heeft tijd nodig, en vraagt hier regelmatig om. Ook komt het vaak voor dat de verbalisant de andere verhoorder of de verdachte vraagt het antwoord te herhalen, of om wat hij/zij heeft opgeschreven te bevestigen. Zie hieronder voorbeeld 2 uit verhoor AV4.

Voorbeeld 2: Verbalisant vraagt het antwoord te herhalen

P1: Oké. Ik zal af en toe een beetje wachten. Je hoort het al, dat tikken.

Je weet het.

P2: En daar ben ik geen ster in.

Het typen van het pv tijdens het verhoor kost veel tijd en aandacht. Het kan de druk die door verhoorders wordt opgebouwd in de aanloop naar een confrontatie doorbreken.³⁷ Vanwege de stiltes en verificaties duurt het verhoor langer dan wanneer er niet wordt meegetypt.

4.2.6 Verklaring lezen en ondertekenen

In politie-eenheid 1 werd de verklaring tijdens twee verhoren aan het einde van het verhoor aan de verdachte voorgelezen; dit staat in beide pv's vermeld. In zeven andere zaken heeft de verdachte zijn verklaring zelf doorgelezen en wordt dit ook genoteerd in het pv. In de twee resterende zaken (AV2 en AV4) wordt gedurende (een deel van) het verhoor niet meegetypt en krijgt de verdachte het pv aan het eind van het verhoor dan ook niet direct te lezen. In de pv's van deze zaken staat echter wel dat de verdachte zijn verklaring heeft doorgelezen. Of dit ook daadwerkelijk heeft plaatsgevonden, kon niet worden gecontroleerd, aangezien dit (mogelijk) buiten de opname viel.

In politie-eenheid 2 wordt niet meegetypt tijdens beide verhoren (AV6 en AV7). In pv AV6 staat niets over het doorlezen van de verklaring en in pv AV7 staat dat het pv tijdens het verhoor is opgemaakt door een andere verbalisant in de regiekamer. Niet duidelijk is bij deze verhoren in hoeverre de verdachte het pv heeft gelezen alvorens het te ondertekenen.

4.2.7 Standaardinformatie

Bij het opmaken van een pv wordt gebruikgemaakt van standaardinformatie die al in de computer staat (melden opname verhoor, registratienummer opname, cautie, personalia verdachte, naam advocaat, officier). Hierbij kan soms een

³⁷ In Malsch e.a., 2012, wordt uitvoerig ingegaan op nadelen van het typen tijdens een verdachtenverhoor.

kruisje worden gezet voor wat in de betreffende zaak van toepassing is. Het is niet duidelijk of iedereen hier op de juiste wijze gebruik van maakt, aangezien zowel de pv's als de opnamen niet altijd voldoen aan de gestelde AVR-criteria.

4.3 Opmaak en typering van de processen-verbaal

De drie dataverzamelingen laten een toename door de tijd heen zien in het gebruik van de vraag-antwoordstijl. Was tijdens de eerste dataverzameling de monoloogstijl nog dominant, in de latere dataverzamelingen is voornamelijk sprake van de vraag-antwoordstijl. Tabel 4.2 geeft een overzicht van de vormen waarin pv's zijn opgemaakt bij *Dataverzameling 1*, *2* en *3*.³⁸ Onder de tabel volgt een omschrijving van een aantal pv's die om de een of andere reden opvallen.

Tabel 4.2: Proces-verbaalstijlen (*Dataverzamelingen 1* (N=20), *2* (N=14) en *3* (N=21))

	V-A vorm	Monoloogstijl	G-M ³⁹	Puntsgewijze samenvatting
Dataverzameling 1	0	20	0	0
Dataverzameling 2	5	2	7	0
Dataverzameling 3				
Politie-eenheid 1	11	0	0	0
Politie-eenheid 2	7	1	1	1

De meeste pv's hebben tegenwoordig dus de vraag-antwoordstijl. Desalniettemin verschillen zij soms sterk van elkaar. Pv's bevatten vaak een relatief klein deel van de gestelde vragen. In pv AD8 uit politie-eenheid 2 zijn bijvoorbeeld slechts negentien vragen weergegeven, terwijl tijdens het verhoor een veelvoud hiervan is gesteld. Op de eerste pagina van het pv staat de volgende vraag van de verbalisant genoteerd: 'Afgelopen vrijdag, heb jij aangegeven dat je de opnieuw met ons wil praten, wat wil je ons vertellen?'⁴⁰ Hierna volgen twee pagina's met het verhaal van de verdachte, waarin slechts één korte noot en twee korte vragen van de verbalisant staan. Op pagina 4 worden zeven korte

38 Voor een definitie van de verschillende wijzen van opmaken van proces-verbaal, zie hoofdstuk 2.

39 G-M: Gerecontextualiseerde monoloogstijl.

40 Eventuele spel- en andere fouten in de pv's door verbalisanten zijn i.v.m. de waarheidsgetrouwheid van de weergave van de bevindingen niet aangepast.

vragen gesteld, waarbij het antwoord van de verdachte bij één vraag een halve pagina beslaat. De verdachte lijkt uit zichzelf uitgebreide, gedetailleerde omschrijvingen van personen en gebeurtenissen vanuit de ik-persoon te geven, zonder tussenkomst van de verbalisanten. Ongetwijfeld heeft de verbalisant regelmatig een vraag gesteld, maar dat blijkt slechts uit het soort antwoord dat de verdachte geeft. Deze zegt bijvoorbeeld: 'We renden naar die auto, die stond al aan. Dit weet ik omdat de muziek aan stond.' Of: 'Hij was ongeveer 25 jaar. Ik denk niet dat ik de jongen van een foto kan herkennen.'

In pv AV6 (het 'puntsgewijze' pv⁴¹) is de verklaring van de verdachte puntsgevijs samengevat in de vorm van een opsomming:

- Hij onder andere zaken deed met een bedrijf in Spanje.
- Hij sinds die tijd in financiële problemen was gekomen.

Dit pv bestaat uit 41 punten, waarbij elk punt niet langer is dan één regel. In dit pv wordt geen enkele input van de verbalisanten beschreven. Het is onduidelijk hoe de informatie in het pv tot stand is gekomen. Is de verdachte er zelf mee gekomen, is het een antwoord op een vraag of confrontatie? Sommige delen van de verklaring zijn vetgedrukt en onderstreept: '**Hij boos was en dat de sfeer wat grimmig werd.**' Aan het begin en het einde van het pv staat de reden voor het feit dat het verhoor 'puntsgevijs samenvattend' is weergegeven. Uit het eerste verhoor was gebleken dat de verdachte erg precies lette op de juiste weergave en schrijfwijze in zijn verklaring. Er is toen besloten het verhoor op te nemen en in het pv te volstaan met een samenvatting om misverstanden te voorkomen en eventueel te voorkomen dat later vragen over de verklaring zouden komen.

Samenvattend kan worden geconcludeerd dat de vraag-antwoordvorm tegenwoordig het meest wordt toegepast, maar dat daarbinnen variaties bestaan. Ook vraag-antwoord-pv's geven bovendien het verhoor nog steeds sterk samengevat weer. De monoloogvorm (in verschillende varianten) komt ook nog voor, evenals een puntsgevijs samenvatting. De vraag-antwoordstijl lijkt echter tegenwoordig dominant bij verdachtenverhoren.

---

41 Ook verder in dit hoofdstuk zal dit pv op deze wijze worden aangeduid.

4.4 Weglaten van informatie uit pv's

Het grootste deel van het verhoor komt niet op papier.⁴² In *Dataverzameling 1* en *2* maken de pv's gemiddeld ongeveer 12 procent van het verhoor uit. De pv's in de monoloogstijl (N=6) bevatten 7 tot 16 procent van het verhoor (gem. 10 procent). Bij de gerecontextualiseerde monoloogstijl (N=7) is dit 4 tot 26 procent (gem. 12 procent). De pv's in vraag-antwoordstijl (N=4) beslaan 10 tot 18 procent van het verhoor (gem. 15 procent). De pv's in de vraag-antwoordstijl zijn dus relatief het omvattendst.

Ook in *Dataverzameling 3* zijn de pv's samenvattingen van het verhoor (zie tabel 4.3 en 4.4).⁴³ De pv's beslaan bij politie-eenheid 1 gemiddeld ruim een kwart (26 procent) van het verhoor bij de audiovisuele opnamen, en bij auditieve opnamen ruim een vijfde (22 procent). Bij politie-eenheid 2 beslaan de twee geanalyseerde, audiovisuele pv's respectievelijk 2 en 12 procent van de verhoren.

Tabel 4.3: Pv's en transcripties van verhoren (aantal woorden) in politie-eenheid 1 (*Dataverzameling 3*)

Verhoor	Transcriptie (woorden)	Pv (woorden)	%
Audiovisueel			
AV1	12.820	3.466	27
AV2	8.678	2.127	25
AV3	26.291	6.692	26
AV4	9.361	3.426	37
AV5	12.317	1.888	15
Totaal	69.467	17.599	26
Auditief			
AD1	15.290	2.493	16
AD2	39.057	6.368	16
AD3	12.930	3.581	28
AD4	11.205	3.408	30
AD5	4.554	1.220	27
AD6	9.868	1.571	16
Totaal	92.904	18.641	22

42 Voor de methoden die zijn gebruikt om pv's met opnamen te vergelijken, zie bijlagen 1 en 2.

43 Het aantal gesproken woorden in de transcripties van de verhoren varieert tussen de 4554 en de 39.057; bij de pv's varieert dit tussen de 497 (monologvorm) en de 6692 woorden (andere stijlen). In tabel 4.4 zijn geen totaalpercentages berekend omdat de tabel slechts twee zaken bevat.

Tabel 4.4: Pv's en transcripties van verhoren (aantal woorden) in politie-eenheid 2 (*Dataverzameling 3*)

Verhoor	Transcriptie (woorden)	Pv (woorden)	%
Audiovisueel			
AV6	25395	497	2
AV7	26252*	3264*	12

* In deze zaak is niet het gehele verhoor getranscribeerd. Deze aantallen hebben betrekking op de delen van het verhoor die zijn meegenomen in het onderzoek (dit geldt zowel voor de transcriptie als het pv)

Onderzocht is of langere verhoren meer worden samengevat dan kortere verhoren. Hier is geen duidelijke lijn in te vinden. Een langere tijdsduur van het verhoor betekent derhalve niet per definitie dat een relatief kleiner deel wordt weergegeven in het pv.

4.4.1 Vragen, antwoorden, opmerkingen

Van het totaal aantal vragen, opmerkingen en andere communicatie-uitingen komt gemiddeld 32 procent terug in het pv (zie tabel 4.5).

Tabel 4.5: Aantal vragen, opmerkingen, antwoorden enzovoort, in verhoor (transcriptie) en in pv (politie-eenheid 1, persoons- en zaakgericht verhoor) (*Dataverzameling 3*)

Categorieën	Transcriptie	Pv	%
Verbalisant			
Hoofdvraag	169	114	67
Vervolg vraag	648	179	28
Verduidelijkingsvraag	74	7	9
Opmerking	741	96	13
Antwoord	188	3	2
Constatering	239	46	19
Tactische/technische aanwijzing	58	44	76
Verdachte			
Hoofdvraag	14	1	7
Vervolg vraag	78	5	6
Verduidelijkingsvraag	35	3	9
Opmerking	223	10	4
Antwoord	1618	385	24
Constatering	7	0	0
Tactische/technische aanwijzing	0	0	0
Verdachte en verbalisant			
Hoofdvraag	183	115	63
Vervolg vraag	726	184	25
Verduidelijkingsvraag	109	10	9
Opmerking	964	106	11
Antwoord	1806	388	21
Constatering	246	46	19
Tactische/technische aanwijzing	58	44	76
Totaal	4092	893	32

4.4.2 Weglaten vragen

Van de gestelde hoofdvragen (van verbalisant en verdachte) wordt een relatief groot deel opgenomen in het pv (gemiddeld 63 procent). Ook de verdachte stelt soms vragen, bijvoorbeeld over de verdere procedure, over wat hem/haar te wachten staat, of deze zijn/haar advocaat nog te zien krijgt of de notaris, of over de delictomschrijving. Van deze vragen komt maar een klein deel terecht in het pv: 7 procent, versus 67 procent van de hoofdvragen van de verbalisant (zie tabel 4.5).

Tijdens het zaakgerichte verhoor worden vaak hoofdvragen en vervolgvragen gebruikt om druk op te bouwen op de verdachte. Een aanzienlijk deel van de vervolgvragen wordt echter niet in het pv opgenomen (75 procent; zie tabel 4.5). Vaak wordt één hoofdvraag genoteerd, met een paar vervolgvragen. Vervolgens wordt het (vaak lange) antwoord van de verdachte weergegeven dat tevens een antwoord geeft op de vervolgvragen die níet in het pv zijn verwerkt, zie onderstaand voorbeeld uit zaak AD5.⁴³

Voorbeeld 3: Vervolgfragen worden niet in het pv verwerkt

Transcriptie

P2: We willen eigenlijk even beginnen met te vragen van uh, kunt u vertellen wat u gister 3 september allemaal heeft gedaan. En dan beginnen met de ochtend, u bent wakker geworden en toen?

V: Ja. Ja. Ik ben wakker geworden.

P2: **Hoe laat was u wakker geworden.**

V: Uh, half zes.

P2: 's Ochtends?

V: Ja.

P2 en P1: Vroeg.

V: Ja.

P2: **Altijd zo vroeg wakker?**

V: Ja op de dinsdag en op donderdag moet ik naar de dialyse. Moet ik altijd half zes op.

P1 en P2: Oké.

P1: **En verder?**

V: Ja en uh ik ben naar de dialyse. Ik kwam zeker kwart voor één thuis. Ik heb mijn fiets gepakt. Ik ben naar de li, uh naar eerst naar mijn dochter geld gaan halen en ben ik naar de Lidl gegaan. Ben ik teruggekomen, ik heb met mijn dochter gepraat. En uh ik wilde toen naar huis gaan.

P2: **En bij welke dochter bent u geld gaan halen dan?**

V: Bij Tessa.

P2: Bij?

V: Tessa mijn dochter.

P2: Dochter. **En waar woont Tessa?**

V: Goudenregenplein Breda.

((stilte – typt))

P2: **U heeft geld gekregen en bent naar de Lidl gegaan?**

V: Ja.

P2: **En toen weer terug naar de dochter?**

V: Ja. Ik moest boodschappen voor haar halen.

((stilte – typt))

P2: **Oké. En toen?** Toen bent u weer teruggegaan want u had boodschappen voor haar gehaald.

V: Ja. Ja.

P2: **En toen?**

V: Nou toen zat ik met haar te praten want ze ging strijken. En toen zeg ik ga naar huis, ik ga eten want ik heb honger. Maar ja...

((stilte – typt))

P2: **En hoe laat zei u dat u naar huis ging? Hoe laat ging u naar huis?**

V: Ja ik heb niet op de tijd gelet.

P1: **Ongeveer?**

V: Ongeveer ja tegen half drie. Ja drie uur toch geloof ik, half drie. Ja.

Pv

V: Kunt u vertellen wat u gisteren, 3 september 2013 allemaal gedaan heeft en dan kunt u beginnen met de ochtend.

A: Ik was om 05:30 uur wakker geworden en ben opgestaan. Ik moest naar de dialyse. Ik was om 13:15 uur klaar. Ik ben bij mijn dochter Tessa geld gaan halen. Tessa woont aan het Goudenregenplein 5 in Breda. Ik heb geld gekregen en ben naar de Lidl gegaan en toen weer terug naar mijn dochter.

Ik had boodschappen voor haar gehaald. Ik ben daar gebleven omdat ze aan het strijken was en we zaten te praten. Ik ben rond 14:30 uur weggegaan omdat ik naar huis wilde om te gaan eten, maar ja...

De hoofdvraag uit het verhoor is (verkort) in bovenbeschreven pv weergegeven, maar de elf (vetgedrukte) vervolgvragen en twee (onderstreepte) verduidelijkingsvragen zijn niet apart weergegeven in het pv. Het antwoord van de verdachte dat in het pv als één antwoord is gepresenteerd, bestaat in het verhoor uit vele verschillende onderdelen.

Vervolgfragen kunnen diverse functies hebben. Het komt vrijwel niet voor dat de verdachte zonder enige vorm van sturing alle informatie vertelt die de verhoorders nodig hebben. Er moet soms lang op de verdachte worden ingesproken of er zijn meerdere confrontaties nodig om de verdachte te laten reageren. Vervolgfragen hebben dan een uitlokkende functie: zo veel mogelijk informatie uit de verdachte loskrijgen voor een volledige beantwoording van de vraag, zie voorbeeld 4 hieronder uit verhoor AD4 waarin de verbalisant een antwoord uit de verdachte probeert te trekken. Naast de hoofdvraag ('Waarom sta jij zo dicht bij haar dan?') wordt er door de verbalisant nog acht keer doorgevraagd om antwoord van de verdachte te krijgen (vetgedrukte vragen). Dit blijkt niet uit het pv. Ook hier is de verduidelijkingsvraag (onderstreept) van de verdachte niet in het pv opgenomen.

Voorbeeld 4: Weglaten vervolgvragen⁴⁴

Transcriptie

P: Waarom sta jij zo dicht bij haar dan?

V: ^Ik stond vlakbij, ik stond al bij mijn deur^.

P: Ja, maar ze geeft jou een zet?

V: Ja.

P: Hoe ver sta je dan van haar af?

V: >Ik stond vlak bij de maxi-cosi bij de deur want ze wilde dus naar binnen<.

P: Maar hoe ver sta je dan van elkaar af?

⁴⁴ Voor de in de transcripties gebruikte tekens om non-verbaal gedrag aan te duiden, zie tabel 4.6 hierna.

V: Waren dicht bij elkaar.
P: **Zes meter van elkaar af?**
V: Zes meter? Nee.
P: **Nee wat dan?**
V: Denk uh minder.
P: **Minder?**
V: Ja ik kan zo niet schatten.
P: **Zover als wij van elkaar af zitten, of nog dichter naar elkaar?**
V: Uh, het was dichterbij.
P1: **Dichterbij?**
V: Ja.

Pv
V: Waarom sta jij zo dicht bij haar dan.
A: We waren dicht bij elkaar.

Vragen worden ook vaak herhaald door de verbalisant om de verdachte zijn antwoord nogmaals te laten bevestigen, maar die herhalingen komen niet terug in het pv. Onderstaand voorbeeld 5 (uit zaak AV1) laat zowel het weglaten van verduidelijkingsvragen als van herhalingsvragen zien.

Voorbeeld 5: Weglaten verduidelijkingsvragen en herhalingsvragen

Transcriptie

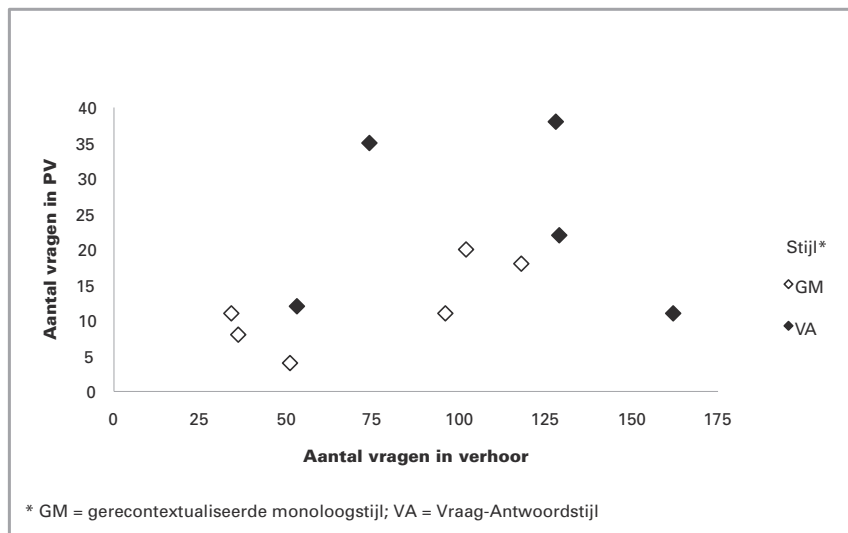
P: **Is er nog iets meer gezegd in het nieuws. Over hoe dat dan gegaan is?**
V: Nee niet dat ik nog weet.
P: **Oké. En hoe weet je dan dat dat in het nieuws is geweest?**
V: **Hè?**
P: **Hoe weet je dan dat dat in het nieuws is geweest?**
V: Uh, zondagavond had ik dat gezien. En uh van mijn advocaat die heeft me ook op de hoogte gehouden.

Pv
V: Wat is er verder nog in het nieuws verteld?
A: Zondagavond had ik dat gezien en m'n advocaat had me ook op de hoogte gehouden.

Het weglaten van vragen en het wél beschrijven van de antwoorden wekt de indruk dat de verdachte volledig is in zijn verklaring en dat hij zelfs extra informatie geeft waar niet om wordt gevraagd. De verdachte lijkt direct te weten wat de verbalisant vraagt en welk antwoord van hem wordt verwacht. De verdachte lijkt hierdoor zekerder dan hij is. Verdachten zijn in de meeste verhoren echter juist onzeker en nerveus, zo blijkt uit de opnamen. Het duurt soms wel tien minuten (of langer) om de verdachte zover te krijgen de hoofdvraag te beantwoorden. Dit blijkt niet uit het pv, waar slechts één vraag staat genoteerd, direct gevolgd door een antwoord.

Verwacht zou kunnen worden dat in de vraag-antwoordstijl en de gerecontextualiseerde monoloogstijl de interactie duidelijker zou worden weergegeven dan in de monoloogstijl, waarbij (vrijwel) geen enkele van de gestelde vragen wordt weergegeven. In figuur 4.2 is echter te zien dat ook bij deze stijlen slechts een beperkt deel van de vragen als zodanig wordt genoteerd. In pv's in de vraag-antwoordstijl worden wel relatief de meeste vragen weergegeven.

Waar in de verhoren (de twee stijlen bij elkaar) in totaal 35 tot 162 vragen zijn gesteld (gem. 89), staan er in de pv's 4 tot 38 vragen (gem. 17; 19 procent). Bij de gerecontextualiseerde monoloogstijl wordt gemiddeld 10 procent van de vragen weergegeven; bij de vraag-antwoordstijl is dat 22 procent.

Figuur 4.2: Aantal vragen in verhoor en pv (*Dataverzameling 1 en 2*)

In de vraag-antwoordstijl wordt derhalve een relatief groter deel van de gestelde vragen genoteerd dan in de gerecontextualiseerde monoloogstijl. Toch wordt ook bij deze stijl nog slechts een beperkt deel van het totaal aantal vragen in het pv opgenomen. Het grootste deel van de verhoren wordt op een soortgelijke manier genoteerd als bij de monoloogstijl, dus zonder dat de gestelde vragen worden weergegeven in het pv. Dit kan worden geïllustreerd met voorbeeld 6 uit verhoor B12 (vraag-antwoordvorm).

Voorbeeld 6: Gestelde vragen worden niet opgenomen in het pv

Transcriptie

P: Kun je Stefan voor mij omschrijven?

V: Uuuuh Stefan Stefan is uh, is korter dan mij uuuh...

P: Hoe bedoel je? Hoe bedoel je kort?

V: Als ik et- als ik as ik in moet schatten is het denk ik zo rond de één meter zeventig vijfenzeventig.

P: Ja. Huidskleur?

V: Donker. Donkerder als mij. Donkerbruin gewoon.

P: Hoe oud is hij ongeveer?

V: Ik denk tussen de twintig- twintig jaar is (boof ja) ja boven de twintig à vijfentwintig uh zoiets die leeftijd. Mijn leeftijd ongeveer.

P: Ga jij iets bijzonders dan uh littekens of tattoos of iets dergelijks wat je weet.

V: Gouwe tanden gewoon ja net als mij.

P: Hoeveel gouwe tanden weet je dat?

V: Die hele rij onderrij.

P: Zichtbare tattoos wat je w- wat je weet?

V: Mm... (2) nee (voor mij niemand) (ja was sowieso tattoos neem) (3) hij heeft op z'n hand heeft-ie wel tattoos maar ik weet niet precies wat is dat precies hier op zijn handen.

P: Boven op de palm van z'n handen?

V: Ja. Ja.

P: Z'n haardracht hoe is et?

V: Kort.

P: Rastas kort?

V: Nee kort geschoren je weet met een overloop.

Pv

V: Kun je Stefan voor mij omschrijven?

A: Hij is korter dan mij, als ik het moet schatten, is hij 1.70 cm lang. Hij is donkerder dan ik. Hij is tussen de 20 a 25 jaar oud. Hij heeft goud tanden, zijn hele rij aan de onderkaak, zit vol met goud. Hij heeft aan de bovenkant van zijn handen tatoeages, weet niet precies wat het zijn. Hij heeft kort geschoren haar met een overloop.

De hoofdvraag wordt in voorbeeld 6 in het pv genoteerd ('Kun je Stefan voor mij omschrijven?'), maar de negen vervolgvragen die de verbalisant stelt, worden niet apart als vraag opgenomen.

4.4.3 Antwoorden

In alle verhoren bij elkaar staan 1806 antwoorden (van verdachten en verbalisanten).⁴⁵ Hiervan worden er 388 (21 procent) in de pv's genoteerd (zie tabel 4.5 hierboven). Antwoorden van verbalisanten op vragen van de verdachte in het persoonsgericht verhoor worden zelden of nooit in het pv weergegeven. Antwoorden van de verdachte worden samengevat, samengevoegd, delen worden weggelaten en antwoorden worden meer gestructureerd en duidelijker weergegeven dan zij in feite waren.

4.4.4 Opmerkingen⁴⁶

Van alle opmerkingen van verbalisanten en verdachten samen (N=964) komen er 106 in de pv's terecht (11 procent). Van de opmerkingen van verbalisanten wordt een groter deel weergegeven dan van de opmerkingen van verdachten. Opmerkingen worden vaak gemaakt om een vraag in te leiden of zij worden als reactie op een antwoord van de verdachte of verbalisant geuit. Als opmerkingen dienen als inleiding op een vraag, wordt in de meeste gevallen slechts de vraag weergegeven in het pv. Opmerkingen van verbalisanten hebben soms een ver-

---

⁴⁵ Dataverzameling 3.

⁴⁶ Dataverzameling 3.

duidelijkende functie, zoals in verhoor AV1: ‘Als je mijn vraag niet begrijpt, moet je dat ook gewoon zeggen hoor. Begreep je mijn vraag of moet ik hem nog een keer herhalen?’ Dit soort opmerkingen wordt meestal niet in pv’s weergegeven.

4.4.5 Constateringen⁴⁷

In alle verhoren tezamen staan 246 constateringen; hiervan worden er 46 in de pv’s genoteerd (19 procent). Constateringen hebben onder meer als functie om uitvlucht mogelijkheden van de verdachte af te sluiten en zijn meestal herhalingen van de verklaring van de verdachte.

4.4.6 Tactische/technische aanwijzingen⁴⁸

Verbalisanten confronteren de verdachten in alle verhoren met 58 tactische en/of technische aanwijzingen. Hiervan zijn er 44 in de pv’s genoteerd (76 procent), een relatief groot deel derhalve in vergelijking met de andere communicatie-uitingen. Bij tactische/technische aanwijzingen wordt de verdachte meestal met belastend bewijs geconfronteerd. De aanwijzingen worden veelal samengevat geverbaliseerd, zie onderstaande twee voorbeelden. Voorbeeld 7 (AV5) heeft betrekking op een pv in de vraag-antwoordvorm waarin de tactische/technische aanwijzing is samengevat (discussies hierover worden weggelaten). Voorbeeld 8 laat zien hoe confrontaties met dit type aanwijzing in het pv in de gerecontextualiseerde monoloogvorm worden weergegeven, weggelaten (onderstreept) en samengevat (vetgedrukt) (AV7).

Voorbeeld 7: De tactische/technische aanwijzing is samengevat

Transcriptie

P1: Nee nee zeker niet. Maar goed die verklaring van Jos en Chris die komen wel overeen met het aangetroffen sporenbeeld.

V: Zou kunnen.

⁴⁷ Dataverzameling 3.

⁴⁸ Dataverzameling 3.

P1: Aangetroffen bloed zeg maar.

V: Zou kunnen.

P1: Nee dat is zo. Dat zeg ik je.

V: Ja.

P1: Dat is een feit.

V: Ja.

P1: Dus dat is niet zou kunnen.

V: Nee maar dat is uh. ((praten door elkaar))

P1: Dat is zo.

P1: Dat is vastgesteld.

V: Ja.

Pv

V: Nogmaals, de verklaringen van Jos en Chris komen overeen met het aangetroffen sporenbeeld.

A: Zou kunnen.

Voorbeeld 8: Verhoor wordt in de gerecontextualiseerde monoloogvorm weergegeven, weggelaten en samengevat

Transcriptie

P1: Moet je maar zeggen of je het herkent. **Ik heb iets voor jou gereserveerd 9 mm.**

V: Ja.

P1: **Kijk jij maar achterom.** Je hebt heel mijn gezin kapotgemaakt. Jij gaat dood.

V: ***Ja. Ja. Dat heb ik geschreven ja*.**

P2: Nou, dat is eerlijk van je.

P1: Wat heb je over An in die mailtjes gezet?

V: Zoals ik al zeg mevrouw **ik heb het eenmalig weggeschreven.**

P1: En dan ben je het kwijt. (...)

P1: Volgens uh over An staat er en **An, ik ten onder, jij ten onder. Ont-houd dat goed vuil rotwijf dat je bent.**

V: Ja.

P1: Klinkt het onbekend of?

V: ^Ja^ heb ik geschreven.

P1: Ik wil het je wel even oplezen want het is wel iets anders als uh ik ten

onder jij ten onder. Uh alles gaat nu beginnen. Ik maak jullie allebei kapot, schijnheilige teef.

V: Mm... dat ging over uh.

P1: Jij gaat dood, hij gaat dood.

V: Dat ging over uh dinge over uh hoe noem je dat uh. Met andere woorden ik maak jullie kapot dus. Kijk je moet het zo zien ((*handbeweging praten*)). Ik zeg het wel zo, ik bedoel het heel anders. Zij weet eigenlijk precies wat ik bedoel.

P1: Dan ben ik wel heel benieuwd hoe je dit dan bedoelt. Ik verbouw jouw **rot kop**, ik sla je helemaal de tering en daarna **steek ik je neer**.

Pv

De verdachte werd geconfronteerd met het feit dat hij zou hebben geschreven: 'Gereserveerd, 9mm. Kijk maar achterom'. De verdachte verklaarde dat dit klopt. Hij zou dit eenmalig hebben geschreven. Daarnaar gevraagd bekende de verdachte ook te hebben geschreven: 'En An, ik ten onder, jij ten onder. Rotwijf!' (...)

Ook bekende de verdachte, nadat hij hiermee is geconfronteerd, dat hij heeft geschreven: 'Rot kop, ik steek je neer.'

Aangezien confrontaties een belangrijk onderdeel van het verhoor vormen in de aanloop tot een eventuele bekentenis, valt de 76 procent die wordt opgenomen in het pv niet bijzonder groot te noemen, mede gezien de samengevatte wijze waarop dit gebeurt. Verwacht zou kunnen worden dat uitvoeriger en vollediger over confrontaties wordt gerapporteerd in de pv's.

4.4.7 Andere informatie weggelaten uit pv's⁴⁹

Grote delen van het *persoonsgerichte verhoor* worden weggelaten bij het opmaken van een pv.⁵⁰ Alleen als het van nut is voor het *zaakgerichte verhoor* of iets zegt over de gemoedstoestand van de verdachte, wordt deze informatie wel weergegeven. Zaken als het weer of het aanbieden van koffie of thee worden meestal niet weergegeven. Wel wordt in veel pv's informatie genoteerd over de gesteld-

49 Dataverzameling 3.

50 Dataverzameling 3.

heid, de (familie)omstandigheden en het middelengebruik van de verdachte. Gesprekken tussen verbalisanten worden nooit in pv's weergegeven.

4.4.8 Opmerkingen over de verklaring in het pv

In pv AD3 wordt genoteerd dat de verdachte een opmerking maakt over het pv. Verder is de verdachte het ook niet eens met de tijdsaanduiding waarop het misbruik begon. Dit geeft hij tijdens het verhoor al aan, en wederom bij het nalezen van zijn verklaring. De verbalisant zegt dat het niet aangepast hoeft te worden omdat het haar eigen woorden (van de verbalisant) zijn. Dus ondanks het feit dat de verdachte tweemaal aangeeft het niet eens te zijn met een deel uit de schriftelijke verklaring, is hiervan niets terug te zien in het pv.

4.4.9 Confrontaties⁵¹

Tijdens verhoren werken de verbalisanten vaak met behulp van vervolgvragen (omsingelvragen) naar confrontaties toe, waarbij zo veel mogelijk informatie wordt verzameld en tegelijkertijd uitvluchtmogelijkheden voor de verdachte worden afgesneden. Vanwege het weglaten van vervolgvragen en constatering blijkt de aanloop naar confrontaties toe en de opgebouwde druk (pressie) minder goed uit het pv. Er zijn ook enkele confrontaties weggelaten uit de pv's. Zo stelt de verbalisant in zaak AV1 dat zij gaan stoppen met het verhoor. In de tijd dat de andere verbalisant bezig is met het afronden van het pv, confronteert de verbalisant de verdachte opnieuw. Tijdens die confrontatie zwijgt de verdachte vooral. Wellicht is om deze reden de confrontatie weggelaten uit het pv. Het feit dat de verdachte op deze confrontaties geen antwoord geeft, kan echter op zichzelf van belang zijn.

Verdachten kunnen, naast confrontaties met *belastend bewijs*, worden geconfronteerd met hun eigen *tegenstrijdige verklaringen*. Het proces dat de verdachte eerst één verhaal vertelt, de verbalisant hieraan twijfelt (vaak weggelaten uit pv), deze hier specifieker naar vraagt (vaak weggelaten uit pv), de druk opbouwt (vaak weggelaten uit pv), de verdachte zijn/haar verhaal aanpast en vervolgens wordt geconfronteerd met tegenstrijdigheden in zijn/haar verklaring (confrontatie

---

51 *Dataverzameling 3.*

meestal wel weergegeven, het benadrukken van de tegenstrijdige verklaring niet), blijkt niet altijd uit de pv's. Het aangeven van de ongeloofwaardigheid van de verdachte, ruis in de communicatie, ruzie en discussies komen in pv's ook niet altijd duidelijk naar voren.

In zaak AV2 wordt de verdachte ervan beschuldigd meer dan tien jaar geleden iemand te hebben doodgeschoten. Tijdens het verhoor blijft de verdachte stellig beweren dat hij nooit heeft geweten dat de betreffende persoon dood was. Ook geeft hij aan dat hij de persoon niet in opdracht van iemand anders heeft neergeschoten. Wanneer het verhoor wordt beëindigd zegt de verdachte plotseling: 'Hé met wat anders hè, wat ik nou zeg hè, het is klinkt een beetje raar ja ik zit hier voor een uh liquidatie uh< (...) Voor een uh schietpartij, iets hè'. Het woord 'liquidatie', dat de verdachte eerder niet in de mond heeft genomen, triggert de verhoorder, die hier uitvoerig op ingaat.⁵² In het pv is dit deel van het verhoor als volgt weergegeven:

Voorbeeld 9: Pv

V: Heeft u nu nog vragen?

A: Nee, ik weet dat ik vast zit omdat ik iemand heb geliquideerd.

V: Wat bedoel je nu met geliquideerd.

A: Ik heb iemand vermoord. Dat is toch liquideren.

In het verhoor geeft de verdachte direct nadat hij het woord 'liquidatie' heeft gebruikt, aan dat hij niet precies weet wat dit betekent. Hij zegt dat hij iemand heeft doodgeschoten en dat hij dacht dat dit liquidatie heette; dat heeft hij op tv gezien. Hij vraagt de verbalisanten enkele keren of hij dit goed heeft benoemd: 'Voor iemand doodschieten, heet toch liquidatie.' Hierop stelt de verbalisant dat het ook moord heet, of doodslag, of pech. Dan wil hij het verhoor beëindigen en dat is waar ook het pv eindigt. Hierna echter, zo blijkt uit de opname van het verhoor, blijft de verdachte doorvragen over wat de werkelijke betekenis van het woord 'liquidatie' is. De verbalisanten leggen dit uit, waarop de volgende reactie van de verdachte volgt:

52 Hierbij geeft de verdachte ook aan bang te zijn voor represailles en vraagt hij of hij contact met de verbalisanten mag opnemen als hij hier iets over hoort.

Vervolg voorbeeld 9: Transcriptie⁵³

V: >^Nee dat is echt niet zo gebeurd^<. (...)
P: Je zegt duidelijk: 'Ik zit hier voor liquidatie.'
V: >Ik heb die foute foute woord gebruikt. !^Geloof u me maar, echt waar^!<.
P: Oké.
V: ^Eerlijk waar^.
P: Oké.
V: >Dan moet u me wel geloven<.
P: Oké.
V: >^Ik heb niet gedaan wat iemand tegen mij heeft gezegd van, ga en schiet die meneer dood^<.
P: We houden het bij.
V: ^Het is echt waar^.

De verdachte geeft duidelijk aan dat hij het verkeerde woord heeft gebruikt en dat hij niet bewust of in opdracht van een ander heeft geschoten. De woorden in het pv: 'Ik heb iemand vermoord. Dat is toch liquideren,' suggereren echter wat anders. Aangezien dit als laatste in het pv is weergegeven, en niet de discussie die daarna plaatsvond over het woord 'liquideren', blijft dit waarschijnlijk het meest hangen bij de lezer. Hierdoor komt het pv belastender over dan het verhoor zelf en lijkt de verdachte schuldig aan een ernstiger feit. Een rechter die slechts afgaat op het pv en niet het verhoor zelf bekijkt of beluistert, mist daardoor belangrijke informatie.

4.4.10 Ontlastende informatie⁵⁴

Bekennende verdachten geven vaak anderen de schuld of zeggen dat zij er eigenlijk niets aan konden doen. Bij moordzaken werden de verdachten 'bedreigd', bij zedenzaken gaven de slachtoffers juist aanleiding, aldus de verdachten. Voor de verdachten is dit ontlastende informatie, die echter niet

---

⁵³ Voor de in de transcripties gebruikte tekens om non-verbaal gedrag aan te duiden, zie tabel 4.6 hierna.

⁵⁴ *Dataverzameling 3.*

altijd duidelijk in pv's terugkomt. Dit is het geval in zaak AD4 waar de verdachte het volgende verklaarde over het slachtoffer: 'Nou. En als ze zag dat ze in mijn huis was, dan kon ze toch ook opstappen, maar zij ging ook door.' Dit is niet in het pv verwerkt.

4.4.11 Emoties

Gevoelens en emoties blijven eveneens vaak buiten het pv. De verdachte uit verhoor A17⁵⁵ vertelt de verbalisant bijvoorbeeld dat hij al meerdere zelfmoordpogingen heeft gedaan en dat hij geen zin meer heeft om verder te leven. Hij heeft tijdens het verhoor zijn polsen in het verband vanwege zijn meest recente zelfmoordpoging. Over de gemoedstoestand van de verdachte komt echter niets in het pv te staan. Verschillende verdachten moeten huilen tijdens het verhoor, maar dit wordt in geen van de gevallen (*Dataverzameling 1 en 2*) genoteerd. Ten slotte geven verdachten soms aan dat ze bang zijn om iets te vertellen, omdat ze vrezen dat ze dan in elkaar geslagen worden. Uit het pv blijkt wel dat deze verdachten niet goed meewerken, maar niet waarom ze niets willen zeggen over bepaalde onderwerpen. Door het weglaten van de emoties van de verdachte verandert niet het verhaal, maar verdwijnt in sommige gevallen wel informatie die mogelijk van belang kan zijn voor het oordeel in de zaak.

Soms worden emoties en hoe daarop wordt gereageerd, op een nogal zakelijke wijze weergegeven in het pv. In verhoor B2⁵⁶ vraagt de verbalisant aan de minderjarige verdachte naar zijn hobby's. De verdachte antwoordt dat hij in zijn vrije tijd graag rapt. In voorbeeld 10 is het verdere verloop van het gesprek weergegeven. De verbalisant noteert sommige onderdelen van het verhoor, maar laat andere weg.

---

⁵⁵ *Dataverzameling 1.*

⁵⁶ *Dataverzameling 2.*

Voorbeeld 10: Niet alle onderdelen worden in het pv opgenomen

Transcriptie

P: En betrek je je eigen ervaring ook bij?

V: Ja wat uh ik heb meegemaakt en zo.

P: Mm... mm...

V: En dat uh ik me moeder verloren ben en dat ik uh.

P: Mm... da's vervelend.

V: Ja me opa is twee dagen geleden doodgegaan drie dagen geleden.

P: Zo nou dat s [ook uh (vervelend) heel erg.

V: [dus ja of me gehandicapte zusje.

P: Mm... mm...

V: Ze heeft scheve rug één iets kleinere voet dan de andere.

P: Mm...

V: Ja dat was het zo'n beetje.

Pv

Ook rap ik veel over mijn familie. Mijn zusje is gehandicapt en mijn grootvader is onlangs overleden. Hierdoor kan ik mijn verdriet enigszins verwerken.

4.5 Informatie toegevoegd aan het pv

Soms worden woorden toegevoegd in het pv die niet zijn gebruikt. Hierdoor lijkt de tekst iets anders te suggereren dan bedoeld was. Zo lijkt het door de toevoeging van het woordje 'meer' aan het pv van zaak AD3⁵⁷ ('Ik weet het niet meer') alsof de verdachte het ooit wél heeft geweten, terwijl het in het verhoor lijkt alsof de verdachte het antwoord gewoon niet weet. Soms worden woorden toegevoegd of veranderd om een zin logischer en duidelijker te laten verlopen. Zo worden in verhoor AD3 aan de verdachte twee vragen gesteld, namelijk hoe lang hij is en of hij zijn postuur kan beschrijven. In het verhoor geeft de verdachte de volgende antwoorden: 'Ik geloof één 1.91 (onverstaanbaar)', en 'Nou ja stevig'. In het pv staat het volgende antwoord van de verdachte genoteerd: 'Ik ben een man van 191 cm lang, ik heb een stevig postuur.'

---

57 Dataverzameling 3.

In het pv worden soms ook *hele zinnen* ter verduidelijking van de informatie toegevoegd aan het pv. In zaak AV2⁵⁸ vraagt de verbalisant tijdens het verhoor aan de verdachte: 'Hoe herkende kende jij uh Wim dan?' In het pv is de plaats toegevoegd waar de verdachte het slachtoffer zag: 'Toen jij op de Kanaalweg was zag je Wim staan'. Waar herkende jij Wim aan?'

Verder worden *vragen* aan het pv toegevoegd die tijdens het verhoor niet aan de verdachte zijn gesteld. In zo'n vraag kan een conclusie zijn verwerkt die is verkregen uit eerdere informatie. Toevoeging van een vraag kan het gegeven antwoord verduidelijken.

Soms voegen verbalisanten informatie aan het pv toe die niet tijdens het verhoor is besproken, maar waarover ze vanuit een andere situatie al beschikken, bijvoorbeeld een datum of een tijdstip. Een voorbeeld is te vinden in verhoor A2,⁵⁹ waarin de verbalisant vaststelt dat de verdachte op het moment in zijn verhaal is aangekomen waarop hij werd opgepakt (zie voorbeeld 11). De verdachte bevestigt dit en praat er vervolgens meteen overheen. In het pv noteert de verbalisant informatie over de aanhouding die verder niet is besproken. Dit gedeelte van de informatie is onderstreept weergegeven.

Voorbeeld 11: Informatie wordt toegevoegd aan het pv

Transcriptie

P: Bij de laatste ben je dus opgepakt.

V: Ja dat duurde geen halve minuut ze hebben gewoon staan kijken joh. Ja dat- weet ik veel, ik bedoel als ik dat nou elke dag deed, kan je wel zeggen handel van mij maar uh als ik dat nou elke dag deed ja. Dan zou ik ook zeggen handel maar uh dat is niet zo.

Pv

Bij de verkooptransactie met de laatstbedoelde persoon werd ik door twee politieambtenaren in burger aangehouden, samen met de koper.

58 Dataverzameling 3.

59 Dataverzameling 1.

In het pv worden de *juridische formaliteiten* soms uitgebreider beschreven dan ze in het verhoor aan bod kwamen. Een voorbeeld hiervan is de *cautie*,⁶⁰ die aan het begin van elk verhoor gegeven moet worden. In het verhoor wordt de *cautie* vaak alleen medegedeeld, terwijl zij volgens het pv meestal door de verdachte niet alleen gehoord, maar ook begrepen is. Ook wordt in de ‘oudere’ pv’s vaak aan het pv toegevoegd dat de verdachte bereid is om een verklaring af te leggen. Dit wordt hem in het verhoor echter niet altijd gevraagd en hij zegt dit ook niet uit zichzelf. Aan het eind van het pv wordt vaak afgesloten met een zin die aangeeft dat de verdachte verder niets te verklaren heeft. Ook dit wordt niet altijd tijdens het verhoor gezegd. Een andere *juridische formaliteit* is het voorlezen van het pv. Onder alle pv’s staat dat het pv aan de verdachte is voorgelezen (of dat hij het zelf heeft gelezen). Bij verhoor B1 5⁶¹ leest de verbalisant tijdens het verhoor telkens voor wat hij opschrijft, maar geeft hij de verdachte aan het eind niet meer de kans om het hele verslag te lezen. Toch blijft de zin onder het verhoor staan.⁶² Iets soortgelijks is hierboven geconstateerd met de melding aan de verdachte dat iemand in de verhoorkamer meeluistert met het verhoor.⁶³

Een ander type toevoeging aan de pv’s is de *explicitering*. In het pv wordt vaak aangekondigd dat de verdachte een verklaring gaat afleggen, of dat hij wil meewerken aan een identificatie, terwijl hij dit niet zo heeft gezegd tijdens het verhoor. Ook wordt in enkele gevallen de vraag: ‘Wat kan je hierop verklaren?’ in pv’s opgenomen, terwijl die vraag niet is gesteld (zie bijvoorbeeld verhoor AD6⁶⁴).

Als de verdachte een vraag bevestigend beantwoordt, noteert de verbalisant niet alleen ‘ja’, maar ook deels een herhaling van zijn vraag (in andere woorden). Bij de vraag-antwoordstijl leidt dit tot het dubbel opschrijven van de informatie, al dan niet in andere bewoordingen.

---

60 De *cautie* is de mededeling aan de verdachte dat hij niet verplicht is antwoord te geven op vragen die worden gesteld tijdens het verhoor (art. 29 lid 2 Sv.).

61 *Dataverzameling 2*.

62 Zie over het ondertekenen van verklaringen ook §4.2.6.

63 Zie ook §4.2.3.

64 *Dataverzameling 3*.

4.6 Verandering van informatie, teksten en bronnen

Informatie die afkomstig is van de verhoorder wordt soms verwerkt in het antwoord van de verdachte. Hierdoor lijkt het antwoord uit de mond van de verdachte te komen, maar het zijn eigenlijk de woorden van de verbalisant. Dit zien we terug in zaak AD3⁶⁵ (voorbeeld 12), waar de verdachte het woord ‘mentaal’ niet heeft gebruikt.

Voorbeeld 12: Verbalisant gebruikt zijn eigen woorden

Transcriptie

V: Ja ik zou het zo zo een twee drie niet meer weten wanneer uh. Ik weet wel dat ze bezig was Sanne toen die tijd met die cursussen om zich sterk te maken. Maar ik heb niet echt vergeleken met uh de andere kinderen. Ze hadden allemaal wel wat.

P: En wat bedoel je met sterker worden, fysiek?

V: Ja fysiek van dat ze uit uh isolement komt dus staat sterk, dat ze voor haar eigen opkomt en dat ze van zich af bijt en zo.

P: Mentaal dus.

V: Ja.

Pv

Ik weet wel dat Sanne cursussen kreeg om sterker te worden. Ik bedoel hiermee mentaal sterker dat zij van zich afbijt.

4.6.1 Verandering van formuleringen

In de pv's wordt informatie soms in andere woorden weergegeven dan in het verhoor zijn gebruikt. Verdachten uiten zich in *spreektaal*, in de pv's staat vaak *schrijftaal*. Ook haperen verdachten vaak in hun antwoorden of gebruiken zij incorrecte zinsconstructies of voornaamwoorden. In de pv's wordt er een duidelijker geheel van gemaakt, met vloeiender verlopende zinnen. Hetzelfde geldt voor vragen en opmerkingen van verbalisanten.

65 Dataverzameling 3.

Verbalisanten *veranderen* vaak de gebruikte bewoordingen in de pv's, zowel in hun eigen vraagstelling als in het antwoord van de verdachte. Het komt ook voor dat ze hun eigen *interpretatie* geven aan de informatie die de verdachte geeft. Dit kan ertoe leiden dat de verklaring van de verdachte een ander beeld geeft (zie voorbeeld 13 uit AD1⁶⁶).

Voorbeeld 13: Verbalisant geeft eigen interpretatie aan de informatie

Transcriptie

V: Iemand zei uh waarom ben je weg. Ze werkte eraan mee want. In alle gedachten waarom. Ik kan het, je weet, ik ben een man ik zeg je altijd. De ene keer als je tv zit te kijken of uh dit en dat. Het werkte gewoon niet. Hebt uh heeft ze nou verstand. Is ze nou zo !dom! of. Waarom komt ze die kant en terwijl ze die kant uit kan gaan.

Pv

Dat kwam omdat ze ook makkelijker werd en meewerkte.

Inschattingen van *lengtes*, *tijdsduur* of *leeftijden* worden minder specifiek, maar soms juist ook specifiek in het pv opgeschreven. Verdachten geven vaak meerdere tijden aan, of keren waarop iets is gebeurd. In het pv wordt door de verbalisant dan soms één tijd genoteerd. Hierdoor lijkt het alsof de verdachte erg zeker is over zijn uitspraak.

Verdachten brengen informatie in het verhoor vaak voorzichtig naar voren, terwijl in het pv nuanceringen soms worden weggelaten. Het lijkt daardoor alsof dingen *stellig* worden beweerd. Maar antwoorden van de verdachte kunnen ook minder stellig worden weergegeven in het pv. In verhoor AV5⁶⁷ vraagt de verbalisant welke invloed alcohol heeft op de verdachte. De verdachte antwoordt hierop: 'Niks, nee.' In het pv staat echter weergegeven: 'Niet veel,' waaruit kan worden afgeleid dat het wel enige invloed kan hebben. Ook *versterkingen* worden vaak niet geverbaliseerd in het pv ('Nee natuurlijk niet' wordt 'Nee').

⁶⁶ Dataverzameling 3.

⁶⁷ Dataverzameling 3.

4.6.2 Vertekening

Vertekening van informatie komt ook voor. De verbalisant in zaak AV2⁶⁸ stelt dat de verdachte tijdens het vorige verhoor had voorgedaan dat hij de kogels uit de houder van het pistool had gedaan. De verdachte ontkent dit. Hierna volgt de onderstaande discussie. In het pv staat dat de verdachte zijn pistool heeft geladen toen hij Wim doodschoot, terwijl de verdachte in het verhoor duidelijk benadrukt dat dit toen niet het geval was.

Voorbeeld 14: Vertekening van informatie

Transcriptie

V: Nee. Ik heb ze er wel een keer uitgehaald en ingezet. Dat wel.

P1: Ja?

V: Maar dat was niet op voordat ik uh ging schieten op hem, dat niet.

P1: Nee, dat zeggen we ook niet.

V: Ik heb het wel eens gedaan ja.

P2: Dat zeggen we ook niet.

P1: Oké.

P2: We zeggen niet dat op het moment dat jij Wim ging zoeken.

V: Ja.

P2: Dat je toen hebt zitten laaien ((handbeweging uitbeeldend)).

P1: Nee.

V: Nee.

P2: Nee dat zeggen we niet.

P1: Maar...

V: Ik heb wel eens uh zo die kogels eruit gehaald en weer erin gestopt, dat wel.

P1: Dus jij hebt die kogels heb je in je handen gehad.

V: Die heb ik in mijn handen gehad ja.

Pv

Ik heb de kogels er wel een uitgehaald en weer er in gedaan maar dat was toen ik Wim heb doodgeschoten.

Het samenvatten en veranderen van informatie door verbalisanten kan het pv overzichtelijker en begrijpelijker maken. De kern van het antwoord kan daarmee echter verloren gaan, veranderen, of niet meer in de eigen woorden van de verdachte zijn uitgedrukt. Er kan vertekening optreden, zoals bij het voorbeeld hierboven.

In sommige gevallen wordt de informatie die de verdachte vertelt enigszins *verdraaid*. De verdachte in verhoor A2⁶⁹ vertelt bijvoorbeeld dat hij de laatste tien jaar niet meer zo veel delicten pleegt en dat hij zich beperkt tot ‘een metroboete en dat soort dingen’. In het pv wordt dit opgeschreven met de zin ‘meestal wordt ik opgepakt voor metroverordeningen’, waardoor het lijkt alsof de verdachte regelmatig dit soort delicten pleegt. Later in het verhoor zegt de verdachte dat hij zich nog nooit zo rustig heeft gedragen als de laatste paar maanden. Dit wordt genoteerd als: ‘Ik ben amper crimineel bezig geweest.’ De verdachte zegt echter niet dat hij criminele activiteiten heeft gepleegd, wat ‘amper’ wel impliceert. Een ander voorbeeld van een verandering van de inhoud van het verhaal van de verdachte is te vinden in verhoor A11.⁷⁰ De verdachte vertelt dat hij naar het slachtoffer uithaalde met een kettingslot en dat het slachtoffer vervolgens wegdook. De verdachte geeft aan dat de ketting nu precies tegen het hoofd van het slachtoffer aankwam, terwijl hij hem waarschijnlijk niet geraakt zou hebben als hij niet was weggedoken. De verbalisant noteert dit als volgt: ‘Omdat Timo wegdook, raakte ik hem op zijn hoofd. Was hij niet weggedoken, dan had ik hem op zijn schouder geraakt.’

In verhoor A9⁷¹ wordt een genuanceerde bewering met een grote mate van zekerheid in het pv weergegeven. De verdachte geeft aan dat een vriend van hem is langsgelopen in het hotel waar hij werkt, op de avond dat de laptop van de manager is gestolen. De verdachte heeft deze vriend rondgeleid. Op de vraag of het mogelijk is dat de vriend de laptop heeft gestolen, antwoordt de verdachte dat hij dit zich niet kan herinneren (zie voorbeeld 15). In het pv komt te staan dat de vriend de laptop niet kan hebben gestolen.

---

69 Dataverzameling 1.

70 Dataverzameling 1.

71 Dataverzameling 1.

Voorbeeld 15

Transcriptie

V: Er is een vriend van mij, uh gekomen die avond. Die is uh portier of die werkt als beveiligings uh beampte daar in de Beachclub. Die is bij mij geweest die avond. Ik heb hem het hotel laten zien, ik heb hem uh het zwembad laten zien en die is weggegaan. Maar voor zover ik kan herinneren heeft hij geen laptop gestolen.

P: Heeft-ie niet gedaan.

V: Ik ga ervan uit dat hij het niet heeft gedaan.

Pv

Ik ben steeds bij die vriend geweest, dus ook hij kan die laptop niet hebben gestolen.

Een voorbeeld waarbij de verbalisant een specifieke tijdsaanduiding op papier wil krijgen, is te vinden in verhoor A1272 (zie voorbeeld 16). De verdachte geeft aan dat hij niet weet hoe ver hij heeft gelopen; het zou tien minuten kunnen zijn, maar ook meer. Hij zegt hierbij dat het in ieder geval minder dan een half uur lopen was. Toch noteert de verbalisant in het pv dat het plusminus tien minuten was. Dit antwoord is dus een stuk specifiekere dan de tijdsinschatting van de verdachte.

Voorbeeld 16

Transcriptie

P: Vanaf de schoenenwinkel naar de winkel waar je dat filmrel- rolletje wilde kopen. Hoeveel minuten lopen is dat of hoeveel meter lopen is dat?

V: Hoeveel meter- ik weet niet maar- ik weet niet jullie kunnen het beste weten.

P: Ja maar ik ben er zelf niet geweest [dus uh [kijk als ik.

V: [Oké of jullie collega of [(onverstaanbaar)

P: Als ik hoor uh PC Hoofdstraat numero honderd [en der- [honderd en dertig,
V: [Oké [misschien
Misschien zal het wel misschien tien minuten of meer ik weet niet zoiets.
P: Tien minuten of meer?
V: Ja, ja. Want ik weet het niet zeker maar jullie weten meer weet je.
P: Ja maar- maar nu moet je goed luisteren. Wat ik weet dat is niet belangrijk. Ik wil weten wat [jij weet.
V: [Van mij wat ik weet ja, ik snap het wel. Zal wel plus of min tien minuten. Zo-
P: Plus of min dat is niet echt duidelijk.
V: Is niet dui- want ik weet het niet het precies.
P: Nee nee oké. Dus plusminus [tien minuten. Dat bedoel je.
V: [Ja. Ja. Ja.
P: Is [het.
V: [Kan wel tien minuten zijn, of.
P: Maar het kan ook acht zijn, maar het kan ook twaalf zijn.
V: Ja. Maar niet- niet meer dan half uurtje.
P: ((lacht)) [Dat is wel- dat is wel een heel groot ver[schil hoor.
V: [Snap je? [Ja. Ja dat wel.

Pv
De afstand tussen de schoenenwinkel en de winkel waar ik het filmrolletje wilde kopen is plus minus 10 minuten lopen.

Doordat de afstanden specifiek worden aangeduid, lijkt het alsof de verdachte er zeker van is. In werkelijkheid geeft hij echter maar een ruwe schatting.

Informatie die door de verdachte is uitgesproken, wordt vaak weergegeven in de woorden van de verbalisant. Daarbij gebruikt de verbalisant soms geheel andere woorden dan de verdachte. Een duidelijk voorbeeld hiervan komt uit verhoor A11.⁷³ Het slachtoffer heeft verklaard dat de verdachte hem heeft bedreigd, maar de verdachte ontkent dit. De verbalisant geeft expliciet aan dat hij de bewoordingen van de verdachte zal gebruiken. In het pv komt echter een zin te staan die juist níet de woorden van de verdachte bevat:

73 Dataverzameling 1.

Voorbeeld 17

Transcriptie

V: Mm... mm..., nou ik weet bijna honderd procent zeker dat ik dat niet gezegd heb.

P: Oké. Ik zal het ook in die bewoordingen [op papier zetten.

V: (...) [Mm...

Pv

Ik heb in dit twistgesprek niet bedreigd Stefan dood te zullen maken.

Door de formuleringen van verdachten te veranderen wordt niet zozeer de essentie van het verhaal gewijzigd, maar worden wel de toon en de stijl van het pv anders dan die van het verhoor. In verhoor B2⁷⁴ worden bijvoorbeeld bijna alle woorden veranderd (zie fragment 4). De woorden ‘grootvader’ en ‘overleden’ kunnen hier beschouwd worden als formelere versies van ‘opa’ en ‘doodgegaan’. De verandering van ‘me’ naar ‘mijn’ is een standaardisering die kenmerkend is voor schrijftaal. De verbalisant maakt daarnaast de tijdsaanduiding minder specifiek, en gebruikt hiervoor bovendien een erg formele term (‘onlangs’).

Fragment 4: Verandering van de woorden (B2)

Verdachte zegt:	Ja	me	opa	is	twee dagen geleden	doodgegaan
In het pv staat:		mijn	grootvader	is	onlangs	overleden

De woorden in de pv’s in de vraag-antwoordstijl komen meer overeen met het verhoor dan bij de pv’s in de andere stijlen het geval is. In verhoor B7⁷⁵ waren de vragen voor aanvang van het verhoor al in het pv getypt. Dit maakt dat de verbalisanten de vragen voorlezen, waardoor ze vaak letterlijk overeenkomen met die in het verhoor (zie fragment 5).

⁷⁴ Dataverzameling 2.

⁷⁵ Dataverzameling 2.

Fragment 5: Vraag-Antwoordstijl (B7)

Verbalisant zegt:		Heb je je oom wel eens met een vuurwapen gezien?		
Verdachte zegt:				Nee
In het pv staat:	Vraag:	Heb je je oom wel eens met een vuurwapen gezien?	Antwoord:	Nee

Bij de gerecontextualiseerde monoloogstijl verandert de bron automatisch, omdat de vraag van de verbalisant vanuit de verdachte wordt opgeschreven. Dit leidt tot formuleringen als in fragment 6.

Fragment 6: Gerecontextualiseerde monoloogstijl (B3)

Verbalisant zegt:			Is er een mes gebruikt?				
Verdachte zegt:						Nee	Niet dat ik weet
In het pv:	U vraagt mij,	of	er een mes gebruikt is.	Ik verklaar u dat er geen mes gebruikt is.	Althans		niet dat ik weet.

Als voor elk woord uit het pv wordt vastgesteld of het uit de mond van de verdachte, uit de mond van de verbalisant of uit de pen (computer) van de verbalisant komt, blijkt dat de overgrote meerderheid van de woorden bij de verbalisant vandaan komt.

4.7 Non-verbale gedragingen

Op de auditieve en de audiovisuele opnamen is non-verbaal gedrag (NVG) waarneembaar. De non-verbale gedragingen en uitingen van de verdachte vallen daarbij het meest op, maar soms vertonen ook de verbalisanten opvallend gedrag. Non-verbale gedragingen worden ook met enige regelmaat in de pv's beschreven. Dit geldt slechts voor het non-verbale gedrag van verdachten; non-verbaal gedrag van de verhoorders is nooit weergegeven in de onderzochte pv's. Hieronder wordt uiteengezet welke non-verbale uitingen in de pv's zijn opgenomen, en of er opvallend non-verbaal gedrag tijdens de verhoren is vertoond dat niet in de pv's is beschreven.⁷⁶ Voor het weergeven van het non-verbale gedrag zijn letterlijke transcripties van de verhoren gemaakt. Tabel 4.6 geeft de betekenis weer van de tekens die in de transcripties van de verhoren zijn gebruikt om stemintonaties, volume en spreek snelheid aan te geven.

⁷⁶ De resultaten in deze paragraaf komen uitsluitend uit *Dataverzameling 3*.

Tabel 4.6: Aanduidingen van non-verbaal gedrag in transcripties van *Dataverzameling 3*

Teken	Betekenis
>...<	Snel spreektempo
~...~	Langzaam spreektempo
^...^	Hoge stemklank
..._	Lage stemklank
!...!	Luide stem
...	Zachte stem
Uh, mm...	Spraakverstoring
((...))	Beschrijving gebeurtenis

4.7.1 Aantallen en soorten non-verbale uitingen in pv's

In zes van de elf pv's in politie-eenheid 1 wordt non-verbaal gedrag beschreven, en in zeven van de tien pv's in politie-eenheid 2. Dit betekent dat in meer dan de helft ($N=13$, 62 procent) van de pv's non-verbale gedragingen van de verdachte zijn geverbaliseerd.

In tabel 4.7 staan de aantallen en typen non-verbale uitingen die in de pv's zijn weergegeven. Zowel non-verbaal non-vocaal gedrag (lichaamstaal) als non-verbaal vocaal gedrag (stemtaal) wordt beschreven. Daarnaast worden ook emoties van verdachten in het pv geverbaliseerd. Non-verbaal vocaal gedrag wordt het meeste genoteerd ($N=29$). Twintig keer is gemeld dat de verdachte zwijgt of dat er een (functionele) stilte valt. In pv's worden dus de bekende 'indicatoren van misleiding'⁷⁷ – 'uh' en 'stilte' (zwijgen) – het meest genoteerd. Emoties van de verdachte worden minder vaak geverbaliseerd ($N=17$), evenals de lichaamstaal en de bewegingen van de verdachte ($N=20$).

4.7.2 Reflecties op non-verbaal gedrag

Soms reflecteren verbalisanten op non-verbaal gedrag van de verdachte (voornamelijk op emoties). Dit komt twaalf keer voor in de dertien pv's. Een voorbeeld hiervan is de opmerking van de verbalisant: '(...) Nu zien we iemand die naar het bureau staart en van ons wegstijgt op het moment dat we met de feiten komen.' Soms ontkent de verdachte het gedrag dat door de verbalisant wordt

77 Zie hierover bijlage 4.

Tabel 4.7: Aantallen beschrijvingen van NVG in pv's
(*Dataverzameling 3*)

NVG	Totaal
Non-verbaal non-vocaal gedrag	
Wijst naar...	3
Beschrijving uitbeeldende beweging	6
Slaande beweging hand/arm	2
Zwaait/beweegt arm van links naar rechts	2
Zwijgt met hoofd naar beneden	1
Stil/strak voor zich uit kijken	3
Knikt ja	1
Schudt nee	1
Maakt gaapbeweging	1
Subtotaal	20 (30%)
Non-verbaal vocaal gedrag	
Zwijgt	12
(Lange) Stilte	3
(Lange) Functionele stilte	5
Uh, Uuhhh, Uh, Uhm	6
Ha ha, Mmm, Grr	3
Subtotaal	29 (44%)
Emotie verdachte	
Huilen	9
Tranen lopen over wangen	1
Emotioneel	3
Emotioneel en huilt constant	1
Lachen/glimlachen	2
Boos en geagiteerd	1
Subtotaal	17 (26%)
Totaal	66 (100%)

benoemd. Op een auditieve opname valt dan meestal niet vast te stellen wie gelijk heeft. Zo vertelt de verdachte in het voorbeeld hieronder over twee gebeurtenissen waarbij ze met de vriend van haar moeder heeft gevochten en met haar broertje (voorbeeld 18, AD4). De verdachte heeft de Nintendo van haar broertje vernield met een hamer, waarna de vriend van haar moeder riep dat hij haar af zou maken en met een stalen pijp op haar afkwam. De verbalisant reflecteert op het non-verbale gedrag van de verdachte en daar ontstaat een korte discussie over.

Voorbeeld 18

Transcriptie

P: Je zegt het bijna met een glimlach op je gezicht.

V: ^Ik zeg het niet met een glimlach op mijn gezicht^.

P: Nou dat straal je wel uit.

V: Nee.

P: Non-verbaal.

V: Nee.

Pv

V: We zien dat je het nog net niet met een lach op je gezicht vertelt, hoe kan dat.

A: Dat is niet waar hoor.

V: Dat straal je wel uit.

A: Nou dat is niet de bedoeling.

4.7.3 Plaats waar het non-verbale gedrag wordt weergegeven in het pv

Non-verbaal gedrag dat meerdere keren voorkomt, wordt meestal op één plek in het pv genoteerd en daarna niet meer. In AV7 staat aan het begin van het zaakgericht verhoor in het pv genoteerd: 'De verdachte wordt op dit moment emotioneel.' In het verhoor heeft de verdachte hier zijn armen over elkaar heen en kijkt zwijgend naar de tafel. Erg emotioneel komt hij op dat moment niet over. Echter, na driekwart van het verhoor wordt de verdachte zichtbaar emotioneel. Hij huilt, veegt zijn gezicht en neus af en maakt snifgeluiden. Op deze plaats is echter geen beschrijving van het emotionele gedrag in het pv gegeven, terwijl de beschrijving van dit gedrag hier meer op zijn plaats zou zijn geweest.

4.7.4 Stiltes

Het is in veel gevallen onduidelijk of stiltes vallen omdat de verdachte zwijgt, of omdat er moet worden gewacht tot de verbalisant bij is met typen. Als de verdachte zwijgt, is het niet altijd duidelijk *waarom*: weet hij gewoon het antwoord niet, moet hij even nadenken, of verzint hij een uitvlucht? In onderstaand voor-

beeld (voorbeeld 19; AV1) valt op dat het woord ‘functionele’ voor ‘stilte’ in het pv staat. Bij dit verhoor is een advocaat aanwezig in de verhoorruimte. Na het lezen van de verklaring geeft deze aan het niet eens te zijn met de stiltes die zijn geverbaliseerd in het pv. De advocaat is van mening dat de verdachte op alle vragen antwoord heeft gegeven. Om deze reden verandert de verbalisant het eerder beschreven ‘stilte’ in ‘functionele stilte’. Uit het verhoor blijkt echter dat de stiltes die in het pv zijn aangegeven niet altijd een duidelijke functie hebben (een aantal stiltes wordt bovendien weggelaten uit het pv); de verdachte geeft soms daadwerkelijk geen antwoord op de vraag en zwijgt.

Voorbeeld 19

Transcriptie

P: Als we gaan naar de uh zeg maar het begin van het verhoor hè. Dan uh hebben we het over zeg maar de tenlastelegging gehad, wat waarvan je wordt beschuldigd, en als ik dan over uh we hadden in eerste instantie uh over de wederrechtelijkheid hè van het onthouden uh wettelijk gezag, maar we hebben het ook over moord en doodslag.

V: ((knikt ja)).

P: C.q. doodslag moord of doodslag.

V: Ja.

((stilte – typt))

P: En dat hebben we natuurlijk niet, dat verzinnen we niet.

V: ((zeer lange stilte – verdachte zit stil en kijkt voor zich uit))

P: En we geven je nu de gelegenheid om daar eerlijk over te verklaren met ons.

V: Ja.

P: Haal die last van je schouder af.

V: ((knikt ja – stilte))

P: Albert, kijk me es aan. Wat is er met Julie gebeurd?

V: Dat zou ik echt niet weten. Ik heb ook geen commentaar dus ik weet echt niet wat er is gebeurd.

((stilte – typt))

Pv

V: Als we gaan naar het begin van het verhoor, dan hebben we het over de tenlastelegging hebben, over het onttrekken aan het wettelijk gezag, maar

ook over moord cq doodslag, dat verzinnen we niet. Wat is er met Julie gebeurd?

A: Dat weet ik niet?

Opmerking verbalisant: er valt een functionele stilte.

Bij de onderzochte verhoren waren veel (lange) stiltes niet weergegeven in het pv. Dat geldt zowel voor stiltes na confrontaties als tijdens ‘neutrale’ hoofd- en vervolgvragen. Het wel of niet weergeven van stiltes lijkt daarmee enigszins arbitrair te zijn. Het weglaten van (lange) stiltes kan het karakter van het verhoor zodanig veranderen dat de verdachte in het pv veel zekerder overkomt dan tijdens het verhoor.

4.7.5 Opvallende non-verbale uitingen in verhoor, niet in pv

Specifieke gebaren die van belang kunnen zijn voor het onderzoek, zoals het uitbeelden van een bepaalde beweging, worden in de meeste gevallen niet beschreven in het pv, terwijl deze wel een duidelijk visueel beeld geven van wat er tijdens een gebeurtenis daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. In verhoor AV7 (gerecontextualiseerde monoloogvorm) worden tijdens het verhoor bewegingen voorgedaan die een beeld creëren van hoe de gebeurtenis is verlopen. Er wordt in het pv echter geen aparte notitie van gemaakt, maar er wordt een meer algemene beschrijving gegeven, zie onderstaand voorbeeld 20.

Voorbeeld 20

Transcriptie

P1: Maar welke kant draait zij dan op. ((wijst aan op papier)) Draait ze links-om richting jou of draait ze rechtsom richting jou.

V: ((draait met stoel naar links)) *Die kant op*.

P1: Linksom.

V: Ja, want ze pakte het en ze draait en ik zie dat zo ik zie haar ar, ik zie dat gewoon voor me. Ik zie haar arm zo ((kijkt omhoog)) hoe ze dat mes pakt. Ze draait...

P1: Ja doe maar voor. Hoe deed ze dat dan?

V: Ja ik zo, ze draaide zo ((draait met stoel naar links, rechterarm in de lucht met gebalde vuist en draait terug)).

P2: En als je nou met je rug even naar ons toe zit.

V: Ja?

P2: Draai es met je rug.

V: ((draait stoel half om, zit met rug naar verbalisanten))

P2: En dan kom je aanlopen. Hoe draait ze naar je toe?

V: Zo ((draait zich linksom om met rechterarm/hand in lucht en gebalde vuist)).

P2: Linksom. Met het mes in haar rechterhand.

V: Ja. ((draait zich rechtsom weer terug))

Pv

Hij liep gelijk naar haar toe en zag dat An zich linksom omdraaide en naar een mes greep.

4.7.6 Verdachte zekerder in pv dan in verhoor

Door het weglaten van emoties kan de verdachte in het pv overkomen als een stabielere, zekerder en betrouwbaardere persoon dan wanneer men de opname bekijkt of beluistert. Voorbeeld 21 (AV3) illustreert dit. Tijdens het verhoor wordt de verdachte gevraagd naar zijn gevoel als zijn partner boos wordt. Hij wordt erg emotioneel en kan zijn gevoel niet direct onder woorden brengen. In het pv lijkt het alsof de verdachte dit wel kan, en dit zonder emotie direct vertelt.

Voorbeeld 21

Transcriptie

P: Ja? Wat voor gevoel krijg je dan als Henk zo wordt?

V: ((stille – kijkt opzij naar één punt))

P: Wat voor gevoel geeft dat Sjoerd?

((stille))

V: ((emotioneel – kijkt opzij naar één punt)) Ja dat geeft me een rotgevoel.

P: Een rotgevoel?

V: ((knikt ja))

P: Hoe voel je je dan?

((stille –V blijft opzij kijken))

V: ((emotioneel)) Uh.

((stille))

P: Je mag het gewoon zeggen hoor Sjoerd. Daar hoeft je je niet voor te schamen. Hoe voel je je dan?

V: ((emotioneel)) Dan voel ik me gekleineerd.

Pv

V: Wat voor gevoel krijg je als Henk zo doet?

A: Dan voel ik me gekleineerd.

4.7.7 Non-verbaal gedrag tijdens confrontaties

Confrontaties en het non-verbale gedrag waarmee zij gepaard gaan, komen niet altijd (als zodanig) terecht in het pv. Tijdens het begin en midden van verhoor AV5 reageert de verdachte kortaf op de vragen van de verbalisant en werkt niet mee met het geven van (volledige) informatie. De verdachte komt na de herhaling van de gestelde vragen geïrriteerd en boos over en dit wordt ook zo door de verbalisant benoemd: 'Jij wordt geagiteerd, geïrriteerd.' Als de verbalisant vraagt wat alle belastende aanwijzingen met de verdachte doen en of hij zich realiseert dat hij veroordeeld kan worden, komen gedrag en spreekstijl van de verdachte zeer geïrriteerd over. Vervolgens maakt de verbalisant een opmerking over de houding van de verdachte en hoe de verbalisant zelf in een dergelijke situatie zou reageren, wat leidt tot een discussie. Wanneer het verhoor bijna ten einde loopt, veranderen echter gedrag en houding van de verdachte. De verbalisant confronteert hem met het feit dat het slachtoffer waarschijnlijk dood is en diens moeder hem niet kan begraven. Daarna maakt de verbalisant een opmerking over de moeder van de verdachte. De verdachte, die eerst rechtop of achteruit gezakt in zijn stoel zat, kijkt nu naar beneden en houdt zijn handen in elkaar of aan de zijkant van zijn gezicht. Hij wordt emotioneel en huilt, waarbij hij af en toe zijn gezicht afveegt. Hij spreekt nu zacht, rustiger en er vallen meer stiltes. Van dit alles is echter niets terug te vinden in het pv.

Een heftige confrontatie aan het einde van het verhoor AV1 (zie voorbeeld 22) is eveneens uit het pv weggelaten. De verdachte wordt niet alleen met belastende informatie geconfronteerd, maar ook met zijn eigen non-verbale gedrag. Belangrijke delen van de confrontatie zijn hieronder (onderstreept) weergegeven.

Voorbeeld 22

P: Moet je een reactie zien. Zo lauw als ik weet niet hoe. Moet je nou kijken. Ja beetje verschrikkelijk. ^Is dat alles wat je uit kan brengen, dat het een beetje verschrikkelijk is^. Ja beetje zeg je dat nu wel maar dat is verschrikkelijk. Dat is het enige. !Ik zie totaal geen emotie bij je, helemaal niks. Niks, nakkes, nada. ^Eén grote poppenkast, één grote farce^. Geef es antwoord man, ^kom op^!.

V: ((stilte – armen over elkaar en kijkt naar bureau))

P: !^Kom op^!. Moet je nou zien zitten. ((beide armen gestrekt opzij)) Moet je je nou zien zitten. ((imiteert stemV)) *Ik vind het verschrikkelijk*. Nou wat vind je dan zo verschrikkelijk. Voor wie vind je het verschrikkelijk. !^Voor jezelf^!?

V: Nee ((schudt nee)).

(...)

P: Weg respect voor jou, helemaal weg ((fluit tussen tanden)). Bij iedereen, familie, vrienden, iedereen ((fluit tussen tanden)). Dit gebeurt. Meneer kon zich niet inhouden. ((slaat drie keer met hand op tafel)) !^Wakker worden, antwoord geven, emotie, laat es even wat zien^. ((slaat meerdere malen met hand op tafel)) Kom op. >Prikken, prikken prikken<.

V: ((stilte))

P: ^((onverstaanbaar)) !Er is iets gebeurd^!. Ze heeft je boos gemaakt en niet zo maar eventjes dat ze kon zien dat je een boos gezicht had. Ze heeft je boos gemaakt. Ze heeft dingen gezegd tegen je die je niet kon weerstaan. Wat heeft ze gezegd tegen je?

V: Nou helemaal niks.

P: Deze reactie, nou...

V: Helemaal niks. ((praten door elkaar)) P: ((imiteert stemV op hoge toon)) ^Helemaal niks^.

V: Nou dat is toch zo. ((praten door elkaar)) P: ((imiteert stemV op hoge toon)) ^Nou nou dat is toch zo^.

P: Helemaal niks.

V: ((stilte))

P: (...) Wat is dat dan geweest? Wat heeft ze tegen je gezegd?

V: Helemaal niks. ((kijkt de gehele tijd voor zich uit of naar het bureau – handen op schoot of over elkaar))

P: Hoe eigenwijs was ze dan, hoe drangerig was ze dan.

V: ((stilte))

P: Kijk me es aan en zeg me es na. ((buijt naar voren)) Ik heb niks ermee te maken.

V: *Ik heb er niks mee te maken. Ik heb ook geen commentaar meer*.

P: Kijk me es aan en zeg het nog es een keer, want je keek me niet aan.
(...)

P: Het maalt in je kop. Je ziet het gewoon.

V: ((zucht – neemt slok drinken – gaat verzitten))

Van het non-verbale gedrag van verdachte en verhoorder is in het pv van bovenstaand verhoorfragment niets terug te vinden.

4.7.8 Non-verbaal gedrag van de verhoorders

Het gedrag van de verbalisanten blijft gedurende de verhoren meestal ongeveer hetzelfde. Zij zitten over het algemeen rechttop met hun armen op tafel en hun blik gericht op de verdachte. In de meeste gevallen typt één verbalisant en stelt de andere de meeste vragen. In geen enkele van de onderzochte pv's is het non-verbale gedrag van de verhoorders beschreven. Weliswaar is dit gedrag minder opvallend dan dat van de verdachten, toch is er ook gedrag van verhoorders dat potentieel van invloed kan zijn op de verklaring van de verdachte.

In zaak AV1 (zie voorbeeld 22 hierboven) probeert de verbalisant een reactie van de verdachte uit te lokken door op de tafel te slaan, door harder en op hogere toon te spreken, door de stem van de verdachte te imiteren en door gebruik te maken van vele handgebaren. De verdachte blijft echter zwijgen. In zaak AV5 blijft de verbalisant dezelfde vragen herhalen, wat leidt tot irritatie bij de verdachte (niet in pv beschreven). Op zeker moment verheft de verbalisant na meerdere keren een vraag gesteld te hebben haar stem ('Ja waar dan!') en praat door de verdachte heen. Als reactie hierop benoemt de verdachte drie emoties (lachen, boos en geagiteerd) van de verbalisant. De verbalisant koppelt de emotie 'boosheid' vervolgens weer terug naar de verdachte. Voorbeeld 23 laat dit zien.

Voorbeeld 23

V: ^Word je nou^ boos?

P1: Boos nee.

V: !Nou word je wel boos!.

P1: Nee.

V: Ja ik blijf hier heel rustig en u vertelt gewoon dat ik (onverstaanbaar).

P2: Nee dat werkt niet, omdraaien de rollen. Dat werkt niet.

V: Nee, ik zie toch dat ze geagiteerd wordt.

P2: Dat (onverstaanbaar) niet.

V: Nee.

P2: Jij wordt geagiteerd, geïrriteerd.

Het feit dat non-verbaal gedrag van verbalisanten niet in pv's wordt opgenomen, maakt pv's op dit punt moeilijk te controleren. Er kan aan de hand van het pv niet worden nagegaan of het non-verbale gedrag van de verbalisant invloed heeft gehad op het gedrag en de verklaring van de verdachte, en of non-verbaal gedrag van de verdachte dat wél is beschreven in de pv's, misschien het gevolg is geweest van non-verbale uitingen van de verbalisanten.

4.7.9 Sfeer van het verhoor

De sfeer tijdens het verhoor, gecreëerd door de interactie tussen verbalisant en verdachte, de emoties en de gemoedstoestand van de verdachte en de houding van de verbalisant, komen vaak niet (goed) over in de pv's. Het weglaten van non-verbale gedragingen en uitingen, maar ook van specifieke intonaties, spreeknelheid, volume en stemhoogte, kan het pv een ander karakter geven dan het verhoor. Het pv wordt daardoor veel 'neutraler' dan het verhoor.

In pv's wordt vrijwel nooit een notitie gemaakt van stemvolume, hoogte of spreeknelheid. De wijze waarop de verbalisant tijdens de grote confrontatie in verhoor AV1 de stem van de verdachte imiteert, kan de indruk wekken dat hij hem uitdaagt. Een verdachte die gedurende het verhoor op een rustige manier spreekt en bij een bepaalde vraag zijn stem verheft of begint te fluisteren, wekt een bepaalde indruk. Zo ontkent de verdachte in zaak AV6 tijdens het verhoor geweld gebruikt te hebben: '~^!Ik heb hem niet aangeraakt!^~'. Hij zegt dit op een zeer harde, langzame en hoge manier en benadrukt daarmee sterk wat hij

wil beweren. In het bijbehorende puntsgewijze pv (waarin geen non-verbaal gedrag staat beschreven) staat het volgende genoteerd: ‘Hij ontkende Rogier geslagen of gestompt te hebben.’ Dit geeft een ander beeld van de wijze waarop de verdachte zijn verklaring aflegde dan in werkelijkheid het geval was, namelijk alsof hij dit op een rustige manier deed.

In pv AV5 lijkt de verdachte niet erg verklaringsbereid; hij antwoordt vaak: ‘Daar heb ik geen verklaring voor.’ Verder komt de verdachte in dit pv neutraal over. De discussies tijdens het verhoor en de soms heftige interactie tussen verbalisant en verdachte, waarbij zij door elkaar heen spreken en hun stemmen verheffen, geven het verhoor echter een ruziënde sfeer. Deze sfeer blijkt niet uit het pv. De verdachte in zaak AV2 zit gedurende het verhoor erg stil en kijkt meerdere keren naar de camera’s bij het geven van antwoorden; hij maakt een onzekere en zenuwachtige indruk. Uit het pv blijkt dit echter niet. Ondanks het feit dat in het pv over zaak AV4 drie keer wordt aangegeven dat de verdachte emotioneel is, komt zijn gemoedstoestand in het pv minder goed tot uiting dan bij het zien van de opname. Hierbij speelt tevens het uiterlijk en de houding van de verdachte een rol. Hij heeft veel verwondingen aan zijn gezicht (neus, ogen). Hij zit herhaaldelijk met zijn zakdoek in/aan zijn neus en op de opname is hier ook bloed op te zien. Op de opname lijkt zijn verhaal, waarbij hij vertelt dat hij zelf in elkaar werd geslagen en uit zelfverdediging heeft geschoten, daarom geloofwaardiger dan bij het lezen van het pv.

4.8 Conclusies

In totaal zijn van 55 verhoren de daarbij behorende pv’s en opnamen geanalyseerd voor dit hoofdstuk. Dat is een beperkt aantal en bovendien zijn de verhoren niet aselectief getrokken uit alle verhoren. Geen uitspraak kan worden gedaan over de vraag of zij representatief zijn voor alle verhoren. Het doel van dit deel van het onderzoek was echter niet om een representatief beeld te verkrijgen van de wijze van opmaken van pv van alle verhoren, maar om ontwikkelingen en effecten vast te stellen in het verbaliseren van verhoren en om na te gaan op welke wijze pv en verhoor van elkaar verschillen. In dit opzicht voldoet de steekproef ruimschoots.

Geconstateerd kan worden dat er substantiële verschillen bestaan tussen de verhoren en de bijbehorende pv’s, vooral wat de lengte/duur en het aantal erin opgenomen vragen betreft. Er wordt veel informatie weggelaten, tekst wordt

samengevat en in de woorden van de verbalisant weergegeven, er wordt soms informatie toegevoegd en informatie wordt veranderd. Daarbij kan vertekening plaatsvinden. Het pv krijgt door dit alles een andere sfeer dan het verhoor had.

Gedragingen van verbalisanten kunnen van invloed zijn op het gedrag en de verklaring van de verdachte. Het standaard weglaten van informatie over het gedrag en de houding van de verhoorders maakt het lastig om het verhoor aan de hand van de pv's te controleren. Soms is niet duidelijk of bepaalde verklaringen van de verdachte misschien het gevolg zijn van uitspraken of de houding van de verhoorder. De verdediging stelt vaak dat de verdachte door de verbalisanten onder druk is gezet tijdens het verhoor.⁷⁸ Aan de hand van de pv's valt echter niet te controleren of de verbalisanten (ontoelaatbare) druk op de verdachte hebben uitgeoefend.

Er is een belangrijk verschil tussen audiovisuele opnamen, waarbij het non-verbale gedrag van zowel verdachte als verhoorders te zien is, en auditieve opnamen, waar men slechts de stem en spreekstijl van de verdachte en de verbalisant hoort. Bij auditieve opnamen zijn non-verbale gedragingen als huilen of glimlachen niet of moeilijk te horen en te controleren. Een auditieve opname geeft wel een beter beeld van de interactie dan een schriftelijk pv. Audiovisuele opnamen geven het meest complete beeld.

Het is lastig om in een pv de interactie zodanig te verwoorden dat die overeenkomt met de interactie in het verhoor zelf. Als men ernaar streeft om het pv en het verhoor op dat punt zo veel mogelijk gelijksoortig te laten zijn, zou de verbalisant behalve het verbale, vrijwel al het non-verbale gedrag van zowel de verdachte als de verbalisanten zelf moeten beschrijven. Dat lijkt ondoenlijk en bovendien blijft het de vraag hoe verschillende lezers het pv dan zullen interpreteren. Het probleem dat gebeurtenissen niet goed en niet dekkend kunnen worden beschreven, bijvoorbeeld in een pv, lijkt niet goed te kunnen worden opgelost. Interpretatieverschillen zullen altijd blijven bestaan bij een 'vertaling' van beeld en geluid naar schrift.

---

78 Zie hoofdstuk 5.

Deskundigen over het toenemend gebruik van beeld en geluid bij verdachtenverhoren

5.1 Inleiding

Zoals uit de eerdere hoofdstukken bleek, heeft een verandering in de stijl van het opmaken van proces-verbaal plaatsgevonden. Daarnaast laten de afgelopen jaren een ontwikkeling zien naar een groter gebruik van beeld en geluid. In zwaardere zaken is het maken van een opname van het verhoor nu verplicht gesteld. Het schriftelijk proces-verbaal blijft echter het dominante stuk in het dossier; als de wens bestaat om opnamen daadwerkelijk op zitting af te spelen, dienen daarvoor apart stappen te worden gezet.

Over deze recente veranderingen en de gevolgen hiervan voor de strafrechtspraktijk zijn interviews gehouden met verschillende typen deskundigen in het strafrechtssysteem. Tijdens semigestructureerde *face to face* interviews met rechers, officieren van justitie, rechters en advocaten is aandacht besteed aan deze onderwerpen.⁷⁹

5.2 Resultaten

Hieronder worden de resultaten van de interviews weergegeven. Begonnen wordt met de percepties van de respondenten van de veranderingen in het verbaliseren van verhoren. De ontwikkelingen in de richting van een groter gebruik van beeld en geluid komen daarna aan de orde, gevolgd door de invloed van non-verbale uitingen.

---

⁷⁹ Voor een verdere uitwerking van de gebruikte methoden, zie hoofdstuk 2. De bij de interviews gebruikte topiclijst staat in bijlage 3.

5.2.1 Wijzen van verbaliseren van verdachtenverhoren

Aan de respondenten is gevraagd of zij in hun praktijk de ontwikkeling in processen-verbaal van een monoloogstijl naar een vraag-antwoordstijl hebben gesignaleerd. Dat blijkt bij een grote meerderheid van de respondenten het geval. Van de respondenten beantwoordde een ruime meerderheid deze vraag bevestigend.

Vervolgens gaven de respondenten aan wat hun oordeel was over deze ontwikkeling, welke stijl van verbaliseren hun voorkeur had en of zij de vraag-antwoordstijl leesbaarder dan wel bruikbaarder vonden dan de monoloogstijl of juist niet. Uit de antwoorden blijkt een zeer sterke voorkeur voor de vraag-antwoordstijl (hierna ook: V-A stijl); op een na hebben alle respondenten een voorkeur voor deze stijl. De respondenten zijn van mening dat nuances in het verhoor veel beter tot uitdrukking komen in de V-A stijl en dat deze de duidelijkheid bevordert. 'Je ziet letterlijk wat voor vragen er zijn gesteld.' Een respondent (interview 3, rechercheur) is van oordeel dat de V-A stijl de sfeer van het verhoor beter weergeeft. 'Je hebt een duidelijk overzicht van hoe het verhoor is gegaan en wat de verdachte heeft gezegd en wat wij als verbalisanten hebben gevraagd.'

De respondenten stellen dat je nu beter het verhaal van de verdachte krijgt en niet dat van de rechercheur. Zij leggen ook de relatie met de latere berechting op zitting: 'Je kunt meer zien hoe iemand is. Dat kan later voor een rechter ook belangrijk zijn' (interview 6, rechercheur). 'Ikzelf vind het wel heel belangrijk dat een rechter of officier kan zien wat er is gevraagd. Dus ook of die vraag suggestief was. Dat probeer ik altijd wel zo letterlijk mogelijk op te schrijven. Dat gebeurt bij de vraag-antwoordvorm, dus dat is goed' (interview 7, rechercheur).

Er is kritiek op de monoloogvorm die vroeger standaard was: 'Een samenvatting vind ik slecht. Je weet nooit hoe lang het verhoor was. Het staat er niet altijd op dat het een samenvatting is' (interview 9, advocaat). Een andere advocaat geeft een voorbeeld: 'Ik heb eens een zaak meegemaakt die zo dramatisch was samengevat, niet te volgen. Er was geen lijn in te ontdekken. Je kunt dan eigenlijk uit het pv het verloop van het hele verhoor niet meer reconstrueren, van hoe is nou iets gezegd, hoe zijn bepaalde antwoorden tot stand gekomen' (interview 13, advocaat).

Controleerbaarheid en toetsbaarheid van het verhoor zijn aspecten die van belang worden gevonden bij de vraag-antwoordstijl. Bij deze stijl wordt het

inzichtelijker op welke vraag de verdachte antwoord geeft. Het verhoor zelf wordt compleet en doorzichtig. ‘Bij een samenvatting sluipen er altijd elementen van subjectiviteit in. Bij vraag-antwoord wordt het letterlijker opgeschreven en je hebt meteen de context erbij’ (interview 18, officier van justitie). ‘Je ziet beter hoe het verhoor is opgebouwd, en je kunt herleiden waar de antwoorden vandaan komen. Je kunt de verdachte beter om de oren slaan met zijn eigen verklaringen’ (interview 18, officier van justitie).

Ook rechters hebben een voorkeur voor de V-A stijl: ‘Het geeft minder ruimte voor interpretatie, je gaat gespitsster lezen. Waarom stelt de verbalisant deze vraag? En je wordt kritischer op de ondervraging. Bij de monoloogvorm is dat minder, omdat de vragen er niet in staan’ (interview 20, rechter). ‘Je haalt de essentie er beter uit, het is handiger bij de voorbereiding van de zitting’ (interview 21, rechter). ‘Het is zuiverder, er kunnen minder trucs worden uitgehaald. Je ziet het als er tendentieuze vragen worden gesteld’ (interview 22, rechter). ‘Wie snijdt een bepaald onderwerp aan? Vroeger kon je dat niet ontdekken’ (interview 24, rechter).

5.2.2 Leesbaarheid en bruikbaarheid

Over de leesbaarheid en de bruikbaarheid van V-A pv’s in vergelijking met de monoloog-pv’s verschillen de meningen. Van de respondenten vindt ruim een derde de V-A vorm *leesbaarder*; de helft van de respondenten vindt echter deze stijl minder leesbaar dan de monoloogvorm. Er is een grotere waardering voor de *bruikbaarheid* van de V-A pv’s; meer dan driekwart van de respondenten vindt V-A pv’s bruikbaarder voor hun werk dan de monoloogvorm, en slechts 6 procent vindt ze minder bruikbaar.

De respondenten die de leesbaarheid van de V-A pv’s minder goed vinden, stellen hetzij dat de leesbaarheid niet het belangrijkste criterium is (interview 9, advocaat), hetzij dat een lopend verhaal (dus de monoloogvorm) beter leest. Een enkeling vindt V-A pv’s zelfs ‘irritant om te lezen’ (interview 22, rechter).

De bruikbaarheid van V-A pv’s wordt van groter belang gevonden dan de leesbaarheid: ‘Duidelijker welke informatie is verstrekt, dus bruikbaarder voor mijn werk’ (interview 11, advocaat). ‘Het is bruikbaarder voor de zitting’ (interview 23, rechter).

5.2.3 Wat wordt uit het proces-verbaal weggelaten?

Aan de respondenten is een aantal vragen gesteld over wat er (mogelijk) uit processen-verbaal wordt weggelaten, waar naar hun oordeel een goed pv aan moet voldoen en wat er absoluut in zou moeten staan.

Alle respondenten op twee na zijn van mening dat er zaken worden weggelaten uit het pv. Gevraagd naar het soort zaken dat uit het proces-verbaal wordt gelaten, noemden de respondenten: details die er niet toe doen, uitweidingen van de verdachte, het op zijn gemak stellen van de verdachte, herhalingen, de aanloop tot een bepaalde vraag en vervolgvragen. ‘Ik heb een keer met een verdachte gezeten en het eerste half uur hebben we alleen over het eczeem van de verdachte zitten praten. Dan zet ik alleen in het verbaal: verdachte klaagt over zijn eczeem, punt’ (interview 5, onderzoeker).

Een officier van justitie stelt dat ‘alles wat relevant is’ wordt opgenomen in het pv (interview 19). Andere respondenten vinden echter dat er soms wel degelijk zaken worden weggelaten uit het pv, ook relevante. ‘De praktijk leert dat op het moment dat ze een verdachte vasthebben, toch vaak de belastende dingen worden opgeschreven en de ontlastende dingen toch wat minder’ (interview 9, advocaat). ‘(Het) kan ook zijn dat het niet in het straatje van de verbalisant te pas komt. Hij is toch bezig met het oplossen van een zaak en heeft hier bepaalde ideeën bij. Soms kan bepaalde informatie op het moment van het verhoor domweg niet op waarde worden geschat, op relevantie. Dan is het eigenlijk onvermogen. Het kan ook zo zijn dat ze bepaalde informatie zo samenvatten dat bepaalde details die de verdediging van belang acht, als het ware stranden’ (interview 10, advocaat).

Ook sommige officieren van justitie en rechters hebben de ervaring dat er belangrijke zaken worden weggelaten uit het pv. ‘Soms wordt weggelaten dat iemand niet goed Nederlands praat, terwijl er geen tolk bij is. In kleinere zaken merk je soms dat de verdachte op zitting opeens veel slechter Nederlands praat dan uit het pv bleek’ (interview 14, officier van justitie). ‘Je ziet niet wat er is weggelaten uit het pv, maar dat zie of hoor je wel bij een opname. Bijvoorbeeld als er een lange stilte valt. We hebben eens op zitting een verhoor bekeken en toen zag je dat tijdens die stilte de onderzoekers achteruit gingen zitten en de verdachte bleven aankijken. Zo’n situatie lees je niet in het pv. Ik vond dat de verhoorders heel intimiderend overkwamen tijdens die stilte’ (interview 21, rechter). Twee rechters (interviews 22 en 23) stellen dat de suggestie aan de verdachte dat hij naar huis mag als hij gaat praten, niet in het pv komt. Een

andere rechter (interview 24) signaleert dat de verdachte vaak zegt dat iets niet in het pv staat, maar dan tóch het pv tekent.

5.2.4 Wat is een goed proces-verbaal en wat moet erin?

Zaken die naar de mening van de respondenten in het pv moeten worden opgenomen zijn: begin- en eindtijd van het verhoor, pauzes, als verbalisanten en verdachte naar buiten gaan om te roken, stiltes, twijfel (uhs), cautie, data, tijdstippen, de bestanddelen van een strafbaar feit, persoonlijke omstandigheden en gedoe op het politiebureau. Verschillende respondenten stellen dat het verhoor zo letterlijk mogelijk moet worden weergegeven: ‘Een goed pv moet aansluiten bij het taalgebruik van de verhoorde. Ik ben niet zo dol op de standaardfrases die in pv’s worden gebruikt’ (interview 19, officier van justitie). ‘De letterlijke bewoordingen. Want op de zitting wordt de verdachte wel op zijn woorden gepakt’ (interview 17, officier van justitie).

Daarnaast noemden de respondenten nog tal van criteria waaraan een ‘goed pv’ zou moeten voldoen. Alles wat ‘relevant’ is, zou erin moet staan, het pv zou objectief moeten zijn, een goede weergave van het verhoor, en het zou overzichtelijk moeten zijn. Alle vragen en opmerkingen van de verbalisant zouden erin moeten, en alles wat de verdachte zegt. Zaak- en daderwetenschap. ‘Een goed pv is vraag-antwoord. Het sluit zo nauw mogelijk aan bij hoe het verhoor is gegaan. Als er suggesties in de vraag zitten, verwacht ik wel dat die in het pv komen. Het pv moet niet alleen vanuit het perspectief van de verbalisant geschreven worden’ (interview 8, advocaat).

Een rechter acht het van belang dat het pv ook de sfeer beschrijft: ‘Als de tafel wordt omgegooid door de verdachte komt dat in het pv, maar als hij zelf wordt aangevallen niet. Het gedrag van de verbalisant zou dus ook moeten worden opgenomen in het pv’ (interview 21). In het pv mag geen conclusie staan. Ook moet worden opgeschreven wat er niet goed is gegaan (interview 23, rechter). Een andere rechter vindt dat ook de alternatieve scenario’s in het pv moeten worden opgenomen (interview 22).

Enkele respondenten zijn van mening dat ‘alles van begin tot eind’ in het pv moet worden opgenomen. Maar voor het overige zijn de respondenten meestal geen voorstander van verbatim transcripties van verhoren. Die zijn niet te lezen en het kost erg veel tijd om ze te maken. ‘Wij zijn niet zo van verbatim. Daar zou ik wel heel ongelukkig van worden. Want het duurt eeuwen’ (interview 8,

advocaat). ‘Ik denk dat een transcriptie niet altijd in het belang van mijn cliënt is omdat je dan echt ziet hoe een gesprek verloopt. Soms als ik erbij zit, dan denk ik, dat is geen handige opmerking. Dus het is voor mijn cliënt minder goed’ (interview 11, advocaat). ‘Geen verbatim uitgewerkt verhoor, godzijdank zou ik bijna zeggen. Dat kost veel te veel tijd!’ (interview 15, officier van justitie). ‘Als je alles opschrijft, is het niet om door te komen’ (interview 19, officier van justitie).

5.2.5 Het verhoor op beeld, geluid of schrift?

Door het toenemend aantal opnamen van verhoren hebben de respondenten inmiddels ervaring met de verschillende manieren waarop een verhoor kan worden gepresenteerd: via een schriftelijk pv, een auditieve opname of een audiovisuele opname. De vraag is gesteld welke presentatievorm hun voorkeur heeft.

Een voorkeur voor een combinatie van methoden komt relatief het meeste voor (36 procent). De op een na meest genoemde voorkeur is voor een audiovisuele presentatie (27 procent). Voorkeuren voor (uitsluitend) auditieve vormen van presentatie komen niet voor. Wel voor een uitsluitend schriftelijke presentatie (14 procent).

De respondenten die een voorkeur voor een combinatie van methoden hebben, lichten die als volgt toe: ‘In grotere zaken audiovisueel. Het ideaalste is eigenlijk een schrijftolk,⁸⁰ maar dan krijg je weer zulke pakketten dossiers’ (interview 5, rechercheur). ‘Als het niets uitmaakt qua geld, dan denk ik dat het het handigst is als je het audiovisueel vastlegt, en dat het pv gewoon het beste is. Dan kun je alles checken. Dus een zo goed mogelijk pv’ (interview 9, advocaat). ‘Combinatie. Ik denk alleen auditief of alleen audiovisueel is voor de partijen te moeilijk om het overzicht te behouden. Het risico van een kortere schriftelijke samenvatting vind ik alleen dat rechters niet al die beelden gaan bekijken.⁸¹ Ik denk dat de meest werkbare methode een goede schriftelijke vastlegging is met daarbij het controlemechanisme van de opnamen. Dan heeft audiovisueel mijn voorkeur. Je ziet dan meteen hoe mijn cliënt reageert en je krijgt dan ook geen

---

80 Een schrijftolk maakt achteraf aan de hand van een opname een verbatim verslag van het verhoor.

81 Enkele respondenten stelden dat in het geval er een opname wordt gemaakt, de pv's van het verhoor soms korter zijn en meer het karakter van een samenvatting hebben dan in de situatie waarin er geen opname is. Het merendeel geeft echter aan geen verschil in lengte van het pv te zien tussen de twee situaties.

discussie' (interview 11, advocaat). 'Tweetrapsraket. Ik wil in het dossier altijd de schriftelijke variant hebben. Ik wil niet standaard op zitting de verhoren bekijken of beluisteren. Maar ik wil wel kunnen teruggrijpen op de bron, het opgenomen verhoor. Daarbij heb ik een voorkeur voor audiovisueel. Visuele informatie is belangrijk, ook over de verhoorders. Hoe dreigend komen ze over? Vooral ook als de verdachte zegt dat hij onder druk is gezet' (interview 19, officier van justitie). Sommige respondenten geven wel een voorkeur aan voor audiovisuele opnamen, maar melden dat dat alleen in grotere zaken geldt. We moeten wel reëel blijven, stellen ze.

De respondenten met een (overwegende) voorkeur voor een audiovisuele presentatie stelden dat deze het meest objectief is, het meest eerlijk, en dat deze het meest complete beeld verschaft van het verhoor. 'Beelden kunnen de beoordeling verrijken, want meer aspecten spelen een rol. Met beelden kun je meer verifiëren en falsificeren' (interview 24, rechter).

Sommige respondenten stipten echter minder positieve kanten aan van audiovisuele opnamen: 'AVR en auditief is een lastenverzwaring voor de politie' (interview 17, officier van justitie). 'Het leidt tot langere zittingen. En er is ook wel een risico. De politiewereld is veel harder dan die van de togadragers. Een verhoor is geen normaal gesprek. Er kan sprake zijn van verbaal geweld, ook van de kant van de verhoorders. Het staat ver af van de manier waarop de rechter met de verdachte omgaat op de zitting. Als rechercheur kun je laten blijken dat je niet gelooft wat de verdachte zegt, als rechter blijf je beschaafd. Meer beeld en geluid kan hier dus invloed hebben, omdat het meer impact heeft' (interview 19, officier van justitie).

Officieren van justitie hechten relatief vaak veel belang aan het schriftelijk pv, en meestal is dit uit het oogpunt van de efficiency. 'Papier. Dat is veel sneller. Ik moet er niet aan denken dat ik alles weer zou moeten beluisteren of bekijken. Ik kijk al zo veel naar het scherm. Het is veel fijner om iets te lezen dan om te kijken' (interview 14, officier van justitie). 'Als ik kijk naar de efficiency van ons strafproces, doen we het echt niet slecht. Dan kies ik toch voor het schriftelijke. Omdat dat garandeert dat je veel zaken op redelijk korte termijn kunt afdoen' (interview 15, officier van justitie). 'De schriftelijke versie heeft zeker mijn voorkeur' (interview 16, officier van justitie). 'Het kost gewoon zo veel extra tijd en inspanning om audiovisuele beelden tot je te nemen. Om die überhaupt maar geopend te krijgen en verspreid. Dus dan zou ik nu kiezen voor de schriftelijke weergave' (interview 18, officier van justitie).

De antwoorden betreffende de ontwikkelingen in pv-stijl en het groeiend aantal opnamen samenvattend, blijkt er een sterke voorkeur te bestaan voor het vraag-antwoordformat. Dit geeft betere mogelijkheden tot het controleren van het verhoor en het maakt de zichtbaarheid en toetsbaarheid groter. De meeste respondenten concluderen dat er zaken worden weggelaten uit het pv, en dat dit ook belangrijke zaken kunnen zijn, bijvoorbeeld ontlastende gegevens. Er zijn diverse aspecten genoemd die de kwaliteit van het pv bepalen. Behalve dat het pv in de vraag-antwoordstijl moet zijn, gaat het daarbij om de volledigheid ervan en de eis dat het pv het verhoor zo waarheidsgetrouw mogelijk moet weergeven, ook wat vragen en gedrag van de verhoorder betreft.

Respondenten hebben over het algemeen een voorkeur voor een combinatie van methoden: zowel audiovisueel als een schriftelijk pv. Officiëren van justitie vinden een schriftelijk pv efficiënter. Over het algemeen wordt de audiovisuele opname van belang gevonden om op terug te kunnen vallen. Er wordt van uitgegaan dat audiovisuele opnamen het verhoor volledig en objectief weergeven.⁸² Pv's vervullen mede een functie om het overzicht op het verhoor te blijven houden.

Letterlijke transcripties van verhoren genieten weinig populariteit. Ze zijn niet te lezen, het kost veel tijd om ze te maken en ze veroorzaken dikke pakken papier.

5.2.6 Non-verbale uitingen

Tijdens de interviews zijn het belang en de rol van non-verbale uitingen uitvoerig besproken met de respondenten. Immers, door het toenemend aantal opnamen valt non-verbaal gedrag nu veel beter waar te nemen dan vroeger. Vroeger werden non-verbale uitingen soms genoteerd in de schriftelijke pv's, maar dit gebeurde niet altijd, nogal selectief en bovendien weinig systematisch (zie Malsch e.a., 2010, 2012). Aan de respondenten is gevraagd of zij het van belang vinden om non-verbaal gedrag te zien, te horen of erover te lezen, en om welke gedragingen het dan gaat. Daarbij is zowel aandacht besteed aan non-verbale uitingen in het pv, als aan die in een opname.

Over het algemeen wordt er waarde gehecht aan non-verbaal gedrag van de verdachte. Van de respondenten vindt 65 procent het van belang om non-verba-

---

82 Het in hoofdstuk 3 besproken onderzoek laat zien dat dit niet het geval hoeft te zijn.

le uitingen te zien of te horen op een opname, en de helft van de respondenten wil ze lezen in een schriftelijk pv. Een belangrijk deel van de respondenten heeft hier echter juist bezwaar tegen, zeker tegen het beschrijven van non-verbaal gedrag in een proces-verbaal.

Rechercheurs gebruiken non-verbale uitingen soms strategisch: ten behoeve van de reflectie of ten behoeve van een confrontatie. ‘Als iemand vertelt over wat hem is overkomen en hij heeft daar verdriet over of angst, dan mag de lezer dat best wel weten. Als iemand begint te huilen, dan vraag je, joh, waarom huil je?’ (interview 1, rechercheur). ‘Meestal als een verdachte non-verbaal gedrag vertoont, zetten wij dat in het pv. Dat zegt iets over de verdachte’ (interview 4, rechercheur). ‘Als het non-verbale gedrag extreem is, zet ik het erin. Aan de andere kant denk ik dat we er niks mee kunnen aantonen, alleen dat hij bijvoorbeeld zenuwachtig wordt. Ja, waarom wordt hij zenuwachtig? Misschien omdat hij liegt, of omdat hij het een moeilijke vraag vindt, of omdat hij niet wil bekennen. Dan moet je een conclusie trekken, wat je natuurlijk niet moet doen. Ik wil altijd dat die verdachte gaat bekennen bij mij, maar dat kan ik ook op een andere manier doen. Ik moet die strijd niet met hem aangaan. Ik maak hem anders gewoon leugenachtig. En dan win ik niet’ (interview 5, rechercheur).

De non-verbale uitingen die rechercheurs naar eigen zeggen opnemen in hun pv’s zijn: gillen, zwijgen, huilen, met de handen zwaaien, stemverheffing, schelden en heen en weer bewegen. Enkele rechercheurs stellen dat zij non-verbaal gedrag noteren als het opvalt, maar dat zij het niet zelf gaan interpreteren. Ook advocaten willen soms gebruikmaken van non-verbale uitingen. ‘Soms wil ik non-verbale uitingen graag wel zien of laten zien, soms niet. Huilen kan bij een bekentenis natuurlijk ontzettend overtuigend zijn’ (interview 10, advocaat). ‘Voor zover het relevant is. Op het moment dat het goed is voor mijn cliënt, vraag ik of ze het op willen nemen in het pv. Als je ziet dat iemand over zijn toeren is, heeft dat grote invloed op je oordeel over de verdachte’ (interview 11, advocaat).

Een deel van de respondenten plaatst vraagtekens bij non-verbale uitingen die in pv’s worden opgenomen. Zij vinden dat non-verbaal gedrag in pv’s suggestief kan werken. Als dit soort gedragingen wordt genoteerd, moet ook het non-verbale gedrag van de verhoorder worden genoteerd. Twee advocaten zijn hier alert op. ‘Het werkt enorm suggestief, vind ik. Dat er opeens staat: “de verdachte ging staan en ijsberen”. Dan moet het van beide kanten opgenomen worden. Dus wat de verbalisanten zelf doen en wat zij de verdachte en de advocaat zien doen’ (interview 8, advocaat). ‘Ik heb het opschrijven liever niet, tenzij het

geschoolde psychologen zijn, die weten wat ze opschrijven, anders denk ik dat het nogal subjectief kan zijn. Je weet niet waarom iemand begint te huilen. Het geeft een bepaald beeld' (interview 9, advocaat).

Diverse respondenten vinden het goed als non-verbale uitingen worden beschreven in het pv, mits dit op een objectieve manier gebeurt, dan wel een feitelijke weergave vormt van de gang van zaken tijdens het verhoor. 'Het is wel goed als die uitingen geverbaliseerd worden in het pv. Het is de werkelijkheid, het kan iets zeggen. Maar ze moeten dan wel objectief beschreven worden. Het moet opgeschreven worden als het van belang is: lachen, huilen, grinniken, steeds naar beneden kijken. Het is aan de verbalisant om daarover te beslissen' (interview 14, officier van justitie). 'De sfeer van het verhoor mag wel duidelijk worden uit het pv, vooral als er heel opvallende dingen gebeuren. Het pv moet wel zakelijk blijven, maar ik vind het prima als het gebeurt' (interview 15, officier van justitie).

Enkele officieren van justitie en rechters zijn van mening dat het waarnemen van non-verbale uitingen van belang is voor de overtuiging. 'Soms is het belangrijk om non-verbale uitingen te zien of te horen of ze in een pv te hebben. Het kan een rol spelen voor de overtuiging. Als hij gaat stotteren, kan het idee dat hij liegt versterkt worden. Als non-verbale uitingen in het pv staan, kan dat een trigger zijn om het verhoor te bekijken. Maar ze kunnen wel uit hun verband worden gerukt, dus er is wel een risico. Het is bijna niet te doen om de non-verbale uitingen objectief te beschrijven' (interview 19, officier van justitie). Ook de rechter uit interview 20 legt een verband met de overtuiging. 'Ja, wat mij betreft worden non-verbale uitingen opgenomen in het pv. Die kunnen bijdragen aan de overtuiging. Maar je moet wel kritisch blijven. Met non-verbale uitingen krijg je een veel vollediger beeld. Wat dat beeld dan vervolgens waard is, is een tweede. Non-verbaal gedrag helpt je bij het vormen van een oordeel. Je krijgt dan een goede indruk van een zaak. Maar het risico bestaat dat je het gedrag anders interpreteert dan bedoeld.'

De rechter uit interview 22 zou voor de voorbereiding van de zitting altijd even naar het verhoor willen kijken voor de non-verbale uitingen. Voor de sfeer van het verhoor, de aard van de verdachte. De non-verbale uitingen die in het pv worden opgenomen, vindt hij per definitie selectief. Je kunt in een valkuil stappen als je daar waarde aan hecht. 'Non-verbale uitingen zijn een wezenlijk onderdeel van de communicatie. Bij de overtuiging spelen non-verbale uitingen een rol. Die moet je bespreken in raadkamer,' vindt een rechter (interview 23). 'Non-verbaal gedrag van de verdachte kan een reactie zijn op de verhoor-

der. Als de verhoorder een boom van een vent is die zich over je heen buigt, dan reageert de verdachte misschien anders. Je moet als rechter erg voorzichtig zijn met de interpretatie' (interview 24, rechter).

5.2.7 Kunnen zien of de verdachte liegt?

Aan de respondenten is de vraag voorgelegd of zij denken dat zij aan het non-verbale gedrag van de verdachte kunnen zien of hij liegt. Eén respondent, een onderzoeker, geeft aan dat hij denkt dit te kunnen. Andere respondenten stellen dat aan het gedrag niet kan worden gezien of de verdachte liegt (71 procent) of geven een antwoord waarin een minder expliciete mening is verwoord.

De meeste respondenten zijn derhalve terughoudend als het erom gaat het non-verbale gedrag van de verdachte te interpreteren als leugenachtig. Sommigen geven aan zich in het verleden weleens te hebben vergist: 'Heb weleens mensen huilend hun verhaal zien doen en achteraf bleek daar geen ruk van waar te zijn' (interview 1, onderzoeker). Wel vinden respondenten dat ze soms aan het gedrag van de verdachten kunnen merken wat deze voelen en welke onderwerpen belangrijk voor ze zijn.

Enkele onderzoekers gaan wat verder in het interpreteren van het non-verbale gedrag. De onderzoeker uit interview 5 stelt: 'Je kunt soms wel zien dat iemand liegt, maar dan moet je het hele stuk bekijken. Dan kun je zien dat hij eerst ontspannen zit en daarna gaat frummelen of wat dan ook en dan ineens andere antwoorden gaat geven. Het is wel je gevoel dat zegt dat hij keihard zit te liegen. Maar hoe ga ik dat staven dan? Dat kan dus niet.' 'Stel dat de verdachte op de meeste vragen gewoon antwoordt, maar bij confronterende vragen gaat hij naar links zitten kijken of hij knippert of wat dan ook. Dan ga je zeggen, nou het is de vraag of hij nu de waarheid spreekt' (interview 6, onderzoeker). Een enkele rechter twijfelt: 'Ik durf niet te zeggen of je op basis van non-verbaal gedrag ook kunt controleren of de verdachte de waarheid spreekt' (interview 21).

De meeste respondenten zijn er echter stellig over dat zij aan het non-verbale gedrag niet kunnen zien of de verdachte liegt. Verschillende respondenten denken tegelijkertijd dat anderen er wel van uitgaan dat zij kunnen zien of de verdachte liegt. 'Ik denk dat rechters denken te kunnen interpreteren wat het gedrag inhoudt, en ik denk dat ze dat niet kunnen en verbalisanten ook niet. Ik zelf overigens ook niet' (interview 8, advocaat). Een andere advocaat (interview 9) geeft eveneens aan dat anderen wel denken dat ze aan non-verbaal gedrag

kunnen zien of iemand liegt, evenals een officier van justitie (interview 15) en een rechter (interview 22). De rechter waarschuwt expliciet voor zelfoverschatting op dit punt.

Samenvattend blijkt uit de antwoorden dat er belang wordt gehecht aan non-verbale uitingen, maar dat de respondenten zich er tevens van bewust zijn dat de effecten ervan op de oordeelsvorming niet altijd duidelijk zijn. Er wordt gewaarschuwd voor valkuilen, met name als non-verbale uitingen in het pv worden genoteerd. De meesten zijn voorzichtig of afwijzend om uit non-verbaal gedrag te concluderen dat de verdachte leugenachtig is.

5.2.8 Het gedrag van de verhoorder

Het is niet gebruikelijk dat verbalisanten het eigen non-verbale gedrag als verhoorder beschrijven in het proces-verbaal. Meestal wordt, als er al non-verbaal gedrag wordt opgenomen in het pv, uitsluitend dat van de verdachte beschreven. Tijdens de interviews is de vraag gesteld of de respondenten het van belang vonden dat ook het non-verbale gedrag van de verhoorder zou worden beschreven, of dat dit waar te nemen is via een opname. Uit de antwoorden bleek dat 88 procent van de geïnterviewden het van belang vindt dat dit gebeurt.

De controleerbaarheid van het verhoor speelt bij de argumenten die hiervoor worden gebezigd een belangrijke rol. Maar ook de bescherming van de verbalisanten zelf. ‘De verdachte zegt wel eens: “Ik ben onder druk gezet.” Hij heeft dat misschien zo gevoeld, maar ik haal het niet uit het verhoor. Dus het kan ook voor de verbalisanten een soort bescherming zijn. Er zijn veel opnamen waarin je de verbalisanten zelf niet ziet, dat valt mij wel op’ (interview 13, advocaat). ‘Prima dat het non-verbale gedrag van verhoorders ook te zien is. Verhoorders kunnen intimiderend zijn of juist niet, onbeschoft overkomen, zonder dat dat uit de tekst blijkt. En dat kan van invloed zijn op de verdachte’ (interview 17, officier van justitie). Ook andere respondenten vermoeden dat het laten zien van het non-verbale gedrag van de verhoorder voorkomt dat politiemensen druk gaan uitoefenen die verder gaat dan wat is geoorloofd (interviews 18 en 19, officieren van justitie). Daarbij wordt aangegeven dat het gedrag van de verhoorders van invloed kan zijn op de verdachte. ‘Ik houd niet zo van die trucjes om iemand te laten bekennen,’ zegt een officier van justitie (interview 19).

De geïnterviewde rechters benadrukken de controleerbaarheid van het verhoor en de *equality of arms*. ‘Nuttig voor de controleerbaarheid. Je zou als rechter standaard moeten kunnen verifiëren hoe het verhoor is verlopen. Want de macht is oneerlijk verdeeld’ (interview 22, rechter). ‘Het is goed om ook de verhoorder te kunnen zien, vanuit het principe van *equality of arms*. Verhoorder en verdachte beïnvloeden elkaar. Die interactie zou ik ook willen zien: leunt de verhoorder achteruit? Is er sprake van spontaniteit? Rechters hebben een enorme beslissingsmacht, ze kunnen verdachten voor jaren de gevangenis insturen. Dus dit is belangrijk. Gelukkig is hier tegenwoordig meer aandacht voor’ (interview 23, rechter). ‘Het non-verbale gedrag van de verhoorder heeft ook invloed op je oordeel, dus dit moet je ook kunnen zien’ (interview 24, rechter).

De kracht die aan de argumenten voor zichtbaarheid wordt meegegeven, verschild enigszins tussen de respondentengroepen. Rechters en advocaten benadrukken het belang van zichtbaarheid van de non-verbale uitingen van verhoorders sterker dan de rechercheurs en de officieren van justitie. Rechercheurs zeggen vaker dat ze het ‘niet zo erg’ vinden als hun eigen gedrag zichtbaar wordt, of dat dit ‘mag’. Een officier van justitie zegt dat ze er ‘geen probleem mee heeft’. Een andere officier benadrukt de risico’s voor de privacy van de verbalisanten. ‘In beginsel is de cameraopstelling zo dat je de verbalisant nooit in het gezicht zult zien. Je ziet de verbalisant wel, maar niet goed. Dat heeft te maken met veiligheid en de bescherming van de privacy van de verbalisant. Het zou niet fijn zijn als beelden op internet terechtkomen’ (interview 15, officier van justitie). Advocaten en rechters benadrukken de zichtbaarheid in krachtiger terminologie dan de rechercheurs en de officieren van justitie doen.

Samenvattend blijkt dat de respondenten veel belang hechten aan het kunnen waarnemen van het gedrag van de verhoorder, vooral rechters en advocaten. De reden hiervoor is vooral dat dit van invloed kan zijn op de verdachte. Druk die wordt uitgeoefend op de verdachte, moet waargenomen kunnen worden. Het verhoor moet kunnen worden gecontroleerd. Daarbij wordt ook de bescherming van de verhoorders zelf genoemd, bijvoorbeeld als de verdachte stelt onder druk te zijn gezet. De interactie tussen verhoorder en verhoorde is van belang en men wil dat die zichtbaar wordt.

5.2.9 Invloed van non-verbaal gedrag op het eigen oordeel

Aan de respondenten is een aantal vragen gesteld over de invloed van non-verbaal gedrag dat toegankelijk is via beeld en geluid of beschreven is in een proces-verbaal, op hun eigen oordeel over de verdachte en het verhoor.

Van de respondenten geeft 73 procent aan dat het non-verbale gedrag van invloed is op het eigen oordeel. Op welke wijze die invloed werkt is echter soms moeilijk onder woorden te brengen: 'Ik denk dat non-verbaal gedrag wel van invloed is op mijn oordeel. Het is moeilijk onder woorden te brengen op welke manier. Soms heb je sympathie voor een verdachte. Het speelt gewoon een rol. In raadkamer wordt er wel over gepraat' (interview 22, rechter). 'Ja, ik registreer de non-verbale reactie van de verdachte. Onbewust gebeuren er al een heleboel dingen. Is het authentiek? Je krijgt ook acteurs voor je' (interview 1, rechercheur). Ook de rechercheur uit interview 5 stelt dat die beïnvloeding bewust of onbewust verloopt. Een advocaat heeft meegemaakt dat taps op zitting werden afgespeeld en dat dat een enorme impact had, ook wat betreft de vraag of de verdachte schuldig was of niet. Audiovisueel zou nog meer impact hebben en ook nog suggestiever kunnen zijn dan alleen auditief, volgens deze advocaat. Er wordt nog veel te weinig nagedacht over het effect van audiovisueel en auditief materiaal op het proces, zegt deze advocaat: 'Het verandert volledig de structuur van je proces. Er is nog niet eens over nagedacht dat die verdachte het elektronisch dossier ook moet kunnen lezen' (interview 8). Een rechter stelt vast dat non-verbaal gedrag invloed heeft op zijn oordeel: 'Sommige mensen presenteren zich beter op papier dan op beeld. Sommigen hangen onderuit. Het heeft invloed, ook op de geloofwaardigheid, al is die invloed wel diffuus. Als iemand iets krachtig ontkent en dit steeds herhaalt, kan dat invloed hebben. Dan moet je naar zo'n verhoor gaan kijken' (interview 24).

5.2.10 Invloeden van beeld en geluid op de rechtspraktijk

De antwoorden op de vraag of de strafrechtspraktijk gaat veranderen als gevolg van de introductie van beeld en geluid (en de grotere waarneembaarheid van non-verbaal gedrag als gevolg hiervan) verschillen. Diverse respondenten benadrukken dat alles veel meer tijd gaat kosten. De rechter uit interview 20 spreekt van 'een revolutie in ondervragingsland'. De kwaliteit van verhoren zal verbeter-

ren als gevolg van het grotere aantal opnamen, stellen diverse respondenten. De rechter uit interview 22 vond het in de tijd dat hij rechter-commissaris was, hinderlijk dat het verhoor niet werd opgenomen. ‘Je kreeg dan discussies over wat er wel en niet was gezegd. Hoe meer gedoe je kunt wegwerken door verhoren op te nemen, hoe beter,’ stelt hij. Door audiovisuele opnamen krijg je objectievere bronnen, die ook van de rechter een actievere rol vragen. Diverse respondenten stellen dat beeld veel sterker is dan schrift of alleen geluid. Dit heeft invloed op de beoordeling van de persoon. Respondenten worden erdoor beïnvloed, bijvoorbeeld als ze weten hoe het non-verbale gedrag is geweest over en weer tijdens het verhoor.

Een advocaat verwacht dat de invloed van non-verbaal gedrag op de manier waarop zaken worden behandeld, behoorlijk groot zal zijn: ‘Als de cliënt begint te huilen, is dat waardevol. Als we dat zien, is het vaak indrukwekkend en hebben we de neiging om dat ook aan de rechter te laten zien. Ik denk dat rechters ook zeer onder de indruk kunnen raken van beelden’ (interview 10). Deze advocaat maakt zich ook zorgen over wat zich afspeelt buiten de opname om. Bijvoorbeeld de spontane bekentenis in het politiebusje. ‘Eigenlijk moeten ze dan zeggen: “Stop, eerst naar de verhoorkamer.”’ De advocaat uit interview 13 ziet weliswaar dat het meer tijd kost, maar vindt dat er ook veel voordelen zijn verbonden aan het kunnen laten zien van verhoren: ‘Als we allemaal wat handiger worden en de apparatuur in de zalen makkelijker kunnen gebruiken, vind ik het belangrijk dat het wordt getoond. Dat je van tevoren even een mailtje stuurt en dat het dan allemaal klaar staat. Twee jaar geleden werd er nog een videorecorder naar binnen gereden en moesten er vier mannetjes voor komen. Iedereen zat al te zuchten voordat we begonnen waren, en het duurde maar. Dat kan veel efficiënter en het is ook voor het publiek misschien interessanter. Het maakt het allemaal dynamischer dan de hele tijd die voorzitter die al die pape-rassen opleest. Dan vallen er op een gegeven moment wel wat mensen in slaap. Ik denk dat het ook echt kan bijdragen aan een beter strafproces.’ Een advocaat verwacht dat het allemaal langer gaat duren, maar dat er wel minder rechterlijke dwalingen zullen komen (interview 9).

Soms worden de toename van beeld en geluid en de mogelijkheden die dit schept, lastig gevonden. Een officier van justitie (interview 16) vindt dat er veel verzoeken tot het terugkijken van verhoren komen die geen enkel doel dienen. Advocaten hebben dat nog steeds niet helemaal helder op hun netvlies. Ook het uitwerken van verhoren kost erg veel tijd. Ook de officier van justitie uit interview 17 vindt dat de ontwikkeling soms een beetje doorslaat: ‘Officieren van justitie komen tegenwoordig vaker met 3D-presentaties, die door de recherche

zijn gemaakt. Daarmee moet je ook oppassen, dat er niet te veel op de emoties wordt gewerkt. Je moet zeker niet alleen tranentrekkend bezig zijn.’

Enkele respondenten verwachten geen (ingrijpende) verandering. Een onderzoeker denkt dat er niet veel gebruik zal worden gemaakt van de mogelijkheid verhoren op te nemen en te bekijken of te beluisteren: ‘Veel gedoe om weinig’ (interview 1). Een onderzoeker stelt vast ‘dat er nog niet heel veel gebruik van wordt gemaakt. Wij zullen, omdat wij weten dat het wordt opgenomen, ook niks opzettelijk weglaten uit het pv’ (interview 7).

Samenvattend lijkt de mening te overheersen dat non-verbaal gedrag van invloed is op het eigen oordeel. Die invloed is echter moeilijk concreet te maken en lijkt nogal diffuus te zijn. Sommigen stellen dat die invloed deels onbewust verloopt. Slechts een enkeling stelt dat non-verbaal gedrag geen invloed heeft op het eigen oordeel.

Wat betreft de invloed van beeld en geluid op de behandeling van zaken verschillen de meningen. Sommigen verwachten niet veel verandering omdat beeld en geluid te veel tijd kosten om ze op grote schaal toe te passen. Anderen verwachten een ‘revolutie’, dan wel een vermindering van rechterlijke dwalingen. Over het algemeen wordt een verhoging van de kwaliteit van verhoren verwacht. Het extra gedoe dat meer beeld en geluid met zich meebrengt, wordt eveneens aangeroerd, vooral door de officieren van justitie. Een enkeling wijst erop dat de rechtspraak zich nog onvoldoende bewust is van de mogelijke gevolgen van meer beeld en geluid.

5.2.11 Aanwezigheid van de advocaat bij het verhoor

Een ontwikkeling die (zijdelings) relevant is voor hoe het proces-verbaal wordt opgesteld, is het feit dat advocaten nu vaker het verhoor bijwonen dan vroeger het geval was. Te verwachten valt dat deze ontwikkeling zich doorzet en dat advocaten in de toekomst op nog grotere schaal het verhoor zullen bijwonen dan nu het geval is.⁸³ Tijdens de interviews is eveneens op dit onderwerp inge-

---

83 Verdachten krijgen het recht om zich in alle gevallen tijdens het politieverhoor door een raadsman te laten bijstaan. Zie hierover het conceptwetsvoorstel dat het kabinet op 13 februari 2014 voor advies naar diverse instanties heeft gestuurd. Zie www.rijksoverheid.nl. Zie ook hoofdstuk 1.

gaan. Ook het beluisteren of bekijken van verhoren door advocaten is aan de orde gekomen. Deze onderwerpen worden hieronder samengevat weergegeven.

Op de vraag hoe vaak de advocaat bij het verdachtenverhoor aanwezig is, worden gevarieerde antwoorden gegeven. Vijf respondenten zeggen dat de advocaat er zelden of nooit bij is, een wat grotere groep stelt dat de advocaat er regelmatig of vaak bij is. In fraudezaken worden sneller advocaten toegelaten bij het verhoor door de politie dan in de zogenoemde commune (reguliere) strafzaken, zo blijkt uit de antwoorden van de respondenten.

De geïnterviewde rechercheurs stellen dat ze het prima vinden als de advocaat erbij zit tijdens het verhoor van de verdachte. Maar de advocaat mag zich over het algemeen niet met het verhoor bemoeien. ‘Hij zit in de hoek en hij mag ook niet uit zijn hoek komen’ (interview 4, rechercheur). ‘Ik vind het niet goed als hij zich inhoudelijk met de zaak gaat bemoeien. Onder tafel schoppen. Dan denkt hij natuurlijk dat ik het niet doorheb’ (interview 1, rechercheur). ‘Ik heb weleens een advocaat terechtgewezen omdat hij op momenten dat het spannend werd, ineens enorme last van een kriebelhoest had, terwijl hij dat daarvoor niet had. Ik heb toen gezegd: “U kunt naar de uitkijkkamer gaan als dat zo blijft, er zijn uitkijkkamers waar u de video kunt kijken, dan stoort u het verhoor niet.” Toen was de kriebelhoest opeens over’ (interview 3, rechercheur).

Een advocaat geeft aan vrijwel altijd bij de verhoren te zijn. Het gaat daarbij vaak om fraudezaken. Daar moet wel wat moeite voor worden gedaan (interview 8). Een andere advocaat is zelden of nooit bij de verhoren: ‘De politie doet er heel moeilijk over. Tegenwoordig gebeurt het wel eens dat ze het toestaan en feitelijk moet dat ook. Maar aanwezig zijn betekent niet dat je in dezelfde ruimte zit. Ik vraag meestal of ik het pv mag lezen. Maar de verdachte ondertekent. Dat mag meestal wel en anders adviseer ik om niet te tekenen’ (interview 9).

Advocaten zitten meestal schuin achter hun cliënt tijdens verhoren, maar daar zijn ook uitzonderingen op. Als de verdachte zijn verklaring gaat lezen, gaat de advocaat er vaak bij zitten. ‘Ik maak ook een kopie voor de raadsman. Dan kan die gelijk meelesen en wijzigen als ze dat willen’ (interview 2, rechercheur). De advocaat uit interview 11 zit meestal naast zijn cliënt tijdens het verhoor. ‘Ik moet altijd achter beginnen, zeggen ze van tevoren, maar negen van de tien keer zit ik gewoon naast hem. Ik kreeg een keer te horen dat ik mijn benen niet mocht bewegen, want ze waren bang dat ik iets aan zou geven met mijn voet.’ De advocaat uit interview 10 geeft eveneens aan dat hij juist vaak naast

zijn cliënt zit. Soms wordt daar lastig over gedaan. Deze advocaat leest ook het pv en hij bemoeit zich soms ook inhoudelijk met het verhoor.⁸⁴

5.2.12 Het bekijken/beluisteren van verhoren

Vrijwel alle respondenten geven aan zelf de opnamen van verhoren niet vaak te bekijken of te beluisteren. Advocaten willen soms de opname van het verhoor bekijken of beluisteren, bijvoorbeeld als hun cliënt stelt onder druk te zijn gezet tijdens het verhoor. Het bekijken of beluisteren van verhoren vindt meestal plaats op het politiebureau.

Tijdens de interviews zijn verschillende opmerkingen gemaakt over de gang van zaken als de advocaat het verhoor wil bekijken of beluisteren. Vooral de rechercheurs en de advocaten zelf hebben hier beschouwingen aan gewijd. ‘Ze kunnen naar het bureau komen en luisteren. Maar ze krijgen geen verhoren mee’ (interview 4, rechercheur). ‘Het is altijd heel veel werk, maar het komt voor. Dan stuur je een briefje naar het OM. Ik beroep me op het standpunt dat dit onderdeel is van het dossier en dat het dus processtukken zijn. Sommige ovj’s vinden het geen probleem en sturen het naar je op, andere doen iets moeilijker en zeggen dat je het op het politiebureau moet bekijken’ (interview 9, advocaat). Een advocaat krijgt de verhoren soms op kantoor, op dvd. En soms moet hij naar het politiebureau. ‘Op het politiebureau zit er aan het begin altijd iemand bij’ (interview 11, advocaat). Een advocaat vindt het een continue strijd om de verhoren te krijgen. Het is heel vervelend om ze op het politiebureau te bekijken. De faciliteiten zijn heel wisselend. ‘Ik wil het terug kunnen spoelen, ik wil het met mijn cliënt kunnen bekijken als het nodig is. Je zit daar soms met een apparaatje van de Aldi dat het niet goed doet. Het is zo omslachtig, het is een ontzettend grote frustratie bij ons. Ook omdat de argumenten om het niet te geven niet valide zijn wat ons betreft’ (interview 13).

Officieren van justitie geven aan bijna nooit verhoren te bekijken of te beluisteren. Alleen als de advocaat het doet, gaan zij het ook doen. Ook rechters bekijken of beluisteren zelden een verhoor op zitting. Als ze het doen, komt dat meestal omdat de officier van justitie of de verdediging hierom vraagt.

Uit bovenbesproken resultaten blijkt dat verhoren nog weinig worden bekeken of beluisterd. Het initiatief hiertoe is meestal afkomstig van de advocaat. De

---

84 Op het non-verbale gedrag van de advocaat (schoppen, hoesten) wordt hier niet verder ingegaan.

aanwezigheid van de advocaat bij het verhoor en het bekijken of beluisteren van opnamen door de advocaat verlopen nog niet in alle opzichten vlekkeloos. Op het kennismaken van opnamen is veel commentaar vanuit de geïnterviewde advocaten; het levert veel gedoe en ongemak op op de politiebureaus. Sommige respondenten hebben op deze punten positievere ervaringen dan andere. Rechercheurs hebben soms bezwaren tegen het non-verbale gedrag van de advocaat, waarmee deze volgens hen probeert signalen aan de verdachte door te geven.

5.3 Conclusies

Hieronder worden de bevindingen uit de interviews kort samengevat per deelonderwerp.

Stijl van verbaliseren

Wat betreft de stijl van verbaliseren bestaat er bij de respondenten een sterke voorkeur voor het vraag-antwoordformat. Dat verschaft betere mogelijkheden tot het controleren van het verhoor en het maakt de zichtbaarheid en toetsbaarheid groter.

De meeste respondenten zijn van mening dat er zaken worden weggelaten uit het pv, en dat dit ook belangrijke zaken kunnen zijn, bijvoorbeeld ontlastende gegevens.

Als voorwaarden voor een goed pv noemden de respondenten dat het in de vraag-antwoordvorm moet zijn, dat het pv het verhoor ‘volledig’ en zo waarheidsgetrouw mogelijk moet weergeven, ook wat de vragen en het gedrag van de verhoorder betreft, en dat alles wat ‘relevant’ is, moet worden opgenomen in het pv. De respondenten noemden tal van onderwerpen die in een ‘goed pv’ aandacht moeten krijgen.

Verhoor in schriftelijk pv, auditief of audiovisueel

Opnamen van verhoren worden weinig bekeken of beluisterd. Als dit gebeurt, is het meestal op initiatief van de advocaat.

Wat de modaliteiten betreft waarmee een verhoor kan worden getoond

(schriftelijk pv, auditieve en audiovisuele opname), geven de respondenten veelal een voorkeur aan voor een combinatie: zowel een audiovisuele opname als een schriftelijk pv. Bij rechters bestaat een grotere voorkeur voor een audiovisuele opname (althans, bij de zwaardere zaken); officieren van justitie vinden een schriftelijk pv efficiënter. De audiovisuele opname wordt vooral van belang gevonden om op terug te kunnen vallen. Pv's vervullen mede een functie omdat daarmee het overzicht op het verhoor behouden kan blijven, en dat is moeilijker bij een opname van een (lang) verhoor.

Letterlijke transcripties van verhoren genieten weinig populariteit. Ze zijn niet te lezen, het kost veel tijd en ze veroorzaken dikke pakken papier.

Non-verbale uitingen

De meeste respondenten hechten belang aan non-verbale uitingen en willen die dan ook meestal wel zien of horen, of erover lezen in het pv. Diverse respondenten zijn zich er echter ook van bewust dat de effecten ervan op de oordeelsvorming niet altijd duidelijk zijn. Er wordt gewaarschuwd voor valkuilen, met name als non-verbale uitingen in het pv worden genoteerd. Dit gebeurt selectief en het kan suggestief werken. De meeste respondenten geven aan er voorzichtig mee te zijn om uit non-verbaal gedrag te concluderen dat de verdachte leugenachtig is.

Non-verbale uitingen worden soms instrumenteel gebruikt door rechters en door advocaten. Rechercheurs willen ze gebruiken tijdens het verhoor om de verdachte met zijn eigen gedrag te confronteren. En sommige advocaten willen het non-verbale gedrag aan de rechter laten zien op het moment dat dit in het belang is van hun cliënt. Zij verwachten daar bepaalde effecten van op de oordeelsvorming door de rechter. Enkele rechters en officieren van justitie stellen dat non-verbale uitingen meewerken bij de overtuiging. De invloed van non-verbaal gedrag is echter niet duidelijk, soms lijkt die diffuus te zijn.

Er wordt ook veel belang gehecht aan het kunnen waarnemen van het non-verbale gedrag van de verhoorder. De reden hiervoor is vooral dat dit van invloed kan zijn op de verdachte. Druk die wordt uitgeoefend op de verdachte, moet waargenomen kunnen worden. De interactie tussen verhoorder en verdachte is van belang. Ook wordt de bescherming van de verhoorders zelf genoemd, bijvoorbeeld als de verdachte stelt onder druk te zijn gezet. Het kunnen zien van de communicatie (ook non-verbaal) tussen verhoorder en verhoorde wordt van belang gevonden, want verhoorders kunnen dwingend zijn. Vooral

advocaten en rechters, maar ook officieren van justitie, willen dat die interactie gecontroleerd kan worden. Advocaten en rechters benadrukken die zichtbaarheid sterker dan de rechercheurs en de officieren van justitie doen.

De meeste respondenten zijn van mening dat non-verbaal gedrag van invloed is op het eigen oordeel. Gemakkelijk vast te stellen is de aard van die invloed echter niet, en hij loopt deels onbewust. Uit de antwoorden van de respondenten kan worden afgeleid dat het waarnemen van non-verbaal gedrag een veel breder doel dient dan alleen als poging om vast te stellen of de verdachte de waarheid spreekt of liegt. Hoewel uitspraken over ‘de overtuiging’ de indruk kunnen wekken dat het waarnemen van non-verbaal gedrag vooral bedoeld is om te bekijken of de verdachte de waarheid spreekt of niet, is de waardering voor non-verbaal gedrag veel breder: het dient ook om de sfeer tijdens het verhoor te observeren en om te kijken hoe verhoorders zich opstellen ten opzichte van de verdachte, maar ook om te bezien hoe de verdachte zelf in elkaar steekt, hoe hij reageert op sommige onderwerpen, wat van belang is voor deze verdachte en wat niet. De risico’s van gebrek aan objectiviteit en het feit dat non-verbaal gedrag multi-interpretabel is, worden daarbij door veel respondenten onderkend. Toch hechten de meesten aan het kunnen waarnemen van non-verbaal gedrag.

De invloed van beeld en geluid op de behandeling van zaken leidt tot verschillende oordelen. Sommigen verwachten niet veel verandering omdat beeld en geluid te veel tijd kosten om ze op grote schaal toe te passen. Anderen verwachten een ‘revolutie’, dan wel een vermindering van rechterlijke dwalingen. Over het algemeen wordt een verhoging van de kwaliteit van verhoren verwacht. Zaken worden levendiger, ook voor het publiek, als er audiovisueel materiaal wordt getoond. Vooral officieren van justitie stellen echter dat beeld en geluid soms praktische problemen met zich meebrengen, bijvoorbeeld verzoeken tot het afspelen van verhoren die in hun ogen nodeloos zijn. Een enkeling wijst erop dat de rechtspraak zich nog onvoldoende bewust is van de mogelijke gevolgen van meer beeld en geluid.

Advocaat bij het verhoor

De aanwezigheid van de advocaat bij het verhoor en het bekijken of beluisteren van opnamen door de advocaat op het politiebureau brengen soms praktische problemen en verschillen van mening met zich mee over wat wel en wat niet kan of mag. Op het kennisnemen van opnamen is veel commentaar vanuit de

geïnterviewde advocaten: het levert veel ongemak op op de politiebureaus. Sommige respondenten hebben op deze punten positievere ervaringen dan andere.

Uit de interviews blijkt dat we aan het begin staan van een ontwikkeling waarvan de consequenties nog niet helemaal te overzien zijn. Aan die ontwikkelingen zijn zo veel positieve en negatieve gevolgen verbonden dat die niet altijd duidelijk op waarde te schatten vallen, zo blijkt uit de soms tegenstrijdige antwoorden van de respondenten. In het eindhoofdstuk zullen deze positieve en negatieve gevolgen worden gepresenteerd.

Non-verbaal gedrag en de presentatiewijze van een verhoor (experiment)

6.1 Inleiding

De vorige hoofdstukken hebben laten zien dat non-verbaal gedrag mogelijk invloed heeft op het oordeel over de verdachte en de vraag naar, onder meer, zijn schuld. In hoofdstuk 3 is de literatuur over de invloeden van beeld en geluid en van non-verbaal gedrag besproken. De interviews (hoofdstuk 5) hebben laten zien dat rechercheurs, officieren van justitie, advocaten en rechters veelal waarde hechten aan non-verbaal gedrag, en dit zelf willen zien of horen of erover willen lezen.

De toename van het gebruik van opnamen van verhoren zorgt ervoor dat non-verbaal gedrag op grotere schaal waarneembaar wordt, ook voor de rechter die beslist over de schuld van de verdachte. Rechters kunnen sinds enkele jaren redelijk eenvoudig opnamen van verhoren bekijken of beluisteren; in een beperkt aantal zaken is dat inmiddels ook gebeurd. Beeld en geluid maken verhoren beter controleerbaar dan in de situatie waarin alleen een schriftelijk pv beschikbaar is.⁸⁵ Te verwachten valt dat de invloed van non-verbaal gedrag groter wordt als er meer beeld en geluid worden gebruikt in de rechtspraak.

Deze verschillende effecten en ontwikkelingen vragen om nader onderzoek dat specifiek is gericht op de invloeden van non-verbaal gedrag op het oordeel over de geloofwaardigheid van de verdachte en over het verdachtenverhoor. Dat onderzoek is verricht en in dit hoofdstuk wordt hier verslag van gedaan. Daarbij staat de vergelijking tussen schrift, geluid en beeld centraal. De tijdens de eerder beschreven deelonderzoeken verworven inzichten zijn verwerkt in een onderzoek in een quasi-experimentele setting waarin deze invloeden onder gecontroleerde omstandigheden zijn onderzocht.

---

85 In hoofdstuk 7 wordt een aantal rechterlijke uitspraken weergegeven die laten zien dat de rechter inderdaad soms op zitting een verhoor afspeelt ter controle van het pv, en dat hij, als er verschillen worden geconstateerd, daar in een enkel geval consequenties aan verbindt.

Zoals in hoofdstuk 2 reeds is aangegeven, zijn deze effecten onderzocht met behulp van een casus (een verdachtenverhoor met een acteur als verdachte en twee rechercheurs) en een vragenlijst die aan rechtenstudenten zijn voorgelegd. Van de casus zijn zes versies gemaakt, die verschillen wat betreft de manier van weergave (geschreven proces-verbaal van het verhoor, geluidsopname van het verhoor, video-opname van het verhoor) en de mate waarin non-verbaal gedrag van de verdachte erin voorkomt. Er zijn in totaal zes versies gemaakt: een audiovisuele opname, en hiervan een versie *met* en een versie *zonder* (althans met minder) non-verbaal gedrag, een auditieve opname *met* en *zonder* non-verbaal gedrag en een schriftelijk pv *met* en *zonder* non-verbaal gedrag.⁸⁶ Na een korte casusbeschrijving gaven de respondenten een eerste oordeel over de schuld van de verdachte. Daarna lazen/luisterden/bekeken ze een versie van het verhoor en ten slotte vulden ze de vragenlijst in. In de vragenlijst stonden vragen over het oordeel van de respondenten over de schuld van de verdachte, zijn geloofwaardigheid, of de verdachte de waarheid sprak en de mate waarin het verhoor correct verliep.

6.2 Onderzochte effecten

De belangrijkste vraag is of de opnamen het oordeel over de verdachte op een andere wijze beïnvloeden dan het schriftelijk pv, waarbij er mogelijk ook een verschil is tussen auditieve en audiovisuele opnamen. Ook is van belang welke invloed non-verbaal gedrag heeft, en of dat verschilt bij de verschillende manieren van presenteren van een verhoor. Samenvattend zijn de volgende vragen onderzocht.

- 1 Heeft de wijze waarop het verhoor is weergegeven (audiovisueel, auditief, pv) invloed op het oordeel over de geloofwaardigheid van de verdachte?
- 2 Heeft de aan- of afwezigheid van non-verbaal gedrag invloed op het oordeel over de geloofwaardigheid van de verdachte?
- 3 Is de grootte van een eventueel effect van non-verbaal gedrag op oordelen over geloofwaardigheid afhankelijk van de wijze waarop het verhoor wordt weergegeven (audiovisueel, auditief, pv) (*interactie-effect*)?

---

⁸⁶ Voor de vraag of de manipulatie in dit experiment effectief is geweest, met andere woorden, of de respondenten het aan de casus toegevoegde non-verbale gedrag hebben opgemerkt, zie bijlagen 4 en 6. De gebruikte casus en de vragenlijst staan in bijlage 5.

Op basis van de literatuur over onder meer de subjectieve indicatoren van misleiding (zie bijlage 4) wordt verwacht dat het zien van non-verbaal gedrag in de audiovisuele opname meer effect zal hebben op het oordeel van de respondent dan het geval is bij het luisteren naar een auditieve opname of bij het lezen van een proces-verbaal.

6.3 Respons

In totaal bekeken, beluisterden of lazen 270 rechtenstudenten tijdens colleges ieder één versie van het verhoor en ze beantwoordden vragen over onder meer de geloofwaardigheid van het verhaal van de verdachte, over de gepercipieerde schuld van de verdachte en over hoe ‘rechtvaardig’ het verhoor was verlopen (de afhankelijke variabelen in het onderzoek). Alle studenten hadden het vak straf- en strafprocesrecht gevolgd en beschikten derhalve over basiskennis van het strafrecht.

De verdeling van de respondenten over de zes condities staat in tabel 6.1. Van de 270 respondenten zijn 136 toegewezen aan de condities waarbij specifieke non-verbale gedragingen in het onderzoeksmateriaal zijn verwerkt en 134 respondenten aan de ‘neutrale’ condities (dus zonder extra non-verbaal gedrag). Verder hebben 104 respondenten een audiovisuele opname bekeken, 95 respondenten hebben een auditieve opname beluisterd en 71 respondenten hebben een proces-verbaal voorgelegd gekregen.

Tabel 6.1: Verdeling respondenten (N=270) over de zes condities

		Non-verbaal gedrag (NVG)	
		Afwezig	Aanwezig
Weergave	Audiovisueel	55	49
	Auditief	46	49
	Proces-verbaal	33	38

6.4 Achtergrond respondenten

De respondenten zijn afkomstig van de Universiteit Leiden (N=49), de Universiteit van Amsterdam (N=99), de Vrije Universiteit (N=47) en de Universiteit Maastricht (N=73).⁸⁷ Er deden 108 mannen en 161 vrouwen mee.⁸⁸ De gemiddelde leeftijd van de respondenten was 22 jaar. Van de respondenten (N=265)⁸⁹ studeerde 95,2 procent rechtsgeleerdheid (N=257), vijf respondenten volgden de studie criminologie en drie personen deden contactonderwijs.⁹⁰ In totaal waren 104 respondenten bezig met hun eerste studiejaar, 80 zaten in hun tweede jaar, 44 in hun derde jaar en 27 studenten waren bezig met een master.⁹¹

Steeds kon één conditie (of maximaal de twee schriftelijke condities) per collegezaal worden voorgelegd; het was niet mogelijk om in één collegezaal tegelijkertijd zowel een auditieve als een audiovisuele opname af te spelen of zowel een schriftelijke versie als een opname tegelijkertijd te laten beoordelen. Per college werd dus steeds één conditie (of twee bij de schriftelijke versies) aan de respondenten getoond. Er is daarom geen sprake geweest van een volledig random (willekeurige) toewijzing aan de condities.

6.5 Resultaten

6.5.1 Schuld

Nadat alle respondenten de casusbeschrijving en een korte samenvatting van het eerste verhoor hadden gelezen, werd hun gevraagd aan te geven in welke mate zij overtuigd waren dat de verdachte schuldig was (in een percentage). Dit werd 'eerste oordeel schuld' of 'voormeting schuld' genoemd.⁹² Dit oordeel werd dus vastgesteld direct na het lezen van de casus, maar voordat de respondenten kennisnamen van het verhoorfragment.

---

⁸⁷ 2 missing.

⁸⁸ 1 missing.

⁸⁹ 5 missing.

⁹⁰ Alle studenten hadden het vak straf- en strafprocesrecht gevolgd.

⁹¹ 5 missing.

⁹² Na het lezen, horen of zien van het verhoorfragment werd de respondenten nogmaals om een oordeel over de schuld van de verdachte gevraagd; dit werd 'nameting schuld' genoemd.

Deze eerste oordelen over de schuld blijken te variëren tussen de 0 en de 100 procent. Er zijn verschillende respondenten die een schuldovertuiging van 10 procent aangaven, maar ook schuldovertuigingen van 20 procent, 30 procent, en aan de andere kant van de schaal, 70, 75 en 80 procent werden door meerdere respondenten genoemd. Blijkbaar gaf de casus aanleiding zowel tot een overtuiging dat de verdachte ‘het had gedaan’ als tot twijfel en tot de overtuiging dat hij juist niet schuldig was. De casus liet meerdere scenario’s toe, en dit was terug te zien in de antwoorden van de respondenten in de ‘voormeting’.

Tegen de verwachting in waren er ook verschillen tussen de experimentele condities wat betreft het eerste schuldoordeel. Dit bemoeilijkte de interpretatie van de uitkomsten omdat een eventueel gevonden verschil aan de experimentele conditie kan liggen, maar ook aan de hoogte van het eerste schuldoordeel. Als een respondent bij het eerste oordeel al nagenoeg zeker is van schuld, blijft weinig ruimte over voor een verhoging van het schuldoordeel. En bij respondenten die de schuld van de verdachte laag inschatten, is er juist veel ruimte voor een verhoging. In de analyse is daarom rekening gehouden met het eerste schuldoordeel en de mate waarin dat voor de verschillende casusvarianten niet gelijk was.

6.5.2 Wijziging schuldoordelen

Het oordeel over de schuld bleek te veranderen na kennisname van het verhoor. Slechts enkele respondenten (5,2 procent) waren na het verhoorfragment minder overtuigd van de schuld van de verdachte, 9,0 procent wijzigde het oordeel niet en de overige 85,8 procent beoordeelde de schuld van de verdachte als hoger. Een kwart van alle respondenten scoorde de schuld na het verhoorfragment 30 of meer procent hoger; het meest gestegen schuldoordeel was 80 procent hoger dan het eerste oordeel. Over alle respondenten steeg het oordeel over de schuld gemiddeld met 20,1 procent.

Door de ongelijke verdeling van de eerste schuldoordelen is het moeilijk om het verband tussen de verandering in het oordeel over schuld en de presentatiewijze van het verhoor (pv, auditief of audiovisueel) vast te stellen. De drieweg-variantieanalyse die daarvoor is gebruikt wordt besproken in bijlage 8. Hieronder wordt een samenvatting van de resultaten weergegeven. Onderzocht is steeds hoeveel méér overtuigd van schuld een respondent is nadat hij het verhoorfragment heeft gepresenteerd gekregen in vergelijking met zijn eerste

schuldoordeel, waarbij rekening is gehouden met ('gecontroleerd voor') het eerste oordeel over schuld (zie tabel 6.2).

Tabel 6.2: Effecten op wijziging schuldoordeel

Factor	Gemiddeld verschil* tussen schuldoordeel ná en vóór kennisname van het verhoor		Interpretatie
Marginaal effect wijze waarop het verhoor is weergegeven			
PV		18,4%	Geen significante verschillen,** Vraag 1 is daarmee ontkennend beantwoord
Auditieve opname		21,9%	
Audiovisuele opname		22,4%	
Marginaal effect aan- of afwezigheid non-verbaal gedrag			
Neutraal		18,8%	Significant verschil,** Vraag 2 is daarmee bevestigend beantwoord
Extra non-verbaal gedrag		23,0%	
Marginaal interactie-effect tussen weergegeven verhoor en non-verbaal gedrag			
	Non-verbaal gedrag		Geen significante verschillen,** Vraag 3 is daarmee ontkennend beantwoord
	neutraal	extra non-verbaal	
PV	14,2%	22,6%	
AU	21,7%	22,1%	
AV	20,4%	24,4%	

* Het gaat om marginale effecten, *gecontroleerd voor eerste schuldoordeel*, details in bijlage 8

** Bij een onbetrouwbaarheidsniveau $\alpha = 5\%$; voor gedetailleerde toetsuitslagen, zie bijlage 8

Het weergeven van non-verbaal gedrag heeft invloed, zo blijkt uit tabel 6.2: gecontroleerd voor andere invloeden laten de respondenten een ruim 4 procent hogere overtuiging van schuld zien in de fragmenten waarin extra non-verbaal gedrag leesbaar/hoorbaar/zichtbaar was, in vergelijking met de fragmenten waarin dat extra non-verbale gedrag afwezig was.

Anders dan verwacht, was er geen significant effect van de verschillende presentatiewijzen (pv, auditief, audiovisueel). Audiovisuele presentatie blijkt wel tot een hogere toename van het oordeel over schuld te leiden dan het pv (4 procent meer), en de auditieve opname blijkt tot 3,5 procent meer toename te leiden dan het pv, maar die verschillen zijn niet statistisch significant.

Evenmin was er een significant interactie-effect (wat betreft de vraag over de schuld). Weliswaar lopen de toenamepercentages in het onderste deel van tabel 6.2 nogal uiteen, maar deze verschillen zijn niet significant. De grote variatie binnen elke combinatie van experimentele condities is hier waarschijnlijk de oorzaak van.⁹³

6.5.3 Redenen voor wijziging van het schuldoordeel

In totaal gaven 169 respondenten aan waarom hun schuldovertuiging veranderde. 85 respondenten stelden dat dat kwam door de tegenstrijdige, inconsistente en onlogische verklaringen van de verdachte. 50 respondenten gaven aan dat zij, na het zien, horen of lezen van het fragment, meer overtuigd waren geworden van de schuld van de verdachte. Zestien respondenten wezen de nieuwe belastende feiten of bewijzen die tijdens het fragment aan bod kwamen, aan als reden. Er waren derhalve vaak inhoudelijke redenen om het schuldoordeel te wijzigen.

Van de respondenten gaf 58,9 procent aan dat het (non-verbale) gedrag (mede) de reden was om het oordeel over de schuld van de verdachte te wijzigen. Meestal was die wijziging in belastende zin: slechts dertien respondenten gaven bij de 'nameting schuld' een lagere schuld aan dan bij het 'eerste schuldoordeel'; verreweg de meeste, namelijk 255 respondenten, gaven een gelijke of hogere schuld aan. Het zwaardere schuldoordeel werd als volgt toegelicht: 'Dat verdachte té rustig bleef na de confrontatie' (respondent 137, auditief neutraal), 'De nervositeit en "uitvluchtverhalen" van verdachte maken hem verdachter' (respondent 23, audiovisueel NVG), 'Hoe hij zijn verhaal vertelt is toch anders dan op papier. Je kunt horen hoe hij praat en hoe hij reageert' (respondent 237, auditief NVG), 'Waarom zou je nerveus en zenuwachtig worden als jouw verhaal klopt en waar is?' (respondent 213, pv NVG) en 'Zenuwen is niet nodig als je onschuldig bent' (respondent 233, auditief NVG).

53 respondenten waren van mening dat het non-verbale gedrag van de verdachte wijst op liegen: 'Iemand die liegt vertoont zenuwachtig gedrag' (respondent 65, auditief NVG) en 'Omdat iemand die onzeker overkomt minder geloofwaardig is' (respondent 209, pv NVG). Dit soort uitspraken is vooral door de auditieve (N=15) en audiovisuele NVG-groep (N=18) gedaan.

Het constant blijven van het (non-verbale) gedrag van de verdachte was soms een reden om juist in zijn onschuld te geloven: 'De manier waarop hij het verhaal vertelt. Rustig, van geen kwaad bewust' (respondent 154, audiovisueel

---

93 Ook als uitsluitend wordt gekeken naar de nameting van schuld, dus nadat de respondenten het fragment hebben gezien, gehoord of gelezen, blijkt dat er geen invloed is van de wijze waarop het verhoor is weergegeven op het schuldoordeel: het maakt voor het oordeel van de respondent over de schuld van de verdachte niet uit of een verhoor via een audiovisuele of auditieve opname is waargenomen, of in de vorm van een proces-verbaal ($F(2, 262) = .848$; $p = .429$).

neutraal) en ‘Hij lijkt niet nerveus, waaruit ik concludeer dat hij de waarheid spreekt’ (respondent 176, audiovisueel neutraal). Enkele respondenten gaven aan dat non-verbaal gedrag ook kan komen door de druk van de situatie waarin de verdachte zich bevindt ($N=21$): ‘Hij werd erg zenuwachtig van de vraag over de aangetroffen handschoenen, maar dat kan natuurlijk ook komen doordat hij bang is verdacht te worden terwijl hij onschuldig is’ (respondent 71, auditief NVG), ‘Nervositeit hoeft niet te duiden op een leugen. Hij kan zich bijvoorbeeld ook realiseren dat hij geen verklaring heeft en derhalve in een benarde situatie zit’ (respondent 62, auditief NVG) en ‘Nerveus zijn kan aangeven dat hij liegt, maar kan ook logisch gevolg zijn van hele gebeuren. Als wel onschuldig, dan word je in deze situaties vast ook nerveus’ (respondent 72, auditief NVG).

Het blijkt derhalve dat non-verbaal gedrag, waaronder nervositeit, verschillend kan worden beoordeeld. Sommigen achten dergelijk gedrag belastend, anderen verbinden er juist ontlastende conclusies aan.

6.5.4 Waarheid

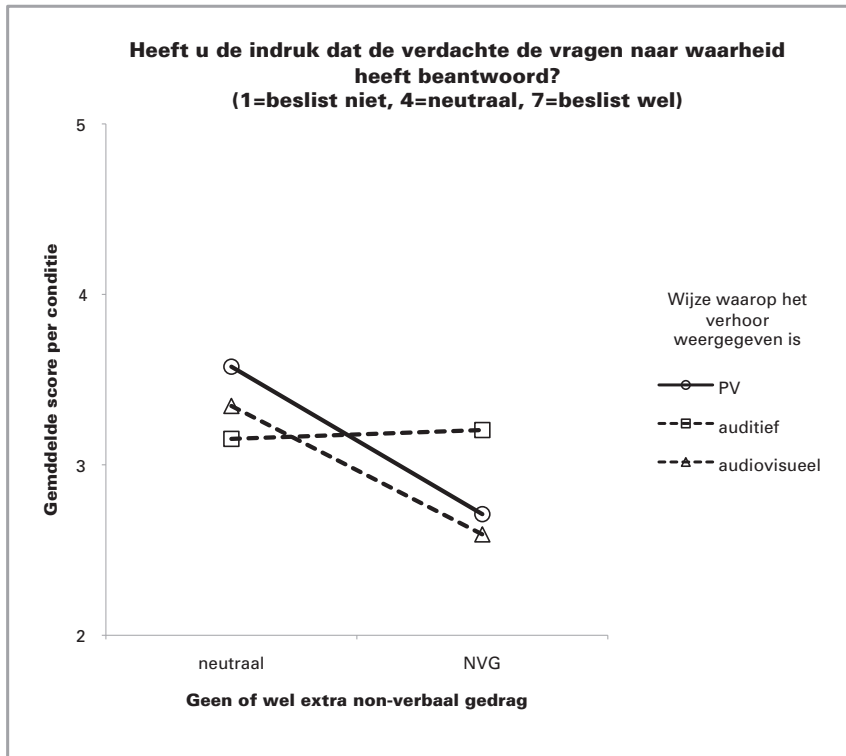
Aan de respondenten zijn, behalve over de schuld, ook vragen gesteld over de geloofwaardigheid van de verklaring van de verdachte en over of zij dachten dat de verdachte de waarheid sprak. Terwijl de vraagstelling in grote lijnen parallel loopt, is er een verschil in de gebruikte methode. Bij schuld is een eerste oordeel gevraagd vóórdat het verhoor gepresenteerd werd, terwijl deze vraag ontbrak voor ‘geloofwaardigheid’ en ‘waarheid’; daarover is het oordeel uitsluitend ná het lezen, horen of zien van het verhoor gevraagd. Die analyse is derhalve eenvoudiger.

Aan de respondenten is gevraagd of de verdachte naar hun oordeel de vragen naar *waarheid* heeft beantwoord (‘*waarheid*’). De score loopt van 1 (de verdachte heeft naar het oordeel van de respondent beslist niet naar *waarheid* geantwoord) tot en met 7 (beslist wel naar *waarheid* geantwoord). Variantie-analyse laat zien dat de antwoorden bij de drie wijzen van weergave van het verhoor (beeld, geluid en schrift) niet significant uiteenlopen ($F(2,264)=1.035$, $p=.357$).

De versies met en zonder non-verbaal gedrag verschillen daarentegen wél significant van elkaar. Het extra toegevoegde non-verbale gedrag in de pv-conditie en in de audiovisuele conditie heeft invloed op het oordeel over ‘*waarheid*’ ($F(1,264)=15.027$, $p=.000$) én er is een significant interactie-effect waargeno-

men ($F(2, 264)=4.729, p=.01$) (zie figuur 6.1). Als non-verbaal gedrag te zien is of te lezen is in een pv, denken de respondenten minder vaak dat de verdachte de waarheid spreekt. Non-verbaal gedrag werkt dan dus ‘belastend’. In de audiotieve versies is een effect van non-verbaal gedrag echter afwezig.

Figuur 6.1: Effecten wijze weergave verhoor en non-verbaal gedrag op het oordeel over of de verdachte de waarheid spreekt ('waarheid')

6.5.5 Geloofwaardigheid

De resultaten op het punt van de geloofwaardigheid van het verhaal van de verdachte komen overeen met de resultaten voor 'waarheid'. De gemiddelde scores voor geloofwaardigheid verschillen niet significant van elkaar tussen beeld, geluid en schrift ($F(2, 263)=1.368, p=.256$). Wel zijn er significante verschillen als non-verbaal gedrag af- of aanwezig is ($F(1, 263)=12.924, p=.000$). Tevens is er een significant interactie-effect waargenomen ($F(2, 263)=5.679$,

$p < .005$): respondenten die een pv lezen of een audiovisuele opname bekijken waaraan extra non-verbale gedragingen zijn toegevoegd, vinden het verhaal van de verdachte minder geloofwaardig. Bij de auditieve versies is ook hier vrijwel geen invloed van non-verbaal gedrag op het oordeel over geloofwaardigheid.⁹⁴

Samenvattend heeft de wijze waarop het verhoor is weergegeven (beeld, geluid, schrift) geen *zelfstandige* invloed op het oordeel over schuld, waarheid of geloofwaardigheid: het maakt voor het oordeel van de respondent niet uit of een verhoor via een audiovisuele of auditieve opname wordt waargenomen, of in de vorm van een proces-verbaal. De aan- of afwezigheid van non-verbaal gedrag maakt daarentegen wél uit; men beoordeelt het verhaal van de verdachte bij het lezen van een pv mét non-verbaal gedrag of bij het bekijken van een audiovisuele opname mét non-verbaal gedrag significant vaker als ‘onwaar’ en vindt de verdachte vaker schuldig en ook minder geloofwaardig. De wijze van weergave heeft dus wel een (indirect) effect (interactie-effect) bij het oordeel over waarheid en geloofwaardigheid. Beeld en schrift leiden in combinatie met non-verbaal gedrag tot een lagere geloofwaardigheid en waarheid (zie tabel 6.3 voor een samenvatting). Dat effect blijft uit voor de auditieve weergave. Ten aanzien van de variabele ‘schuld’ ontbreekt daar ook een zodanig indirect effect.

Tabel 6.3: Samenvatting uitkomsten voor schuld, waarheid en geloofwaardigheid

Afhankelijke variabele	Effect van:		
	weergave	non-verbaal	interactie
Verschuif in schuldperceptie	geen effect	wel effect	geen effect
Waarheid verklaring verdachte	geen effect	wel effect	wel effect
Geloofwaardigheid verdachte	geen effect	wel effect	wel effect

Het weglaten van de non-verbale gedragingen uit pv's en/of audiovisuele opnamen kan derhalve de waarheidsperceptie verhogen. Bij dit alles moet worden bedacht dat de non-verbale uitingen in de casus werden getoond op een moment waarop de verdachte met belastend materiaal werd geconfronteerd. Het lag voor de hand dat het non-verbale gedrag dan ook als belastend voor de verdachte zou worden geïnterpreteerd, omdat deze op dat moment in het nauw werd gebracht en zocht naar een uitweg. Het is denkbaar dat er ook non-

94 Een soortgelijk figuur met ‘geloofwaardigheid’ als afhankelijke variabele lijkt sterk op figuur 6.1. Die figuur is hier daarom niet weergegeven.

verbaal gedrag is dat een meer *ontlastende* functie kan hebben, maar daarvan is in dit onderzoek niet gebruikgemaakt.

De verschillen tussen de auditieve condities enerzijds en de audiovisuele en schriftelijke condities anderzijds zijn verrassend: geen effect van non-verbaal gedrag bij de auditieve versies en wel bij de andere twee versies. Het in hoofdstuk 3 besproken onderzoek heeft laten zien dat beeld dominant is en andere informatie vaak verdringt (zie ook Vrij & Winkel, 2010). Non-verbale uitingen die te zien zijn, worden wellicht het sterkst als belastend voor de verdachte beschouwd. De resultaten van het hier besproken onderzoek, waarbij het effect van non-verbaal gedrag vooral bleek bij de audiovisuele condities, wijzen ook in deze richting. De *afwezigheid van beeld* (in de auditieve condities) kan ervoor hebben gezorgd dat de aandacht van de luisteraar volledig gericht was op wat er te horen viel. Het auditief waarneembare non-verbale gedrag was waarschijnlijk minder belastend voor de verdachte, of kon op verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Het ontbreken van beeld kan het uitblijven van een effect in de auditieve condities wellicht mede verklaren.

Veel respondenten (N=118) vonden dat de verdachte zenuwachtig klonk (een auditieve waarneming dus). Daarnaast merkten enkele respondenten op dat zenuwachtigheid niet direct hoeft te betekenen dat de verdachte schuldig is; iedereen zou in een dergelijke verhoorsituatie zenuwachtig worden. Hoorbare nervositeit wordt dus waarschijnlijk op verschillende manieren uitgelegd, niet slechts in belastende zin. Bij de audiovisuele conditie krijgt men naast het hoorbare non-verbale gedrag (de verdachte klinkt zenuwachtig) ook nog het beeld erbij, dat wellicht als sterk belastend wordt ervaren (wegkijken, friemelen, de manier waarop de verdachte en de verbalisanten erbij zaten). Het hoorbare non-verbale gedrag verdwijnt in die situatie mogelijk naar de achtergrond; de belastende beelden krijgen de overhand. In een auditieve versie duidt men non-verbaal gedrag misschien nog als neutraal of zelfs ontlastend, bij een audiovisuele versie slaat de wijzer waarschijnlijk sneller door naar de kant van 'belastend'.

Bij de pv-versie waarin opeens non-verbale uitingen zijn opgenomen (uh, stilte) waar dat eerder in het pv niet het geval was, en wel op momenten waarop de verdachte in het nauw is gebracht, kunnen deze non-verbale uitingen eveneens suggestief en belastend hebben gewerkt. Dit kan een verklaring vormen voor de belastendheid van schriftelijk weergegeven non-verbaal gedrag.

6.5.6 Respect, voice en partijdigheid

Aan de respondenten zijn tevens vragen gesteld over hoe zij het verhoor op zichzelf, dus los van de weergave ervan, beoordeelden. Het merendeel van de respondenten vond dat de verhoorders de verdachte met respect behandelden. Zij oordeelden over het algemeen ook positief over de mogelijkheid die verhoorders aan de verdachte boden om zijn kant van het verhaal te vertellen (*voice*). Daarentegen vonden de respondenten wel dat de verhoorders overwegend partijdig waren (voor de methodische uitwerking van deze bevindingen, zie bijlage 7). Deze bevindingen verschilden niet tussen de verschillende condities en evenmin had de aan- of afwezigheid van extra non-verbaal gedrag hier invloed op.

6.5.7 Controlemogelijkheid van het verhoor

Aan de respondenten is gevraagd hoe controleerbaar zij de gang van zaken tijdens het verhoor vonden.⁹⁵ Bij de audiovisuele opname vonden de respondenten het verhoor beter te controleren dan bij de auditieve opname of het pv ($F(2, 263)=19.557$, $p=.000$; zie tabel 6.4; Helmert-contrasten).⁹⁶

Tabel 6.4: Oordeel respondenten over de controlemogelijkheden van de rechter per conditie (N=269⁹⁷)

Weergave verhoor		Gemiddelde waarde	Sd	N
1 PV	Neutraal	3,82	1.489	33
1 PV	NVG	4,05	1.138	38
2 Auditief	Neutraal	4,09	1.427	46
2 Auditief	NVG	3,94	1.126	49
3 Audiovisueel	Neutraal	5,15	1.188	54
3 Audiovisueel	NVG	4,84	1.390	49
Contrastgroepen (Helmert-contrasten)				
1 vs. 2 en 3		p=.002		
2 vs. 3		p=.000		

95 De respondenten konden hun score aangeven op een schaal die liep van 1 (heel slecht te controleren) tot en met 7 (heel goed te controleren). Van de 269 respondenten gaf 27,1 procent een score aan van 3 of minder en 24,1 procent gaf een 4. Iets minder dan de helft van de respondenten (48,7 procent) vond het verhoor goed te controleren (zie tabel 6.4).

96 De aan- of afwezigheid van non-verbale gedragingen had geen effect op het oordeel over de controleerbaarheid van het verhoor ($F(1, 263)=.221$, $p=.639$). Evenmin is er een interactie-effect gevonden ($F(2, 263)=.951$, $p=.388$).

97 1 missing.

De wijze waarop het verhoor wordt weergegeven heeft dus invloed op het oordeel over de controleerbaarheid van het verhoor; een audiovisuele opname wordt een significant beter controlemiddel gevonden dan een auditieve opname of een pv.

6.5.8 Toelichting controleerbaarheid verhoor

Aan de respondenten is gevraagd waarom zij de opname of het pv wel of niet goed te controleren vonden. Enkele respondenten waren van mening dat audiovisuele of auditieve opnamen beter controleerbaar zijn dan een pv: 'Omdat je zo'n opname niet kunt verdraaien, zoals in een proces-verbaal' (respondent 156, audiovisueel neutraal) en 'Het is beter dan alleen op papier het verhoor tot je nemen. Met beeld erbij zou nog beter zijn!' (respondent 69; auditief NVG). Respondenten gaven aan dat op een audiovisuele opname duidelijker zichtbaar is hoe het verhoor is verlopen: 'De rechter kan bepalen of er al dan niet suggestieve vragen zijn gesteld en op welke manier verdachte antwoord heeft gegeven, al dan niet een belastende verklaring over zichzelf' (respondent 159, audiovisueel neutraal).

Verschillende respondenten (N=27) uitten zich positief over het feit dat de camera zowel op de verdachte als op de verbalisanten was gericht. 36 respondenten vonden dat het non-verbale gedrag van verdachte en/of verbalisanten goed zichtbaar, hoorbaar of te lezen was. Twee respondenten stelden na het zien van de 'audiovisuele NVG'-versie: 'De beoordeling van de waarheid is misschien beter te maken doordat lichaamstaal en gedrag beter kan worden geobserveerd' (respondent 10) en 'Hij/zij kan de houding verdachte en de verhoorders zien' (respondent 11).

Respondenten uit de auditieve en de pv-conditie gaven vaak aan dat zij beelden misten of dat zij graag het non-verbale gedrag hadden willen zien (N=78): 'Veel dingen blijven onduidelijk, zoals de setting (hoeveel verhoorders), lichaamstaal/houding, in hoeverre wordt verdachte daardoor geïntimideerd' (respondent 126, auditief neutraal) en 'Wel de toon van de vragen en antwoorden, maar niet of verdachte zenuwachtig wordt, of het stotteren daaraan te linken is, en bijvoorbeeld ook niet hoe verhooropstelling was; spreekt daar "respect" of "druk" uit?' (respondent 53, auditief NVG).

6.5.9 Rapportcijfer

De respondenten is gevraagd een rapportcijfer aan het verhoor te geven, waarbij het cijfer 1 staat voor ‘zeer slecht’ en het cijfer 10 voor ‘uitmuntend’. De gemiddelde beoordeling van het verhoor over alle condities heen was een 6,6. De laagste beoordeling bedroeg een 3 en de hoogste een 9.

De beoordeling van het verhoor was vrijwel gelijk tussen de pv-condities ($M=6,6$), de auditieve condities ($M=6,6$) en de audiovisuele condities ($M=6,7$). Ook bestond er vrijwel geen verschil tussen de beoordeling van het verhoor met en zonder extra non-verbale uitingen (neutraal: $M=6,5$; NVG: $M=6,8$).

6.5.10 Overige opmerkingen

Aan de respondenten werd aan het eind van de vragenlijst de mogelijkheid gegeven om opmerkingen te maken over het verhoor of de registratie ervan. 45 respondenten maakten gebruik van deze gelegenheid.

Acht respondenten waren van mening dat de vragen van de verhoorders in het fragment enigszins sturend of suggestief waren. Respondent 69 (auditief NVG) stelde: ‘Ik vond het geen ongeoorloofd verhoor, op geen enkele wijze. Maar zou er verder toch altijd naar streven om alle vragen geheel neutraal te stellen, zonder geïmpliceerde schuld/verdenking erin.’ Respondent 66 (auditief NVG) vond de vrouwelijke verbalisant te aanvallend. Respondent 260 (auditief neutraal) stelde: ‘Twee agenten vs. één verdachte = overwicht. Intimiderende setting.’ De meningen over het ‘sturende karakter’ van het verhoor waren echter niet eensluidend. Sommige respondenten vonden dat er tijdens het verhoor juist scherper doorgevraagd had kunnen worden: ‘De mensen die verhoren mogen meer doorpakken en niet zo lafjes vragen stellen’ (respondent 249, auditief neutraal). Of zij vonden het verhoor: ‘Te lief’ (respondent 170, audiovisueel neutraal).

Drie respondenten uit de auditieve NVG-groep en twee uit de audiovisuele NVG-groep gaven aan het fragment ‘gespeeld’ of ‘ongeloofwaardig’ te vinden. Het grootste deel van de respondenten lijkt het onderzoeksmateriaal derhalve overtuigend te hebben gevonden.

6.6 Conclusies

De onderzoeksvragen kunnen als volgt worden beantwoord.

- 1 De wijze van weergave van het verhoor had geen invloed op het oordeel over de schuld van de verdachte, en over de geloofwaardigheid en waarheid van de verklaring van de verdachte.
- 2 De aanwezigheid van non-verbaal gedrag was van invloed op het oordeel over de schuld van de verdachte, de geloofwaardigheid en de waarheid van zijn verklaring. De respondenten achtten de verdachte significant vaker schuldig, vonden zijn verhaal significant minder geloofwaardig en dachten significant minder vaak dat hij de waarheid sprak, in de condities met non-verbaal gedrag.
- 3 Er is geen interactie-effect gevonden tussen presentatiewijze van het verhoor (pv, auditief, audiovisueel) en de aan- of afwezigheid van non-verbaal gedrag bij het oordeel over de schuld van de verdachte. Dat is echter wel het geval ten aanzien van geloofwaardigheid en waarheid. In de audiovisuele en de pv-versies heeft het non-verbale gedrag invloed op het oordeel van de respondenten over 'geloofwaardigheid' en 'waarheid' van de verklaring. Bij de auditieve versies was een dergelijke invloed afwezig. Bij de afhankelijke variabelen 'waarheid' en 'geloofwaardigheid' is er dus geen zelfstandige invloed van weergave van het verhoor. Die invloed is er wel indirect, via een interactie met non-verbaal gedrag. Voor 'schuld' is een dergelijk interactie-effect afwezig.

De verwachtingen die in hoofdstuk 1 zijn geformuleerd, zijn derhalve grotendeels bevestigd wat betreft de invloed van non-verbale uitingen en gedeeltelijk voor wat betreft een interactie-effect. De manier van presenteren van het verhoor (beeld, geluid, schrift) heeft, tegen de verwachting in, geen zelfstandig effect op het oordeel over de verdachte en zijn schuld, en alleen indirect, via de interactie met non-verbaal gedrag, als het gaat om het oordeel over de geloofwaardigheid en de waarheid van de verklaring van de verdachte.

Dat een effect van non-verbaal gedrag bij de auditieve versies achterwege bleef terwijl dat er wel was bij de andere twee modaliteiten, kan mogelijk geweten worden aan het feit dat beelden dominant zijn en andere informatie soms verdringen. In de auditieve versies wordt wellicht meer gelet op de inhoud van de verklaring en spelen non-verbale uitingen een geringere rol. Het aanbrengen van non-verbale uitingen in de pv's (manipulatie) heeft eveneens suggestief gewerkt, waardoor er wel een effect optrad bij de pv-versies.

Het oordeel over de schuld blijkt derhalve inderdaad te veranderen na kennisname van het verhoor. Van alle respondenten raakte 85,8 procent meer tot zeer veel meer overtuigd van de schuld van de verdachte. Non-verbaal gedrag is daarbij van invloed geweest op het oordeel, zo stelt bijna 60 procent van de respondenten in de condities waarin non-verbaal gedrag was verwerkt. Meestal betekende dit een verzwaring van hun schuldovertuiging. De bevinding dat non-verbaal gedrag van invloed is op het oordeel over de schuld, is van groot belang.

De ervaren ‘procedurele rechtvaardigheid’ van het verhoor (respect, *voice* en (on)partijdigheid van de verhoorders) verschilde niet tussen de verschillende versies van het verhoor. De respondenten vonden overwegend dat de verdachte met respect was behandeld door de verhoorders en dat hij zijn verhaal had kunnen doen; de verhoorders werden echter wel partijdig gevonden.

De ‘controleerbaarheid van het verhoor’ werd bij de audiovisuele versies van het verhoor significant hoger geacht dan bij de auditieve en schriftelijke versies. De respondenten denken dat de rechter het verhoor bij beeldmateriaal behoorlijk goed kan controleren, terwijl dat bij de andere modaliteiten minder goed mogelijk wordt geacht. Deze bevinding sluit aan op de uitspraken van de geïnterviewden (hoofdstuk 5). Ook zij (met name de rechters) gaven aan te hechten aan beeld en geluid omdat die het verhoor controleerbaarder maken, ook wat het gedrag van de verhoorders betreft.

Opvallend is dat een aanzienlijke groep respondenten (N=53) denkt dat aan non-verbaal gedrag gezien kan worden of de verdachte liegt. Zij verbinden hier ook gevolgtrekkingen aan bij hun oordeel over de schuld van de verdachte. Bij de interviews met de professionals (hoofdstuk 5) is juist vrij algemeen geconstateerd dat dit niet mogelijk is.

Conclusies

7.1 Inleiding

Bewijsmateriaal wordt tegenwoordig vaker via beeld en geluid getoond aan de rechter dan vroeger het geval was. Deze ontwikkeling betekent dat het Nederlandse strafproces zijn schriftelijke karakter enigszins begint te verliezen. Beeld en geluid bieden een vollediger weergave van het verhoor dan een proces-verbaal. Bovendien verschaffen zij betere mogelijkheden om het bewijs te toetsen dan een schriftelijk stuk. Uit de in hoofdstuk 3 besproken literatuur blijkt dat beeld en geluid directer zijn dan schriftelijke stukken. Zij hebben meer impact op kijker of luisteraar. Het risico van een onjuiste beïnvloeding van het oordeel van de kijker is echter groot; beelden wekken emoties op en die kunnen leiden tot een hoger schuldordeel. Beeld en geluid kunnen bovendien worden gemanipuleerd, en zij zijn soms suggestief. Non-verbaal gedrag, dat een prominente rol speelt bij een audiovisuele presentatiewijze, kan een bepaalde suggestie wekken, bijvoorbeeld over leugenachtigheid van een verklaring, terwijl die suggestie niet overeenkomt met de waarheid. De kijker of luisteraar is zich niet altijd bewust van dit risico.

Rechters krijgen bij hun beslissingen te maken met het toenemend aantal opnamen van verhoren. Zij worden minder afhankelijk van schriftelijke stukken en krijgen het bewijs in een directere en vollediger vorm gepresenteerd. Een enkele maal bekijkt of beluistert de rechter opnamen van verhoren op zitting. Rechters hebben wel eens een niet-ontvankelijkheid van het Openbaar Ministerie uitgesproken omdat er door het verschil tussen pv en opname twijfel was ontstaan over de integriteit van de verbalisant (ontlastende onderdelen waren niet opgenomen in het pv).⁹⁸ Niet altijd worden echter consequenties verbonden aan het feit dat het pv afwijkt van de opname. Dit soort vormverzuimen kan worden hersteld door een aanvullend pv of doordat iedereen op zitting de opname van

98 Rb. Arnhem 8 augustus 2007, *NJFS* 2007, 246; Rb. Roermond 6 november 2007, *NBStraf* 2007, 180; Rb. Amsterdam 2 maart 2012, *LJN*: BV7547; zie ook Dubelaar, 2009.

het verhoor heeft kunnen bekijken, zo heeft de Hoge Raad bepaald.⁹⁹ Rechters maken derhalve soms inderdaad gebruik van opnamen om het verhoor te controleren. De mogelijkheden om dit te doen worden in de toekomst groter en door de voortschrijding van de techniek ook eenvoudiger toepasbaar.

Het onderzoek dat in dit boek is beschreven richtte zich op de registratie van verhoren van verdachten door de politie. Nog steeds is de schriftelijke vorm hierbij overheersend, ondanks het grotere aantal opnamen dat tegenwoordig van verhoren wordt gemaakt. Daarmee doen zich nog immer de risico's van selectie en onvolledige of niet-juiste weergave voor, die inherent zijn aan een schriftelijke verslaglegging. Gezien de gehechtheid aan het papier valt niet te verwachten dat hierin op korte termijn een radicale verandering zal plaatsvinden. Toch vraagt de introductie van meer beeld en geluid om een analyse van de gevolgen ervan.

De relevantie van dit onderzoek is veel breder dan alleen het verdachtenverhoor. Andere typen verhoren (bijvoorbeeld van getuigen, van deskundigen, op zitting of in het kabinet van de rechter-commissaris), maar ook andere typen ambtshandelingen worden immers eveneens geverbaliseerd en daar kunnen eveneens effecten optreden zoals in dit boek beschreven.

Het toenemend aantal opnamen van verhoren, de veranderingen in het opmaken van pv's en de te verwachten grotere invloed van non-verbaal gedrag op het oordeel over de verdachte en zijn schuld of onschuld, vormden de aanleiding tot het in dit boek gepresenteerde onderzoek.

7.2 Vraagstelling

Voor dit onderzoek is de volgende vraagstelling gehanteerd.

Hoofdvraag

Welke invloed heeft het toenemende gebruik van audiovisuele middelen bij het registreren van het verdachtenverhoor, op de inhoud van het pv, het oordeel

---

99 Zie HR 30 oktober 2012, ECLI:NL:RBROT:2012:BY2398; HR 18 maart 2014, ECLI:HAR:2014:639.

over de verdachte, de aannemelijkheid van zijn/haar verhaal en de controle-mogelijkheden van de rechter?

Deelvragen

- 1 Wat wordt opgenomen in processen-verbaal van een verdachtenverhoor en wat wordt eruit gelaten? Hoe verandert dit in de loop der tijd en als gevolg van de *Aanwijzing AVR*?
- 2 Welke verschillen zijn er tussen non-verbale uitingen opgenomen in schriftelijke processen-verbaal van een verdachtenverhoor, en non-verbale uitingen die hoorbaar/zichtbaar zijn tijdens een opname van ditzelfde verhoor?
- 3 Welke invloed hebben non-verbale uitingen die zijn opgenomen in het proces-verbaal, en welke invloed hebben dezelfde non-verbale uitingen als die hoorbaar/zichtbaar zijn op opnamen van hetzelfde verhoor, op het oordeel over de verdachte, de aannemelijkheid van zijn/haar verhaal en de controle-mogelijkheden van de rechter? Welke verschillen bestaan tussen de manieren waarop een verhoor kan worden gepresenteerd?

Hieronder worden aan de hand van de deelonderzoeken eerst de drie deelvragen en daarna de hoofdvraag beantwoord.

7.3 Deelvraag 1: Wat komt in het pv en wat wordt eruit gelaten?

Processen-verbaal geven het verhoor slechts zeer beperkt weer, zo blijkt uit de analyse van 55 verhoren en de opnamen en pv's ervan. Gemiddeld gaat het daarbij om 12 procent (eerdere dataverzamelingen) tot ongeveer een kwart (latere dataverzameling) van het verhoor. Geen van de geanalyseerde pv's komt boven de 37 procent uit.

De hoofdvragen die tijdens het verhoor zijn gesteld worden meestal wel weergegeven (63 procent), maar van de vervolgvragen komt slechts 25 procent in het pv terecht. Van alle antwoorden die tijdens de verhoren zijn gegeven, komt 19 tot 21 procent terug in het pv. Daarnaast worden nog tal van andere interacties tussen verhoorders en verdachten weggelaten uit het pv, zoals opmerkingen, constatering, gesprekken tussen verbalisanten en emoties. Van alle interacties bij elkaar wordt slechts 32 procent weergegeven in het pv.

Met behulp van vervolgvragen probeert de verhoorder vaak een antwoord te krijgen van de verdachte. Dat kan gepaard gaan met pressie. Die druk, en de

sfeer van het verhoor, is vaak niet terug te vinden in het pv. Confrontaties, bijvoorbeeld met belastend bewijs of met de tegenstrijdige verklaringen van de verdachte zelf, komen eveneens lang niet altijd goed uit de verf in de pv's of worden soms in hun geheel weggelaten. Het toewerken naar een confrontatie vormde soms een lang proces tijdens het verhoor. Dat proces wordt niet altijd volledig weergegeven en soms helemaal niet. Ook ontlastende opmerkingen van de verdachte komen niet altijd in het pv terecht. Als de verdachte opmerkingen maakte over hoe zijn verklaring in het pv was terechtgekomen, worden die opmerkingen niet altijd opgenomen in het pv, ook niet als de verbalisant het pv niet heeft gewijzigd naar aanleiding van die opmerkingen.

Toevoegingen aan het pv

Soms worden vragen en (juridische) formaliteiten aan het pv toegevoegd of worden deze erin geëxpliciteerd. Dat geldt bijvoorbeeld voor de cautie (de melding aan de verdachte dat hij niet verplicht is om antwoord te geven op de vragen) of voor het laten lezen van het pv voordat de verdachte dit ondertekent. Daardoor lijkt het of de verhoorders veel aandacht aan deze (juridische) formaliteiten besteden, terwijl deze eerder terloops of soms zelfs helemaal niet zijn verricht. Het pv suggereert soms dus meer dan er is gebeurd tijdens het verhoor. In enkele van de onderzochte pv's stond dat de verdachte zijn verklaring had gelezen alvorens die te ondertekenen, terwijl dat niet uit de opname bleek.

Veranderingen in het pv

Bewoordingen van de verdachte worden regelmatig veranderd tijdens het opmaken van een pv. Deze veranderingen hebben vaak als gevolg dat de verdachte in het pv zekerder overkomt in zijn uitspraken dan als de opname wordt beluisterd of bekeken. Spreektaal wordt schrijftaal in het pv. Soms wordt informatie in de pv's veranderd of vertekend. Daardoor gaat er van de tekst soms een andere suggestie uit dan oorspronkelijk door de zegslieden was bedoeld.

Sfeer

De interactie tussen verbalisant en verdachte tijdens het verhoor blijkt door bovengenoemde wijzigingen niet (voldoende) uit het pv. Ook de sfeer van het verhoor wordt vaak niet duidelijk uit het pv. Daardoor kan het pv een vertekend beeld van het verhoor geven. De verdachte lijkt meewerkend en zeker van zijn uitspraken te zijn, maar is dat in veel gevallen juist niet. Als er een ruzieachtige sfeer was tijdens het verhoor, blijkt dit vaak niet uit het pv. Pv's geven derhalve geen correct en adequaat beeld van de interactie en de sfeer tijdens het verhoor. Dat kan van invloed zijn op het oordeel van de lezers van een pv, onder wie de rechter.

Non-verbaal gedrag

In 62 procent van de onderzochte pv's worden non-verbale gedragingen beschreven, en dat zijn in alle gevallen die van de verdachte. Ook emoties bij de verdachte, zoals huilen, worden weergegeven. Er is echter ook veel non-verbaal gedrag dat niet wordt vermeld in de pv's. Pv's geven een verre van volledig overzicht van emoties en ander non-verbaal gedrag. Ook dit is van invloed op de weergave van de sfeer van het verhoor; die kan soms sterk verschillen tussen opname en pv.

Het non-verbale gedrag van de verhoorders wordt in geen van de pv's weergegeven. Soms staat in een pv: 'Opmerking verbalisant: Aan de verdachte wordt een (voorwerp) getoond.' Een dergelijke opmerking is bedoeld om een handeling van de verbalisant te 'verschriftelijken' in het pv. Maar dit is een uitzondering; verder worden nooit non-verbale gedragingen van verhoorders beschreven in het pv.

Gedragingen van verhoorders kunnen de interactie met de verhoorde beïnvloeden. Zij kunnen van invloed zijn op het gedrag en de verklaring van de verdachte. Verhoorders proberen bijvoorbeeld regelmatig om een reactie of een uitgebreider antwoord bij de verdachte uit te lokken, soms met flinke stemverheffing. Die stemverheffing wordt nooit geverbaliseerd. Het standaard weglaten van informatie over het gedrag van de verhoorders maakt het lastig om het verhoor aan de hand van het pv te controleren. Soms is niet duidelijk of bepaalde verklaringen van de verdachte misschien het gevolg zijn geweest van de attitude van de verhoorder. De verdediging stelt vaak dat de verdachte door de verbalisanten onder druk is gezet tijdens het verhoor. Aan de hand van de pv's valt ech-

ter niet te controleren of dit inderdaad het geval is geweest. Dat is een essentieel gebrek in de controleerbaarheid van het verhoor.

Pv-stijlen

Vroeger was de monoloogvorm standaard, maar tegenwoordig vormen vraag-antwoord-pv's de dominante stijl bij pv's. Dit type pv's is relatief omvattender dan de monoloogvorm, zo heeft dit onderzoek laten zien, en deze stijl laat beter de interactie tussen verhoorder en verdachte zien. Dit betekent dat er tegenwoordig vollediger verslag wordt gedaan van verdachtenverhoren dan vroeger en dat de interactie tussen verhoorders en verdachten ook beter wordt weergegeven. Die verbetering is echter zeer gradueel; nog steeds worden verhoren sterk samengevat weergegeven, ook in de vraag-antwoord-pv's. Ook in deze pv's wordt een groot deel van de vragen niet weergegeven.

Het lijkt in vraag-antwoord-pv's, net als bij de andere stijlen, alsof de verdachte de informatie vrijwillig geeft en alsof het verhoor soepel en vloeiend is verlopen, terwijl dat vaak juist niet het geval is geweest. In veel verhoren moet aan de verdachte worden getrokken om een antwoord of een reactie te krijgen. Het proces van uitlokken van informatie en het inpraten op de verdachte blijkt meestal niet uit de pv's. Bij het lezen van pv's komt de verdachte zelfverzekerder over dan in de auditieve of audiovisuele opname van het verhoor. Dit is meestal echter slechts schijn.

Daarnaast worden ook af en toe stijlen gebruikt als de gerecontextualiseerde monoloogstijl of de ouderwetse monoloogstijl. Een enkel pv bestaat uit slechts een puntsgewijze opsomming.¹⁰⁰ Geen van deze pv-stijlen geeft het verhoor volledig weer. Ongetwijfeld geldt hetzelfde voor andere typen pv's, zoals die van getuigenverhoren, van verhoren in het kabinet van de rechter-commissaris en van zittingen, die vaak nog de monoloogstijl hebben (zie Van Kampen, 2011).

Ondanks het feit dat veel informatie wordt weggelaten, is de grote lijn van de verhoren meestal wel terug te zien in de pv's. Het karakter van het verhoor verandert echter door de wijze waarop verhoren samengevat worden weerge-

---

100 De keuze voor een bepaalde pv-stijl kan mede afhangen van het type zaak, van de verbalisant en tevens van de politie-eenheid. Bij lichtere zaken wordt vaker de monoloogstijl gehanteerd dan in ernstiger zaken. En bij een coöperatieve verdachte wordt eveneens vaker de monoloogstijl gebruikt dan bij een verdachte die niet uit zichzelf antwoord geeft, om de zaken heen-draait of zwijgt (zie ook Malsch e.a., 2012).

geven in het pv. Een enkele maal ontbreekt iets essentieels in het pv (bijvoorbeeld een confrontatie) of is informatie apert onjuist weergegeven.

Een 'goed pv'

Een 'goed pv' is volgens de geïnterviewde deskundigen in de vraag-antwoordvorm. Alles wat 'relevant' is, zou erin moeten staan, het pv zou objectief moeten zijn, een goede weergave van het verhoor, en het zou overzichtelijk moeten zijn. Alle vragen en opmerkingen van de verbalisant zouden erin moeten, en alles wat de verdachte zegt. Zaak- en daderwetenschap moet erin. Het verhoor moet zo letterlijk mogelijk worden weergegeven in het pv en het moet aansluiten bij het taalgebruik van de verhoorde. De vergelijking tussen opnamen en pv's heeft laten zien dat de pv's vaak niet voldoen aan deze eisen.

7.4 Deelvraag 2: Wat zijn de verschillen tussen non-verbaal gedrag in pv's en op audiovisuele en auditieve opnamen?

Non-verbaal gedrag beschreven in pv's

In meer dan de helft van de onderzochte pv's is non-verbaal gedrag beschreven. Vanzelfsprekend wordt niet het volledige non-verbale gedrag weergegeven in de pv's, maar blijft het bij een selectie van een aantal (opvallende) gedragingen. De meest beschreven non-verbale uitingen in pv's zijn zwijgen, stiltes en uhs (in diverse vormen). Daarnaast wordt in pv's soms vermeld dat de verdachte een beweging uitbeelddt, dat hij naar iets wijst of dat hij stil of strak voor zich uit kijkt. Als de verdachte bepaald gedrag herhaalt, wordt dat meestal niet alle keren vermeld, maar blijft het bij één melding van dit gedrag. Ook worden soms emoties beschreven in pv's. Het gaat dan meestal om huilen of 'verdachte wordt emotioneel'. Non-verbaal gedrag wordt niet speciaal weergegeven op momenten dat de verdachte in het nauw wordt gebracht. Een suggestief effect lijkt daarmee niet te zijn beoogd door de verbalisanten.

Non-verbaal gedrag op opnamen

Op auditieve opnamen valt uitsluitend het hoorbare non-verbale gedrag waar te nemen. Huilen, schreeuwen, stiltes en dergelijke zijn waarneembaar op geluidsbanden van verhoren. Auditief opgenomen verhoren geven op dat punt meer informatie dan schriftelijke pv's, waarin een selectie wordt toegepast door de verbalisant. Zichtbaar non-verbaal gedrag ontbreekt echter op auditieve opnamen; de lichaamstaal en bewegingen zoals wegstaren, friemelen en dergelijke, zijn niet waarneembaar. Soms reflecteren verhoorders op non-verbaal gedrag van de verdachte ('Ik zie dat je zit te friemelen, wat betekent dat?').¹⁰¹ Als dat gebeurt, wordt op de auditieve opname waarneembaar dat er sprake is van (niet-hoorbaar) non-verbaal gedrag. Op auditieve opnamen is ook het non-verbale gedrag van de verhoorders te beluisteren. Ook in die zin valt er bij deze presentatievorm meer non-verbaal gedrag waar te nemen dan bij de schriftelijke pv's (waarin nooit non-verbaal gedrag van verhoorders wordt weergegeven).

Audiovisuele opnamen geven het meest complete beeld van het verhoor; zowel de zichtbare als de hoorbare non-verbale gedragingen zijn erop waarneembaar. Non-verbaal gedrag in al zijn vormen en van alle deelnemers aan het verhoor kan worden waargenomen (mits de opname en de positionering van de camera's adequaat zijn). Er vindt geen selectie van gedragingen plaats die wel of niet worden gepresenteerd. De kijker/luisteraar is dus op dat punt niet afhankelijk van wat de verbalisant belangrijk vindt of niet. Hooguit zijn het cameraperspectief en de kwaliteit van de opname van invloed.

De deskundigen die zijn geïnterviewd (rechercheurs, officieren van justitie, advocaten en rechters) hechten belang aan non-verbale uitingen; 65 procent wil die dan ook zien of horen, en de helft wil erover lezen in het pv. De geïnterviewden geven aan dat de effecten ervan op de oordeelsvorming niet altijd duidelijk zijn. Sommigen willen juist niet kennisnemen van non-verbaal gedrag. Er wordt gewaarschuwd voor valkuilen, vooral in de situatie dat non-verbale uitingen in het pv worden genoteerd. Dat gebeurt immers selectief en kan suggestief werken. De meeste deskundigen geven aan voorzichtig te zijn om uit non-verbaal gedrag te concluderen dat de verdachte leugenachtig is.

---

101 Een dergelijke reflectie dient eveneens om handelingen van de verhoorder te 'verschriftelijken'.

De rol van non-verbaal gedrag in de strafrechtspraktijk

Non-verbale uitingen worden soms instrumenteel gebruikt door rechercheurs en door advocaten (zie de interviews, hoofdstuk 5). Rechercheurs willen ze soms tijdens het verhoor gebruiken om de verdachte met zijn eigen gedrag te confronteren. En sommige advocaten willen het non-verbale gedrag aan de rechter laten zien op het moment dat dit naar hun mening in het belang is van hun cliënt. Zij verwachten daar bepaalde effecten van op de oordeelsvorming door de rechter. Enkele rechters en officieren van justitie stellen dat non-verbale uitingen ‘mee kunnen werken bij de overtuiging’.

Het gebruik van de term ‘overtuiging’ suggereert dat sommige officieren van justitie en rechters de non-verbale uitingen ook willen gebruiken voor de *waarheidsvinding*, dus om het waarheidsgehalte van de verklaring van de verdachte vast te kunnen stellen en daarmee conclusies te kunnen trekken over de schuld van de verdachte. Daarnaast gevraagd, geven deze deskundigen echter meestal aan dat zij aan het non-verbale gedrag van de verdachte niet kunnen zien of hij liegt. De respondenten (studenten) bij het experiment (hoofdstuk 6) meldden op grotere schaal dat zij op basis van het non-verbale gedrag van de verdachte de conclusie kunnen trekken dat hij loog.

Het waarnemen van non-verbaal gedrag dient een veel breder doel dan alleen de poging om vast te stellen of de verdachte de waarheid spreekt of liegt, zo blijkt uit de antwoorden van de deskundigen. Rechters willen soms de sfeer tijdens het verhoor proeven, kijken hoe verhoorders zich opstellen ten opzichte van de verdachte of de verdachte observeren. Rechters vinden het ook van belang om het verhoor te kunnen controleren. De risico’s van gebrek aan objectiviteit en het feit dat non-verbaal gedrag multi-interpretabel is, worden daarbij door de deskundigen onderkend. Uit het experiment bleek dat non-verbaal gedrag feitelijk ook verschillend wordt beoordeeld; sommigen vinden (hoorbaar) zenuwachtig gedrag belastend, anderen juist niet.

Controle van het verhoor

Er wordt door de deskundigen (vooral rechters, advocaten en officieren van justitie) veel belang gehecht aan het kunnen waarnemen van het non-verbale gedrag van de *verhoorders*. De reden hiervoor is dat het gedrag van de verhoorders van invloed kan zijn op de verdachte. Als er druk is uitgeoefend op de verdachte,

moet dit kunnen worden waargenomen. De interactie tussen verhoorders en verdachte is van groot belang en moet zichtbaar kunnen worden gemaakt. Ook is de bescherming van de verhoorders zelf genoemd, bijvoorbeeld als de verdachte stelt onder druk te zijn gezet. De verhoorder moet dan kunnen laten zien dat er geen ontoelaatbare druk is uitgeoefend op de verdachte. Het kunnen waarnemen van het gedrag van verhoorders wordt dus van belang gevonden voor de controleerbaarheid van het verhoor zelf. In die zin is het kunnen beschikken over de opnamen van verhoren een sterke verbetering ten opzichte van het schriftelijk pv.

Voorkeur voor presentatievorm verhoor

Een voorkeur voor het kunnen beschikken over zowel beeld en geluid als schrift bij het kennismaken van verhoren is het meest genoemd door de deskundigen (36 procent, vaak rechters). Sommigen geven aan graag een goed pv te hebben, maar wel een opname te willen kunnen bekijken ter controle. De op een na meest genoemde voorkeur is die voor een audiovisuele presentatie (27 procent). Voorkeuren voor (uitsluitend) auditieve vormen van presentatie komen niet voor. Wel voor een uitsluitend schriftelijke presentatie (14 procent, meestal officieren van justitie).

Toekomstige ontwikkelingen

Op dit moment worden verhoren nog weinig bekeken of beluisterd, ook niet op de zitting. Sommige geïnterviewden verwachten ondanks het toenemend gebruik van beeld en geluid niet veel verandering, omdat dit te veel tijd zou kosten. Veel anderen verwachten echter wél grote veranderingen in de strafrechtspraktijk, zoals een verhoging van de kwaliteit van verhoren. Een enkeling spreekt over een vermindering van rechterlijke dwalingen of over een 'revolutie'. Daarnaast wordt de openbaarheid gediend door het gebruik van meer beeld en geluid op de zitting. Zaken worden levendiger, ook voor het publiek, zeggen de geïnterviewde deskundigen.

Officieren van justitie geven aan dat beeld en geluid praktische problemen met zich meebrengen. Het kost te veel tijd en zij vinden dat er te veel verzoeken worden gedaan tot het afspelen van verhoren die in hun ogenodeloos zijn. Een enkeling wijst erop dat de rechtspraak zich nog onvoldoende bewust is van de mogelijke gevolgen van meer beeld en geluid.

7.5 Deelvraag 3: Wat zijn de invloeden van non-verbaal gedrag bij de verschillende presentatievormen van een verhoor (pv, auditief, audiovisueel)?

Het onderzoek heeft zich toegespitst op de vraag wat de effecten zijn van non-verbaal gedrag. Er is een experiment uitgevoerd waarbij een verdachtenverhoor in verschillende versies is aangeboden aan rechtenstudenten, en vervolgens is hun oordeel over onder meer de geloofwaardigheid van de verdachte en het verhoor zelf gevraagd.¹⁰²

De uitkomsten laten zien dat de wijze van weergave van het verhoor (beeld, geluid, schrift) geen *zelfstandige* invloed heeft op het oordeel over de schuld van de verdachte, zijn geloofwaardigheid of de vraag of hij de waarheid spreekt. De aanwezigheid van non-verbaal gedrag was echter wel van invloed op het oordeel over de schuld van de verdachte, op de geloofwaardigheid van de verdachte en op de vraag of hij naar de indruk van de respondent de waarheid sprak. De respondenten achtten de verdachte significant vaker schuldig, vonden zijn verhaal significant minder geloofwaardig, en dachten significant vaker dat hij niet de waarheid sprak, als zij non-verbaal gedrag konden waarnemen.

Daarbij is wel een nuancering nodig. Bij de audiovisuele en de pv-versies had het non-verbale gedrag invloed op het oordeel van de respondenten over geloofwaardigheid en waarheid. Daar is derhalve een interactie-effect gevonden. Bij de auditieve versies was een dergelijk interactie-effect afwezig. Voor de *schuldvraag* is geen interactie-effect gevonden tussen wijze van presentatie en aan- of afwezigheid van extra non-verbaal gedrag.

De afwezigheid van een effect van non-verbaal gedrag bij de auditieve versies, terwijl dat er wel was bij de andere twee modaliteiten, kan mogelijk als volgt worden verklaard. Bij de auditieve versie is de aandacht sterker gericht op de inhoud van het verhoor en minder op het gedrag van de verdachte. Hoorbaar non-verbaal gedrag speelt wellicht een minder dominante rol dan zichtbaar non-verbaal gedrag. Het onderzoek dat is besproken in hoofdstuk 3 geeft hier aanwijzingen voor: beelden zijn dominant en verdringen andere informatie. Beelden zijn soms suggestief en zij appelleren aan emoties; verdachten worden bij het tonen van beelden, bijvoorbeeld van het letsel van het slachtoffer, sneller schuldig bevonden dan als er geen beelden worden getoond, zo laat de literatuur zien. Als deze zichtbare suggesties en emoties afwezig zijn, zoals bij auditieve versies, wordt meer aandacht besteed aan de inhoud van het verhaal

---

102 Voor de methodische uitwerking van dit experiment, zie hoofdstuk 2 en de bijlagen 6 t/m 8.

en denken respondenten eerder dat de spreker de waarheid spreekt. Het ‘opeens’ weergeven in het schriftelijk pv van non-verbale uitingen tijdens de confrontatie van de verdachte met belastende feiten kan eveneens hebben gezorgd voor een belastend effect.

De ‘controleerbaarheid van het verhoor’ werd significant hoger geacht bij de audiovisuele versies van het verhoor in vergelijking met de auditieve en schriftelijke versies. De respondenten gaven aan dat naar hun verwachting de rechter het verhoor bij een audiovisuele opname behoorlijk goed kan controleren, terwijl dat bij de andere twee modaliteiten minder goed zou kunnen. De geïnterviewde deskundigen (vooral rechters) gaven eveneens aan te hechten aan audiovisuele opnamen omdat deze het verhoor vollediger weergeven en ook controleerbaarder maken, mede wat het gedrag van de verhoorders betreft.

7.6 Beantwoording hoofdvraag

De hoofdvraag van dit onderzoek luidde als volgt.

Welke invloed heeft het toenemende gebruik van audiovisuele middelen bij het registreren van het verdachtenverhoor, op de inhoud van het pv, het oordeel over de verdachte, de aannemelijkheid van zijn/haar verhaal en de controle-mogelijkheden van de rechter?

De inhoud van het pv verandert niet substantieel als gevolg van het toenemende gebruik van audiovisuele middelen. Sommige geïnterviewden stelden dat het pv korter is als er een opname wordt gemaakt, maar de meeste vonden dat dit niet het geval is en dat er derhalve geen verschil is tussen de beide situaties.

Audiovisuele middelen zijn, in combinatie met non-verbaal gedrag, van invloed op het oordeel over de verdachte. De verdachte wordt minder geloofwaardig gevonden na het zien van (of het lezen over) zijn non-verbale gedrag (mits dit gedrag ook inderdaad belastend is). Bij een auditieve opname is een dergelijk effect echter niet geconstateerd: na het (uitsluitend) horen van dit gedrag is er geen (significant) verschil in oordeel gevonden over de geloofwaardigheid van de verdachte.

Er zijn risico's verbonden aan het gebruik van (met name) beeld: het is niet altijd zeker of een verhoogd schuldoordeel na het zien van non-verbaal gedrag

inderdaad terecht is. Of deze risico's zich ook verwezenlijken, hangt mede af van de vraag in welke mate beeld en geluid worden ingezet en wat de aard hiervan is. Op dit moment is het schriftelijk pv nog het belangrijkste stuk in de meeste zaken en worden zelden opnamen vertoond op de zitting. Ook van non-verbaal gedrag dat is beschreven in pv's, gaat echter invloed uit op het oordeel over de verdachte, maar de hoeveelheid in pv's beschreven non-verbaal gedrag is beperkt en niet in alle pv's wordt non-verbaal gedrag weergegeven. Verwacht kan worden dat in de toekomst meer gebruik zal worden gemaakt van beeldmateriaal, en dan doen zich ook de risico's van beeldmateriaal voor die hier zijn beschreven.

Dankzij beeld en geluid wordt het verdachtenverhoor veel controleerbaarder. Voorwaarde is wel dat rechters ook de tijd nemen en krijgen om verhoren op deze wijze te controleren in die zaken waarin dat van belang is. Het is de vraag of die tijd beschikbaar is, gezien de grote werkdruk waaronder rechters moeten functioneren.

Beeld en geluid hebben al met al veel voordelen, maar ook zwaarwegende nadelen. Schrift heeft die echter ook. Het is de kunst om gebruik te maken van de voordelen van elke presentatiemogelijkheid en de invloed van de nadelen te beperken.

7.7 Conclusies

Het Nederlandse strafproces is voor een belangrijk deel gebaseerd op de fictie dat schriftelijke stukken (waaronder het proces-verbaal) 'de werkelijkheid' volledig en correct weergeven. Uit het onderzoek blijkt dat dit niet het geval is. Pv's van verdachtenverhoren geven het verhoor sterk samengevat en ook niet altijd correct weer. In de wet staat dat het verhoor zo veel mogelijk in de woorden van de verdachte moet worden weergegeven in het pv, maar daar is vaak geen sprake van. Er wordt veel weggelaten uit de pv's, en wat wordt weggelaten kan soms relevant zijn, zoals ontkenningen en confrontaties.¹⁰³

---

103 In hoofdstuk 1 zijn de Schiedammer parkmoord en het onderzoek door Van Koppen (2003) en Posthumus (2005) daarnaar aangehaald. Tevens is gewezen op het risico dat onvolledigheid en onjuistheid van pv's in het ernstigste geval kunnen leiden tot belief perseverance, tunnelvisie, en tot onjuiste veroordelingen. Het risico van belief perseverance is waarschijnlijk het grootst bij een schriftelijk pv vanwege de selectie en het gebrek aan mogelijkheden tot controle.

Er kleven risico's aan de manier waarop verhoren op dit moment worden geverbaliseerd. De selectie in de weergave van het verhoor kan in extreme gevallen mogelijk ongewenste gevolgen hebben voor de waarheidsvinding; de schuldigverklaring kan in sommige zaken immers mede afhankelijk zijn van hoe het pv is opgemaakt (zie ook Posthumus, 2005; Malsch e.a., 2010; De Keijser e.a., 2012).

Rechters gaan er veelal van uit dat de schriftelijke stukken de werkelijkheid representeren, terwijl dat lang niet altijd het geval is. Zij lijken niet altijd op de hoogte van de selectie die mogelijk plaats heeft gevonden bij het opmaken van pv's. Pv's zijn vaak in ambtelijke taal geschreven. Een dergelijke taal wordt nooit in werkelijkheid gehanteerd. Rechterlijke uitspraken en andere juridische documenten zijn eveneens veelal in ambtelijke taal gezet, ook in de gedeeltes die de verklaringen van verdachten, slachtoffers en andere niet-professionele deelnemers weergeven. De ambtelijke taal verhult de sfeer van het verhoor en de intenties en emoties van de procesdeelnemers. De verhoren die zijn weergegeven, verworpen zo tot een zakelijke, bloedeloze uitwisseling van woorden, die niet goed reflecteert wat er in werkelijkheid is voorgevallen. Dat kan volstaan in de situatie waarin feiten en omstandigheden volkomen helder zijn en geen verdere discussie en controle behoeven. De werkelijkheid van sommige verhoren is echter anders, en dan kan een dergelijke verslaglegging een probleem vormen.

Beeld en geluid vormen een vollediger weergave dan schrift. Juist in het Nederlandse strafproces, dat zo zwaar berust op schriftelijke stukken,¹⁰⁴ kan een toename in het gebruik van beeld en geluid controle op het onderzoek in de zaak sterk faciliteren. Een bijeffect hiervan is dat zittingen levendiger worden en meer publiek trekken. Dit bevordert de openbaarheid van de strafrechtspleging (Malsch & Nijboer, 2005; Malsch, 2013a). Het is bemoedigend dat deskundigen meestal niet denken dat zij aan non-verbaal gedrag van de verdachte kunnen zien of deze liegt. Daarmee lijkt het risico van onjuiste gevolgtrekkingen op basis van non-verbaal gedrag niet of minder aanwezig te zijn.

Wel blijven de mogelijke suggestiviteit en manipuleerbaarheid van beeld en geluid als belangrijk aandachtspunt bestaan. Vooral beeld is van invloed op het oordeel over de verdachte en zijn verhaal, via de band van de non-verbale uitingen. Als belastend non-verbaal gedrag van de verdachte zichtbaar is, wordt zijn verhaal minder geloofwaardig gevonden en denken de respondenten eerder dat

---

104 Door de aanvaarding van de de auditu verklaring heeft het Nederlandse strafproces een sterk schriftelijk karakter gekregen, zie onder meer Dubelaar, 2014, hoofdstuk 1 en 3.

hij niet de waarheid spreekt. Dat maant tot voorzichtigheid met beeld. Het is niet helemaal zeker of rechters zich niet door beelden laten beïnvloeden (zie het in hoofdstuk 3 beschreven onderzoek). Soms wordt gesteld dat rechters net als anderen gevoelig zijn voor deze invloeden, terwijl in ander onderzoek wordt gesuggereerd dat rechters juist minder beïnvloedbaar zijn.

Voor- en nadelen presentatiewijzen van het verhoor

Audiovisuele opnamen zijn het meest geschikt in zware zaken waar het bewijs wordt betwist. Zij bieden de meest complete weergave van het verhoor. Zij maken controle op het verhoor goed mogelijk, beter dan auditieve opnamen of pv's.

In auditieve opnamen is de (mogelijk suggestieve) invloed van non-verbaal gedrag het kleinst. Met auditieve opnamen kan een onterechte beïnvloeding van de overtuiging van de rechter en de andere procesdeelnemers mogelijk worden voorkomen. Auditieve opnamen zijn ook het eenvoudigst te hanteren. Er is geen aparte studio voor nodig. Auditieve opnamen kunnen met een klein apparaatje worden gemaakt en afgespeeld. Auditieve opnamen zijn dus het meest geschikt als men slechts kennis van de inhoud van het verhoor wil nemen.

Een schriftelijke weergave (pv) is binnen het strafproces het efficiëntst. Het gaat meestal om een samenvatting van de kern van het verhoor, die makkelijk in het dossier kan worden gevoegd en eenvoudig raadpleegbaar is. Ook het overzicht over het verhoor in zijn totaliteit kan het gemakkelijkst met behulp van een pv worden behouden; dat is moeilijker met opnamen. Bovendien hoeft bij een pv niet steeds naar het scherm te worden gekeken. Lezen van papier is prettiger dan van het scherm. Bij eenvoudige zaken waar er geen discussie is over het bewijs, biedt het schriftelijk pv dus veel voordelen. Vanwege de risico's van selectie zou er echter altijd een opname beschikbaar moeten zijn naast het pv.

Het is nog niet duidelijk wat de toekomst gaat brengen als beeld en geluid op grotere schaal worden gebruikt. Ook de geïnterviewden verschilden in hun verwachtingen over waar de ontwikkelingen toe zouden kunnen leiden. Het lijkt er echter op dat de strafrechtspraktijk nog niet geheel voorbereid is op mogelijkheden en risico's van een toenemend gebruik van beeld en geluid.

7.8 Aanbevelingen

Standaard toevoegen van auditieve opname aan dossier

Aanbevolen wordt om standaard auditieve opnamen van verdachtenverhoren in het dossier toe te voegen. Als er een auditieve opname in het dossier zit, hoeft het pv geen complete weergave te zijn van het verhoor. Het pv dient echter wel de belangrijkste punten van het verhoor weer te geven, en dit zo letterlijk mogelijk te doen. Procesdeelnemers dienen ervan op de hoogte te zijn dat het pv een samenvatting van het verhoor bevat en dat niet elke verbalisant hetzelfde pv zou maken van hetzelfde verhoor (zie Malsch e.a., 2010).

Letterlijker weergave in proces-verbaal

Het maken van letterlijke transcripties van verhoren is ongewenst. Pv's dienen echter wel altijd in de vraag-antwoordvorm te worden opgemaakt, zoals ook door de deskundigen is gesuggereerd. Pv's zouden daarnaast zo min mogelijk het karakter van het verhoor moeten veranderen. Confrontaties (met belastend bewijs, met de tegenstrijdige verklaringen van de verdachte) zouden niet mogen worden weggelaten uit het pv. Verbalisanten zouden standaard alle confrontaties moeten verbaliseren in het pv.

Alleen als non-verbaal gedrag opvalt, zou dit moeten worden weergegeven in processen-verbaal. Pv's zouden, veel meer dan nu het geval is, de feitelijk gebruikte taal van de deelnemers aan het verhoor letterlijk moeten weergeven.

Non-verbaal gedrag van verhoorder verbaliseren?

Als het non-verbale gedrag van de verdachte wordt geverbaliseerd, zou in principe eveneens het non-verbale gedrag van de verhoorders in het pv moeten worden beschreven, zo stelden enkele deskundigen. Dit lijkt moeilijk realiseerbaar en een dergelijke aanbeveling zou waarschijnlijk op veel bezwaar stuiten bij verhoorders. Toch lijkt het 'gelijke monniken, gelijke kappen' op dit punt verdedigbaar om een 'machtsevenwicht' te bevorderen. Als verbalisanten niet het eigen non-verbale gedrag verbaliseren, zouden ze op zijn minst terughoudend moeten zijn met het verbaliseren van non-verbaal gedrag van de verdachte. In alle gevallen zouden audiovisuele opnamen als back-up, eenvoudiger dan

nu het geval is, beschikbaar moeten zijn om te kunnen nagaan of er druk (op welke wijze dan ook) op de verdachte is uitgeoefend en of non-verbaal gedrag juist is geverbaliseerd.

Reactie verdachte op pv verbaliseren

Uit het pv zou duidelijker, en in alle gevallen waarheidsgetrouw, moeten blijken of de verdachte het pv heeft gelezen alvorens het te ondertekenen en of hij nog opmerkingen heeft gemaakt over zijn opgeschreven verklaring. Als hierover een conflict is ontstaan, zouden beide standpunten duidelijk in het pv tot uiting moeten worden gebracht.

Als de advocaat aanwezig is tijdens het verhoor, dient deze de gelegenheid te krijgen om het concept-pv samen met zijn cliënt door te lezen en er opmerkingen over te maken. Als de suggesties voor wijziging van de advocaat niet worden gevolgd, dienen zij te worden genoteerd in het pv.

Rechters, ovj's, advocaten en de processen-verbaal

Er zou een groter bewustzijn bij rechters en andere procesdeelnemers moeten komen van de beperktheid van processen-verbaal als verslaglegging van een verhoor. Om de werkelijkheid te 'toetsen' zijn audiovisuele en auditieve opnamen beter geschikt; zij zouden dan ook op grotere schaal beschikbaar moeten zijn. In zijn algemeenheid is een groter bewustzijn van de beperktheid van schriftelijke vastleggingen gewenst.

Non-verbaal gedrag

Procesdeelnemers zouden zich bewust moeten zijn van de mogelijke invloeden van non-verbaal gedrag op het schuldoordeel: non-verbaal gedrag beïnvloedt het oordeel over de verdachte en zijn verklaring in belastende zin, terwijl het niet zeker is dat een hoger schuldoordeel terecht is. Het verdient aanbeveling om aan deze problematiek in het onderwijs aan de professionele procesdeelnemers meer aandacht te besteden.

Grotere en eenvoudiger beschikbaarheid opnamen van verhoren

Van alle verdachtenverhoren dienen opnamen te worden gemaakt.¹⁰⁵ Opnamen van verdachtenverhoren dienen aan alle procesdeelnemers (beveiligd) ter beschikking te worden gesteld.¹⁰⁶ De officier van justitie is hiervoor verantwoordelijk. Het moet eenvoudiger worden gemaakt om deze te bekijken en/of te beluisteren, ook op zitting. De rechter is hiervoor verantwoordelijk. In de planning van zittingen zou hiervoor, in de zaken waarin dat noodzakelijk is, ruimte moeten worden vrijgemaakt.

Grotere openbaarheid en onmiddellijkheid

Het is wenselijk dat beeld en geluid op grotere schaal worden gebruikt dan nu het geval is. Ook in andere verhoorsituaties (verhoor door de rechter-commissaris, zitting, getuigenverhoren, verhoren in raadkamer) en bij andere vormen van een schriftelijke verslaglegging zouden vaker opnamen moeten worden gemaakt. Deze zouden, indien wenselijk ter controle, toegankelijk moeten zijn voor de procesdeelnemers en op eenvoudiger wijze aan hen beschikbaar moeten worden gesteld.

Een groter gebruik van beeld en geluid bij het bewijs is aan te raden. Als de verdachte bijvoorbeeld wordt beschuldigd van het steken met een mes in de hals van het slachtoffer, is de vraag cruciaal of de kans bestond dat daarmee een slagader zou worden geraakt. Met behulp van beeldmateriaal kan in dat geval ter zitting, ten overstaan van de rechter de loop van de slagaders in hals en hoofd worden geïllustreerd, niet alleen aan de procesdeelnemers, maar ook aan publiek en pers. Op dit moment worden echter niet altijd afbeeldingen gebruikt in dit soort situaties, en als dit wel gebeurt, worden zij vaak slechts aan de rechter, de officier van justitie en de advocaat (en eventueel ook de verdachte) getoond, met uitsluiting van publiek en pers. Dergelijk beeldmateriaal kan

---

105 Door de invoering van de Police and Criminal Evidence Act (PACE) is het opnemen van verdachtenverhoren in Engeland en Wales sinds 1985 verplicht. Sindsdien wordt door verdachten veel minder vaak gesteld dat ze onder druk zijn gezet tijdens het verhoor en lijkt de kwaliteit van de verhoren en van de pv's te zijn toegenomen. Ook andere verhoren, zoals van getuigen, zouden op grotere schaal moeten worden opgenomen. Deze andere verhoren waren echter geen onderwerp van deze studie.

106 Zie Cape (2011) en Horselenberg en Van Koppen (2011) voor de ervaringen in andere landen met het gebruik van opnamen van verhoren. Deze ervaringen zijn overwegend positief.

ook op scherm getoond worden, waarbij verschillende perspectieven en aanwismogelijkheden worden benut. Dit gebeurt echter (nog) lang niet altijd. De mogelijkheden voor gebruik van beeld en geluid zijn wel beschikbaar, maar zij worden nog niet altijd (adequaat) benut.

Naast de controlemogelijkheden die zij bieden, kan het gebruik van beeld en geluid de levendigheid en aantrekkelijkheid van de zitting vergroten en daarmee de onmiddellijkheid en de openbaarheid van de strafprocedure bevorderen. Om mogelijk negatieve effecten van vooral beeld tegen te gaan (te veel nadruk op emoties, vertekening, suggestie, mogelijke manipulatie) dient hier in het onderwijs aan de professionele procesdeelnemers, uitvoeriger dan nu het geval is, aandacht aan te worden geschonken.

7.9 Beperkingen van het onderzoek

Er zijn verschillende beperkingen aan het in dit boek gepresenteerde onderzoek. Het aantal verhoren en bijbehorende pv's dat is geanalyseerd is niet groot, mede vanwege de lengte van sommige verhoren in de zwaardere zaken. De steekproef is mogelijk niet representatief. Daardoor zijn misschien niet alle mogelijke verschillen tussen pv's en opnamen verwerkt in het onderzoek. Het verkrijgen van een representatieve steekproef uit alle verhoren en het analyseren hiervan zou zeer tijdrovend zijn. De nu geanalyseerde verhoren en pv's geven een duidelijk beeld van de variatie en verschijningsvormen waarin pv's worden opgemaakt, en van de verschillen die optreden tussen opnamen en pv's, en daarmee maken ze een beantwoording van de onderzoeksvraag goed mogelijk. De dataverzameling voldoet daarom aan de eisen en verwachtingen die eraan gesteld kunnen worden. Een ruimere steekproef zou echter een vollediger en representatiever overzicht kunnen geven, maar daar is niet naar gestreefd.

De groep geïnterviewde deskundigen vormt geen representatieve steekproef uit de populaties waaruit zij afkomstig waren. Het doel van de interviews was echter niet om een representatieve steekproef te bevragen, maar om een beeld te krijgen van hoe de deskundigen omgaan met processen-verbaal en met beeld en geluid, en wat hun oordelen en percepties zijn op dit punt. In die zin voldoet de steekproef.

Bij de uitvoering van het experiment was het niet mogelijk om de respondenten (studenten) volledig random toe te wijzen aan de condities. De tijd en de mogelijkheden hiertoe ontbraken. Dat had als gevolg dat per universiteit of col-

lege steeds slechts één conditie (of twee bij de pv-versies) tegelijk kon worden voorgelegd. Alle respondenten waren student en hadden het vak straf- en strafprocesrecht gevolgd. De indruk bij de onderzoekers was dat de locatie (universiteit, college) waar het onderzoek werd afgenomen, geen verband hield met mogelijke bevindingen per conditie. Bij de analyse bleek echter dat er toch, vóórdat het verhoor werd bekeken/beluisterd/gelezen, verschillende oordelen over de schuld bij de verschillende condities waren. Daarom moest een complexe analyse worden toegepast. Hoewel het niet waarschijnlijk is, valt niet volledig uit te sluiten dat de gevonden verschillen samenhangen met de plaats van afname. Een werkelijk random toewijzing van de respondenten aan de condities had een mogelijke invloed van locatie definitief kunnen uitsluiten en waarschijnlijk tot een grotere kracht van het experiment geleid. In nieuw onderzoek zou een dergelijke methode kunnen worden toegepast.

Bij het experiment is gebruikgemaakt van één enkele zaak, waarbij bij bepaalde condities specifiek non-verbaal gedrag was toegevoegd. Dit non-verbale gedrag was weliswaar redelijk opvallend, maar niet onverwacht in de situatie waarin een verdachte in het nauw wordt gebracht door de verhoorders (dat was het geval in de casus – een veelvoorkomende situatie bij verhoren door de politie van een verdachte). Het gebruikte non-verbale gedrag had daarmee waarschijnlijk vooral een belastend effect. De casus maakt enige generalisering mogelijk naar soortgelijke zaken en situaties, maar met een bredere generalisering moet voorzichtig worden omgegaan. Er zijn ook situaties denkbaar waarin andersoortig non-verbaal gedrag getoond wordt, dat eerder een ontlastend dan een belastend effect heeft op de waarnemers. Het gebruikte casusmateriaal betekent dus een beperking op de generaliseerbaarheid van de resultaten.

De studenten oordeelden op grotere schaal dan de geïnterviewde deskundigen dat zij uit het non-verbale gedrag van de verdachte konden afleiden dat deze niet de waarheid sprak. Het is mogelijk dat de deskundigen op basis van hun kennis en ervaring kritischer zijn (geworden) en daarom voorzichtiger in hun oordeel zijn. Als dit het effect is van kennis en ervaring, is dit een verheugende uitkomst, die aanknopingspunten biedt voor de opleiding van de professionele procesdeelnemers. Daarnaast zijn de studenten waarschijnlijk niet in alle opzichten representatief voor de wereld van de juristen, of voor rechters en officieren van justitie. Een al te ruime generalisatie is dus niet mogelijk.

De resultaten van de auditieve condities verschilden met die van de audiovisuele en pv-condities. Voor dit verschil is in hoofdstuk 6 een aantal mogelijke verklaringen geformuleerd. Volledige zekerheid hierover kon echter niet worden gegeven. Omdat deze bevinding interessant is, mede in verband met de rechts-praktijk (een auditieve opname heeft als voordeel dat er een kleinere (ongewenste) invloed is van non-verbaal gedrag), is er aanleiding om in vervolgonderzoek hier meer aandacht aan te besteden.

Een herhaling van dit onderzoek over een aantal jaren is wenselijk, om te bezien in hoeverre gesignaleerde tendensen, positieve effecten en risico's zich verwezenlijken, en om beleid op dit punt mogelijk bij te stellen.

Literatuur

- Akehurst, L., G. Köhnken, A. Vrij & R.H.C. Bull (1996). 'Lay persons' and police officers' beliefs regarding deceptive behavior'. In: *Applied Cognitive Psychology* 10-6, 461-471.
- Amelsvoort, A. van, I. Rispens & H. Grolman (2010). *Handleiding verhoor* (4^e druk). Amsterdam: Stapel & De Koning.
- Australian Law Reform Commission (1985). *Evidence* (Vol. 26). Canberra: Australian Government Publishing Service.
- Bal, P. (1988). *Dwangkommunikatie in de rechtszaal. Een onderzoek naar de verbale interactie tussen rechter en verdachte tijdens de strafzitting van de politierechter*. Arnhem: Gouda Quint.
- Bell, B.E. & E.F. Loftus (1985). 'Vivid persuasion in the courtroom'. In: *Journal of Personality Assessment* 49-6, 659-664.
- Berger, J. (1977). *Ways of seeing*. New York: Penguin Books.
- Berger, J. (1990). *Ways of seeing*. Londen: Penguin.
- Bockstaele, M. (2011). 'Processen-verbaal als basis van strafdossiers'. In: L. Smets, J. De Kinder & L. Gunther Moor (red.). *Proces-verbaal, aangifte en forensisch onderzoek*. Antwerpen: Maklu.
- Borgers, M.J. (2014). 'Processtukken'. In: *Delikt & Delinkwency* 44-1, 1-18.
- Braverman, J. (2008). 'Testimonials versus informational persuasive messages. The moderating effect of delivery mode and personal involvement'. In: *Communications Research* 35-5, 666-694.
- Bright, A. & J. Goodman-Delahunty (2004). 'The influence of gruesome verbal evidence on mock juror verdicts'. In: *Psychiatry, Psychology and Law* 11-1, 154-166.
- Bright, A. & J. Goodman-Delahunty (2006). 'Gruesome evidence and emotion: anger, blame and jury decision-making'. In: *Law & Human Behavior* 30-2, 183-202.
- Brosius, H.-B. & A. Bathelt (1994). 'The utility of exemplars in persuasive communications'. In: *Communication Research* 21-1, 48-78.
- Buruma, Y. (2008). 'Onprofessioneel politieoptreden'. In: *Delikt & Delinkwency* 38-1, 87-104.

- Cape, E. (2011). 'Legal advice at the investigative stage in England and Wales'. In: *Strafblad* 9-1, 25-29.
- Capus, N., M. Stoll & M. Vieth (2013). *Protokolle von Vernehmungen im Vergleich und Rezeptionswirkungen in Strafverfahren*. Basel: Universität Basel.
- Chaiken, S. & A.H. Eagly (1983). 'Communication modality as a determinant of persuasion: the role of communicator salience'. In: *Journal of Personality and Social Psychology* 45-2, 241-256.
- Charldorp, T.C. van (2011). *From police interrogation to police record*. (proefschrift) Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Committee on the Judiciary House of Representatives (2004). *Federal Rules of Evidence*. Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Daston, L. & P. Galison (1992). 'The image of objectivity'. In: *Representations* 0-40, 81-128.
- DePaulo, B.M., J.J. Lindsay, B.E. Malone, L. Muhlenbruck, K. Charlton & H. Cooper (2003). 'Cues to deception'. In: *Psychological Bulletin* 129-1, 74-118.
- Douglas, K.S., D.R. Lyon & J.R.P. Ogloff (1997). 'The impact of graphic and photographic evidence on mock jurors' decisions in a murder trial: Probative or prejudicial?' In: *Law & Human Behavior* 21-5, 485-510.
- Dubelaar, M.J. (2009). 'Betrouwbaarheid versus rechtmatigheid in strafzaken.' In: *Themis* 3, 101-113.
- Dubelaar, M.J. & G.N.G. Vanderveen (2009). 'Beeld en geluid in het strafproces: implicaties van de opkomst van (audio)visuele technieken en materialen voor communicatie en besluitvorming in de strafrechtspraktijk'. In: *Nederlands Juristenblad* 84-30, 1954-1960.
- Dubelaar, M.J. (2011). 'Lezen, kijken, luisteren: de invloed van de (audiovisuele) techniek op de informatieoverdracht in het Nederlandse strafproces'. In: *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 33-1, 79-89.
- Dubelaar, M.J. (2014). *Betrouwbaar bewijs. Totstandkoming en waardering van strafrechtelijke getuigenverklaringen in perspectief*. Deventer: Kluwer.
- Erez, E. & K. Laster (1999). 'Neutralizing victim reform: legal professionals' perspectives on victims and impact statements'. In: *Crime and Delinquency* 45-4, 530-553.
- Erickson, B., E.A. Lind, B.C. Johnson & W.M. O'Barr (1978). 'Speech style and impression formation in a court setting: the effects of "powerful" and "powerless" speech'. In: *Journal of Experimental Social Psychology* 14-2, 266-279.

- Franken, A.A. (2010). 'Regels voor het strafdossier'. In: *Delikt & Delinkwent* 40-4, 403-418.
- Feigenson, C.B. (1999). 'Is the message the medium? Effect of the medium of communication in the context of holocaust testimony'. In: *Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering* 61, 528.
- Feigenson, N. (2010). 'Visual evidence'. In: *Psychonomic Bulletin & Review* 17-2, 149-154.
- Finkelstein, R. & M.B. Bastounis (2010). 'The effect of the deliberation process and jurors' prior legal knowledge on the sentence'. In: *Behavioral Sciences and the Law* 28-3, 426-441.
- Furnham, A. & B. Gunther (1985). 'Sex, presentation mode and memory for violent and non-violent news'. In: *Journal for Educational Television* 11-2, 90-105.
- Furnham, A., I. Benson & B. Gunther (1987). 'Memory for television commercials as a function of the channel of communication'. In: *Social Behaviour* 2-2, 105-112.
- Furnham, A., B. Gunther & A. Green (1990). 'Remembering science: the recall of factual information as a function of the presentation mode'. In: *Applied Cognitive Psychology* 4-3, 203-212.
- Garrett, B.L. (2009). *The substance of false confessions*. University of Virginia Law School. Public Law and Legal Theory Working Paper Series, Paper 136, 2009.
- Geller, W.A. (1992). *Police videotaping of suspect interrogations and confessions: a preliminary examination of issues and practices. A report to the National Institute of Justice*. Washington, D.C.: U.S. Department of Justice.
- Goodman, G.S., J.E.B. Myers, J. Qin, J.A. Quas, P. Castelli, A.D. Redlich & L. Rogers (2006). 'Hearsay versus children's testimony: Effects of truthful and deceptive statements on jurors' decisions'. In: *Law & Human Behavior* 30-3, 363-401.
- Gunther, B., A. Furnham & G. Gietson (1984). 'Memory for the news as a function of the channel of communication'. In: *Human Learning* 3, 265-271.
- Gunther, B., A. Furnham & J. Leese (1986). 'Memory for information from a party political broadcast as a function of the channel of communication'. In: *Social Behaviour* 1, 135-142.
- Gunther, B. (1987). *Poor reception. Misunderstanding and forgetting broadcast news*. Hillsdale: Erlbaum.
- Guthrie, C., J.J. Rachlinski & A.J. Wistrich (2002). 'Judging by heuristic: cognitive illusions in judicial decision making'. In: *Judicature* 86-1, 44-50.

- Haket, V. (2007). *Veranderende verhalen in het strafrecht. De ontwikkeling van verhalen over verkrachting in het strafproces.* (proefschrift) Leiden: Universiteit Leiden.
- Horselenberg, R. & T. Smeets (2005). 'Valse bekentenissen'. In: *Advocatenblad* 14, 620-624.
- Horselenberg, R. & P.J. van Koppen (2011). 'Een opname van het verhoor is de verbalisants beste vriend'. In: *Het Tijdschrift voor de Politie* 73-5, 23-26.
- Hoven, P. van den (2010). *Over een strijd tussen beeld en taal, het strafproces en de taak van de geesteswetenschappen.* (oratie) Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- Hoven, P. van den (2011). 'Een strafrechtelijke uitspraak als tekstueel stelsel'. In: *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 33-1, 5-15.
- Kampen, P.T.C. van (2011). *Papieren werkelijkheid. Het zittingsproces-verbaal in strafzaken.* (oratie) Den Haag: Boom/Lemma.
- Kampen, P.T.C. van & D.P. Hein (2013). 'Strijd om stukken: de Wet processtukken'. In: *Nederlands Juristenblad* 57-20, 72-78.
- Kampen, P.M., J.W. de Keijser & G.K. Schoep (2013). 'Het effect van de slachtofferverklaring op de straftoemeting: een experimenteel onderzoek onder rechtenstudenten'. In: *Tijdschrift voor Criminologie* 55-1, 24-43.
- Kassin, S.M. & D.A. Garfield (1991). 'Blood and guts. General and trial-specific effects of videotaped crime scenes on mock jurors'. In: *Journal of applied Social Psychology* 21-18, 1459-1472.
- Kassin, S.M. & M.A. Dunn (1997). 'Computer-animated displays and the jury. Facilitative and prejudicial effects'. In: *Law & Human Behavior* 21-3, 269-281.
- Kassin, S.M. & H. Sukel (1997). 'Coerced confessions and the jury. An experimental test of the "harmless error" rule'. In: *Law & Human Behavior* 21-1, 27-46.
- Kassin, S.M., S.A. Drizin, T. Grisso, G.H. Gudjonsson, R.A. Leo & A.D. Redlich (2010). 'Police-induced confessions: risk factors and recommendations'. In: *Law & Human Behavior* 34-1, 3-38.
- Keijser, J.W. de, M. Malsch, P.R. Kranendonk & M. de Gruijter (2012). 'Written records of police interrogation: differential registration as determinant of statement credibility and interrogation quality'. In: *Psychology, Crime & Law* 18-7, 613-629.
- Kelley, H. H. & J.W. Thibaut (1969). 'Group problem solving'. In: G. Lindzey & E. Aronson (red.). *Handbook of social psychology* (vol. 4). Reading, Mass.: Addison-Wesley.
- Komter, M.L. (2002/2003). 'The construction of records in Dutch police interrogations'. In: *Information Design Journal + Documents* 11-2/3, 201-213.

- Komter, M.L. (2006). 'From talk to text: The interactional construction of a police record'. In: *Research on Language and Social Interaction* 39-3, 201-228.
- Koppen, P.J. van (2003). *De Schiedammer parkmoord. Een rechtspsychologische reconstructie*. Nijmegen: Ars Aequi.
- Kosslyn, S.M. (1994). *Image and brain: the resolution of the imagery debate*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Lamb, M.E., Y. Orbach, K.J. Sternbert, I. Hershkowitz & D. Horowitz (2000). 'Accuracy of investigators' verbatim notes of their forensic interviews with alleged child abuse victims'. In: *Law & Human Behavior* 24-6, 699-708.
- Landström, S., P.A. Granhag & M. Hartwig (2005). 'Witnesses appearing live versus on video: effects on observers' perceptions, veracity assessments and memory'. In: *Applied Cognitive Psychology* 19-7, 913-933.
- Lassiter, G.D., A.L. Geers, P.J. Munhall, R.J. Ploutz-Snyder & D.L. Brietenbecher (2002). 'Illusory causation: why it occurs'. In: *Psychological Science* 13-4, 299-305.
- Lassiter, G.D., J.J. Ratcliff, L.J. Ware & C.R. Irvin (2006). 'Videotaped confessions: panacea or Pandora's box?' In: *Law & Policy* 28-2, 192-210.
- Lassiter, G.D., S.S. Diamond, H.C. Schmidt & J.K. Elek (2007). 'Evaluating videotaped confessions. Expertise provides no defense against the camera-perspective effect'. In: *Psychological Science* 18-3, 224-226.
- Lassiter, G.D., L.J. Ware, J.J. Ratcliff & C.R. Irvin (2009). 'Evidence of the camera perspective bias in authentic videotaped interrogations: implications for emerging reform in the criminal justice system'. In: *Legal and Criminological Psychology* 14-1, 157-170.
- Lindholm, T. (2005). 'Group-based biases and validity in eyewitness credibility judgments. Examining effects of witness ethnicity and presentation modality'. In: *Journal of Applied Social Psychology* 35-7, 1474-1501.
- Malsch, M. & J.F. Nijboer (red.) (1999). *Complex cases. Perspectives on the Netherlands criminal justice system*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Malsch, M. & J.F. Nijboer (2005). *De zichtbaarheid van het recht. Openbaarheid van de strafrechtspleging*. Deventer: Kluwer.
- Malsch, M., V. Haket & J.F. Nijboer (2008). 'De gevaren van het proces-verbaal'. In: *Nederlands Juristenblad* 83-41, 2578-2582.
- Malsch, M., J.W. de Keijser, P.R. Kranendonk & M. de Gruijter (2010). 'Het verhoor op schrift of op band? De gevolgen van het "verbaliseren" van verhoren voor het oordeel van de jurist'. In: *Nederlands Juristenblad* 85-37, 2402-2407.

- Malsch, M., J.W. de Keijser & T. Riedijk (2011). 'Non-verbale uitingen: wel of niet opnemen in het proces-verbaal van verdachtenverhoren door de politie?' In: *Delikt & Delinkwent* 9-71, 1017-1026.
- Malsch, M., J. de Keijser, M. de Gruijter, M. Komter & H. Elffers (2012). 'De gevolgen van beeld en geluid voor het proces-verbaal van verdachtenverhoor'. In: *Het Tijdschrift voor de Politie* 74-10, 30-33.
- Malsch, M. (2013a). 'Een transparanter rechtssysteem in Nederland? Mogelijkheden en onmogelijkheden van meer openbaarheid'. In: D. Broeders, J.E.J. Prins, H. Griffioen, P. Jonkers, M. Bokhorst & M. Sax (red.). *Speelruimte voor transparantere rechtspraak*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Malsch, M. (2013b). 'Waardoor laat de rechter zich overtuigen? De rol van onmiddellijkheid bij het bewijs'. In: *Cahiers Politiestudies* 3, 263-278.
- Myers, B. & E. Greene (2004). 'The prejudicial nature of victim impact statements: implications for capital sentencing policy'. In: *Psychology, Public Policy, and Law* 10-4, 492-515.
- Nierop, N.M. (2005). 'Het verdachtenverhoor in Nederland. Wat wordt verhoorders geleerd?' In: *Nederlands Juristenblad* 80-17, 887-890.
- Oliver, E. & W. Griffitt (1976). 'Emotional arousal and "objective" judgment'. In: *Bulletin of the Psychonomic Society* 8-5, 399-400.
- Politieonderwijsraad/Politieacademie (2011). *Juridische kennis en het proces-verbaal. Een onderzoek naar de kwaliteit en aandachtspunten voor verbetering*. Den Haag: Politieonderwijsraad.
- Posthumus, F. (2005). *Evaluatieonderzoek in de Schiedammer parkmoord*. Den Haag: College van procureurs-generaal. www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/rapporten/2005/09/13/evaluatieonderzoek-in-de-schiedammer-parkmoord-rapport-posthumus.html
- Rachlinski, J.J. (2012). 'Judicial psychology'. In: *Rechtstreeks* 2-1, 15-34.
- Rassin, E. (2007). *Waarom ik altijd gelijk heb*. Schiedam: Scriptum.
- Rassin, E. & I. Candel (2010). 'Suggestie tijdens het verhoor'. In: P.J. van Koppen, H. Merckelbach, M. Jelicic & J.W. de Keijser (red.). *Reizen met mijn rechter. Psychologie van het recht*. Deventer: Kluwer.
- Sackers, H. (2011). 'Over de kwaliteit van het proces-verbaal'. In: L. Smets, J. De Kinder & L. Gunther Moor (red.). *Proces-verbaal, aangifte en forensisch onderzoek*. Antwerpen: Maklu.

- Schünemann, B. (1983). 'Experimentelle Untersuchungen zur Reform der Hauptbehandlung in Strafsachen'. In: H.J. Kerner, H. Kurry & K. Sessar (red.). *Deutsche Forschungen zur Kriminalitätsentstehung und Kriminalitätskontrolle*. Keulen: Heymanns.
- Shapiro, M.A. & D.G. McDonald (1992). 'I'm not a real doctor, but I play one in virtual reality: implications of virtual reality for judgments about reality'. In: *Journal of Communication* 42-4, 94-114.
- Sherwin, R.K., N. Feigenson & C. Spiesel (2006). 'Law in the digital age: how visual communication technologies are transforming the practice, theory and teaching of law'. In: *Boston University Journal of Science and Technology Law* 12-2, 227-270.
- Smets, L. & P. Ponsaers (2011). 'Het proces-verbaal van een verdachtenverhoor. Een bron van informatie? Diverse formats van geschreven communicatie tussen politie en parket'. In: L. Smets, J. De Kinder & L. Gunther Moor (red.). *Proces-verbaal, aangifte en forensisch onderzoek*. Antwerpen: Maklu.
- Stevens, L. & W.J. Verhoeven (2010). *Raadsman bij politieverhoor. Invloed van voorafgaande consultatie en aanwezigheid van raadslieden op de organisatie en wijze van verhoren en de proceshouding van verdachten*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Spronken, T. (2009). 'Ja, de zon komt op voor de raadsman bij het politieverhoor!' In: *Nederlands Juristenblad* 84-2, 94-100.
- Teeuwen, M. (2012). *Verraderlijk gewoon. Licht verstandelijk gehandicapte jongeren, hun wereld en hun plaats in het strafrecht*. Amsterdam: SWP.
- Tiersma, P. (2001). 'Textualizing the law'. In: *Forensic Linguistics* 8-2, 73-92.
- Tversky, A. & D. Kahneman (1974). 'Judgment under uncertainty: heuristics and biases'. In: *Science* 185-4157, 1124-1131.
- Verhoeven, W.-J. & L. Stevens (2012). 'The lawyer in the Dutch interrogation room: influence on police and suspect'. In: *Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling* 9-1, 69-92.
- Verhoeven, W.-J. & L. Stevens (2013). *Rechtsbijstand bij politieverhoor. Evaluatie van de Aanwijzing rechtsbijstand politieverhoor in Amsterdam-Amstelland, Groningen, Haaglanden, Limburg-Zuid, Midden- en West-Brabant en Utrecht*. Den Haag: Boom/Lemma.
- Vrij, A. & G.R. Semin (1996). 'Lie experts' beliefs about nonverbal indicators of deceptions'. In: *Journal of nonverbal behavior* 20-1, 65-80.
- Vrij, A. (1998). *De psychologie van de leugenaar. Liegen en voorgelogen worden op het werk, in de rechtszaal en thuis*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Vrij, A. & S. Mann (2001). 'Who killed my relative? Police officers' ability to detect real-life high-stake lies'. In: *Psychology, Crime & Law* 7-1/4, 119-132.

- Vrij, A. (2004). 'Why professionals fail to catch liars and how they can improve'. In: *Legal and Criminological Psychology* 9-2, 159-181.
- Vrij, A. (2008). *Detecting lies and deceit. Pitfalls and opportunities* (2nd ed.). Chichester: Wiley.
- Vrij, A. & F.W. Winkel (2010). 'Leugendetecie door te letten op non-verbaal gedrag'. In: P.J. van Koppen, H. Merckelbach, M. Jelicic & J.W. de Keijser (red.). *Reizen met mijn rechter. Psychologie van het recht*. Deventer: Kluwer.
- Wagenaar, W.A. & H.F.M. Crombag (2010). 'Ook rechters maken menselijke fouten'. In: P.J. van Koppen, H. Merckelbach, M. Jelicic & J.W. de Keijser (red.). *Reizen met mijn rechter. Psychologie van het recht*. Deventer: Kluwer.
- Warner, T.C. & K.L. Pickel (2010). 'Camera perspective and trivial details interact to influence jurors' evaluations of a retracted confession'. In: *Psychology, Crime & Law* 16-6, 493-506.
- Wessel, E., G.C.B. Drevland, D.E. Eilertsen & S. Magnussen (2006). 'Credibility of the emotional witness: a study of ratings by court judges'. In: *Law and Human Behavior* 30-2, 221-230.
- Whalen, D.H. & F.A. Blanchard (1982). 'Effects of photographic evidence on mock juror judgment'. In: *Journal of Applied Social Psychology* 12-1, 30-41.
- IJzermans, M. (2012). 'De rol van emoties bij het oordelen'. In: *Rechtstreeks* 2-3, 15-40.

Bijlagen

1 Methodische verantwoording (hoofdstuk 4) vergelijking verhoren met pv's (Dataverzameling 3)

Het onderzoek in de derde periode (augustus 2013 t/m februari 2014) is verricht in twee politie-eenheden in het westen van het land. In politie-eenheid 1 werden elf verdachtenverhoren (pv en opname) beschikbaar gesteld en bij politie-eenheid 2 waren dat er tien (21 in totaal). Van dertien van deze pv's werd onderzocht in hoeverre ze verschilden van de bijbehorende opnamen.¹⁰⁷ Zes van deze verhoren zijn auditief geregistreerd en van zeven verhoren is een audiovisuele opname gemaakt. De verhoren in politie-eenheid 1 (N=11) zijn afgenomen in 2010 (N=2), 2011 (N=2) en 2013 (N=7). Vanwege de lange duur van de verhoren zijn in politie-eenheid 2 (N=10) slechts twee pv's vergeleken met de opname. Deze twee verhoren zijn afgenomen in 2012 en 2013. De resterende verhoren uit politie-eenheid 2 zijn afgenomen in 2012 (N=1) en 2013 (N=7).

Alle verhoren zijn afgenomen in zwaardere zaken, zoals moord, geweld en zedendelicten. Vooraf is bepaald aan welke criteria de zaken en verdachten zouden moeten voldoen om voor het onderzoek in aanmerking te komen. Deze criteria zijn hieronder weergegeven.

Verdachten:

- De verdachte spreekt Nederlands en is meerderjarig.
- Het betreft een 'pratende verdachte' (geen zwijgende).
- De verdachte ontkent het gepleegde feit, in ieder geval aan het begin van het verhoor.

---

¹⁰⁷ Van de overige acht verhoren (alle uit politie-eenheid 2) is slechts een verslag geschreven over de opmaak en vorm van het pv (monoloogvorm, vraag-antwoordvorm) en over de opgenomen non-verbale uitingen.

Soort zaken:

- Zowel auditieve als audiovisuele opnamen van verhoren.
- De zaken betreffen ernstige delicten.
- Zaken die de politie als ‘opgelost’ ziet en die worden ingestuurd naar het OM.
- De maximale lengte van het verhoor bedraagt een uur.
- De verhoren zijn gedaan door verschillende verbalisanten.

Aan niet alle criteria kon worden voldaan. Verhoren duren in dit soort zware zaken bijvoorbeeld over het algemeen (veel) langer dan een uur. Een enkel verhoor duurde meer dan vier uur. De meeste verdachten ontkennen daarnaast het gepleegde feit vaak niet, maar bekennen half, draaien om de zaak heen, willen bepaalde informatie niet geven of zwijgen bij sommige vragen.¹⁰⁸

Onderzocht is in hoeverre de pv's verschillen van de opnamen van de verhoren. Van alle verhoren is de lengte vastgesteld, is vergeleken welk deel van de vragen die zijn gesteld in het pv is opgenomen, en zijn de gemaakte opmerkingen, antwoorden, enzovoort genoteerd. Aan de hand van de opnamen van elk verdachtenverhoor zijn transcripties¹⁰⁹ van de verhoren gemaakt. Hierin werd zowel het verbale als het non-verbale gedrag beschreven van de verdachte en de verbalisanten. Van de acht pv's (en opnamen) die door politie-eenheid 2 beschikbaar zijn gesteld maar waarbij geen vergelijking is gemaakt tussen opname en pv, is een verslag geschreven over de vorm van het pv (monoloogvorm, vraag-antwoordvorm) en over de opgenomen non-verbale uitingen.

1 Aantal woorden

De duur van de verhoren betreft het daadwerkelijke verhoor vanaf het moment dat de verdachte de verhoorkamer binnenkomt tot het tekenen van de verklaring (indien dat laatste inderdaad gebeurde tijdens het verhoor). Als er geen pv werd opgemaakt tijdens het verhoor (bijvoorbeeld omdat er een opname werd gemaakt die later zou worden uitgewerkt), loopt de tijdsduur tot het moment

---

¹⁰⁸ Er zijn geen opnamen gebruikt waarbij verdachten gedurende het gehele verhoor zwegen.

¹⁰⁹ Bij de opmaak van de transcripties is op advies van onderzoekers gebruikgemaakt van lettertype Arial 11, regelafstand 1,0.

Deze opmaak wordt door de meeste onderzoekers gehanteerd bij het opstellen van pv's.

waarop de verdachte wordt opgehaald. Pauzes, telefoongesprekken, inverzekeringsstelling, gesprekken met de advocaat, enzovoort, zijn ten behoeve van de vergelijking van de daadwerkelijke tijdsduur van het verhoor afgetrokken.

Het aantal woorden in het pv is vergeleken met het aantal woorden in de transcriptie van het verhoor. De standaardinformatie op het voorblad van het pv (personalia verdachte, pv-nummer, informatie omtrent politie-eenheid, enzovoort) en de standaard afsluiting (toevoeging foto's, handtekeningen) zijn niet meegerekend. Bij het tellen van de woorden zijn opmerkingen wel meegeteld, maar het non-verbale gedrag werd weggelaten, evenals de aanduiding van vraag (V:) en antwoord (A:). Als de verdachte of de verbalisant niet verstaanbaar was, werd '(onverstaanbaar)' genoteerd op de plaats van het niet verstaanbare woord. Bij twee verhoren werd de verklaring van de verdachte aan het eind aan de verdachte voorgelezen. In de vergelijking werden uitsluitend gesproken woorden betrokken die waren geuit naar aanleiding van het voorlezen van de verklaring, en die van belang waren voor het verhoor, of die leidden tot aanpassingen in het pv. In het laatste geval werd tevens nagegaan of de eventuele aanpassingen ook daadwerkelijk in het uiteindelijke pv waren verwerkt.

2 Aantal (soorten) vragen, opmerkingen, antwoorden, constatering en aanwijzingen

In de pv's en de transcripties zijn geteld: (1) hoofdvragen, (2) vervolgvragen, (3) verduidelijkingsvragen, (4) opmerkingen, (5) antwoorden, (6) constatering en (7) technische of tactische aanwijzingen. Deze categorie-indeling is afkomstig uit de *Handleiding verhoor* (Van Amelsvoort e.a., 2010). De onderzoekers hebben hiervan de grote lijn aangehouden, maar hebben bij de analyse tevens hun eigen interpretatie aan enkele categorieën gegeven. Onder 'hoofdvragen' vallen in dit onderzoek de vragen die een nieuw onderwerp inluiden, of een ander aspect van hetzelfde onderwerp. 'Vervolgvragen' zijn de vragen die na een hoofdvraag volgen om meer informatie over het onderwerp te verzamelen. Bij een 'verduidelijkingsvraag' wordt een vraag, opmerking of antwoord niet goed begrepen ('Hoe bedoelt u?'). 'Opmerking' en 'antwoord' spreken voor zich. In een 'constatering' wordt de kern van wat een verdachte heeft verklaard, aange-stipt of samengevat ('Dus als ik het goed begrijp, heb je gisteren daar gereden'). 'Aannamen' van de verbalisant die worden uitgesproken aan de hand van verkregen informatie, vallen ook onder constatering ('Je moeder was daar ook aanwezig'). In het zaakgericht verhoor kan een verdachte bovendien worden geconfronteerd met een 'technische of tactische aanwijzing' die een relatie aan-

geeft tussen de verdachte en het strafbare feit (uitkomst sporenonderzoek, slachtoffer- of getuigenverklaringen). Als een bepaald type vraag in de transcriptie onder een bepaalde categorie werd ingedeeld, werd dit op dezelfde wijze in het pv gedaan. Zo kon precies worden onderzocht hoeveel van de (bijvoorbeeld) hoofdvragen daadwerkelijk zijn weergegeven in het pv.

Er is een onderscheid gemaakt tussen het persoonsgericht verhoor en het zaakgericht verhoor. Als een vraag tijdens het zaakgerichte verhoor werd gesteld terwijl deze eigenlijk tot het persoonsgerichte verhoor behoorde (of andersom), werd dit eveneens genoteerd. Tijdens de verhoren wordt vaak ‘ja’ of ‘mm’ gezegd door de verbalisanten. Dit lijkt in de meeste gevallen te dienen als gebaar om interesse te tonen en de verdachte aan te moedigen door te vertellen. Deze uitingen werden alleen meegeteld als zij duidelijk als vraag of antwoord waren bedoeld. Gesprekken tussen verhoorders werden meegeteld als zij van belang waren voor het verhoor.

3 Weergave vragen en antwoorden; pv-stijl

Gekeken is naar de vorm waarin het pv is opgesteld (monoloogvorm, gerecontextualiseerde monoloogvorm, vraag-antwoordvorm, samenvatting, of een combinatie). Verder is nagegaan of vragen en antwoorden in het verhoor letterlijk werden overgenomen in het pv, en of vragen en dergelijke waren weggelaten, toegevoegd of samengevoegd.

4 Welke informatie wordt wel of niet opgenomen in het pv of daaraan toegevoegd?

De pv's en de bijbehorende transcripties zijn aan de hand van een checklist (zie bijlage 2) onderzocht om na te gaan welke (relevante) informatie wel of niet in het pv werd weergegeven. Tevens is onderzocht of er extra informatie aan het pv werd toegevoegd die niet in het verhoor aan de orde kwam, of de volgorde waarin informatie in het pv is beschreven gelijk was aan die in het verhoor, en of de uitspraken van verdachte en verhoorders tekstueel werden veranderd.

5 Opnemen van non-verbale uitingen in de pv's

Onderzocht is of, en zo ja welk, non-verbaal gedrag dat tijdens de verhoren werd getoond, in de pv's werd weergegeven. In de transcripties werden stemintonaties, handelingen, bewegingen en emoties beschreven (vocaal en non-vocaal non-verbaal gedrag). Het non-verbale gedrag moest opvallend zijn of vaak voorkomen tijdens het verhoor om een plaats te krijgen in de transcripties. Er is tevens gekeken naar de wijze en naar de plaats waarop non-verbaal gedrag in de pv's werd weergegeven (bijvoorbeeld vlak voor confrontaties) en of dit overeenkwam met het moment waarop de gedraging zich daadwerkelijk voerde tijdens het verhoor. Ook werd onderzocht of er in de opname opvallend non-verbaal gedrag voorkwam dat niet in het pv was genoteerd.

2 Deelproject 1: vergelijking pv's van verhoren met de opname van het verhoor (hoofdstuk 4)

Checklist

- 1 Datum
- 2 Aantal woorden
- 3 Aantal minuten
- 4 Soort delict
- 5 Hoeveelste verhoor
- 6 Wie luistert mee met het verhoor
- 7 Wanneer wordt pv getypt
- 8 Aantal verhoorders
- 9 Computerscherf of papier
- 10 Is verdachte aanwezig bij begin opname
- 11 Bekenkende of ontkennende verdachte
- 12 Pratende of zwijgende verdachte
- 13 Zijn de feiten bekend
- 14 Vorm pv (van het zaakgerichte gedeelte) (monoloog/verhaalvorm, vraag-antwoordvorm of andere vorm)
- 15 Weergave vragen (aantal en soorten)
- 16 Weergave antwoorden (aantal en soorten)
- 17 Elementen niet in het verhoor, maar wel in het proces-verbaal (bijvoorbeeld over verdachte en verklaringsbereidheid)
- 18 Cameraperspectief
- 19 Welke informatie wordt weergegeven op het beeld van de opname
- 20 Verbale uitingen
- 21 Non-verbale uitingen

3 Topiclijst interviewvragen – officieren van justitie (hoofdstuk 5)

(Toelichting op deze bijlage: de topiclijsten voor de andere groepen deskundigen wijken op een aantal punten af van deze topiclijst.)

- 1 Wat voor strafzaken doet u meestal?

Vorm en inhoud pv

Volgens de survey die is gehouden onder rechercheurs (geef kort toelichting), heeft er bij de opmaak van processen-verbaal van verdachtenverhoren een overgang plaatsgevonden van de verhaalvorm naar de vraag-antwoordvorm.

- 2 Is dat ook uw ervaring?
- 3 Vindt u dat een goede of minder goede ontwikkeling? Waarom?
- 4 Welke vorm heeft uw voorkeur? Waarom?
- 5 Wordt het pv door de verhaalvorm meer of minder leesbaar voor u? Waarom?
- 6 Wordt het pv door de vraag-antwoordvorm meer of minder bruikbaar voor u? Waarom?
- 7 Blijkt er bij het bekijken of beluisteren van een opname van een verdachtenverhoor wel eens dat er informatie uit het pv wordt weggelaten? Is dat meer of minder vergeleken met vroeger? Welke informatie wordt weggelaten en waarom, denkt u?
- 8 Waar moet een goed pv naar uw oordeel aan voldoen?
- 9 Welke informatie moet een goed pv in ieder geval bevatten naar uw oordeel?

Verhoren vaker opgenomen

Als er een opname van een verdachtenverhoor wordt gemaakt, wordt volgens de Aanwijzing ook altijd nog een pv opgemaakt.

- 10 Als een verhoor auditief is opgenomen, verschilt het pv dan van een ‘gewoon’ pv? Wat zijn de verschillen?
- 11 Als een verhoor audiovisueel is opgenomen, verschilt het pv dan van een ‘gewoon’ pv? Wat zijn de verschillen?
- 12 Welk deel van de verdachtenverhoren in uw zaken wordt auditief opgenomen en welk deel audiovisueel?
- 13 Beluistert of bekijkt u zelf wel eens opnamen van verhoren? Hoe gaat dat in zijn werk?
- 14 Hoe vaak komt het voor dat rechters ter zitting of in de raadkamer verhoren bekijken of beluisteren?

- 15 Wat vindt u ervan dat het nu mogelijk is om verhoren te bekijken of te beluisteren? Wat zijn voor- en nadelen?
- 16 Denkt u dat opnamen rechercheurs en rechters het gevoel kunnen geven dat zij kunnen controleren of de verdachte de waarheid spreekt? Waarom?
- 17 Wat vindt u in zijn algemeenheid van de ontwikkeling naar meer beeld en geluid binnen het strafproces? Waarom?
- 18 Wat voor gevolgen kan die ontwikkeling naar uw oordeel hebben voor de rechtspraktijk?
- 19 Welke presentatievorm (schriftelijk pv, auditieve opname, audiovisuele opname) van informatie heeft uw voorkeur? Waarom?

Non-verbale uitingen

Als er opnamen worden gemaakt van verhoren, worden non-verbale uitingen beter zichtbaar en hoorbaar. Daarbij kunnen we nog een onderscheid maken tussen non-verbaal gedrag dat blijkt uit hoe de stem wordt gebruikt (bijvoorbeeld hard of juist zacht praten, een stilte laten vallen) en non-verbaal gedrag dat meer blijkt uit wat iemand met zijn lichaam doet (bijvoorbeeld naar voren buigen, boos kijken). Iedereen die opnamen beluistert of bekijkt, kan horen en/of zien of de verdachte zwijgt, huult, stottert of bijvoorbeeld boos wordt. Bij de schriftelijke pv's is dat in veel mindere mate mogelijk, want pv's beschrijven weinig non-verbale uitingen, soms zelfs helemaal geen.

- 20 Vindt u het belangrijk om zelf non-verbale uitingen te zien of te horen bij het verhoor? Welke? Waarom?
- 21 Vindt u het van belang dat anderen, zoals advocaten of rechters, non-verbale uitingen kunnen waarnemen? Waarom?
- 22 Vindt u dat ze ook in schriftelijke pv's zouden moeten worden beschreven? Waarom wel of niet?
- 23 In hoeverre kunt u aan non-verbaal gedrag van verdachten op opnamen of schrift zien of zij liegen?
- 24 Wat vindt u ervan dat door opnamen ook het non-verbale gedrag van de verhoorder beter zichtbaar of hoorbaar wordt? Waarom?
- 25 Wat vindt u ervan dat door opnamen ook het verbale gedrag van de verhoorder beter zichtbaar of hoorbaar wordt? Waarom?
- 26 Heeft u nog verdere opmerkingen over dit onderwerp?

Hartelijk dank voor uw medewerking!

4 Experiment: manipulatie, variabelen en procedure (hoofdstuk 6)

Manipulatie non-verbaal gedrag; subjectieve indicatoren van misleiding

Bij de keuze van het extra non-verbale gedrag dat de verdachte (de acteur) vertoont tijdens de opname, is uitgegaan van de zogenoemde ‘subjectieve indicatoren van misleiding’ die in de literatuur het meest worden besproken, namelijk: uh, latentietijd (stilte), wegstijgen en friemelen (Vrij & Winkel, 2010). Van deze indicatoren is empirisch vastgesteld dat beoordelaars denken dat ze eraan kunnen herkennen of iemand de waarheid spreekt of liegt. Deze indicatoren worden ‘subjectieve’ indicatoren van misleiding genoemd omdat er geen wetenschappelijke ondersteuning voor een dergelijk verband is gevonden. Vaak wordt echter wel gedacht dat deze indicatoren duiden op een leugenachtige verklaring (zie Vrij & Winkel, 2010).

Afhankelijke variabelen

In het experiment is het effect onderzocht van presentatievorm van het verhoor (audiovisueel, auditief en pv) en de aan- of afwezigheid van extra non-verbaal gedrag op het oordeel van de respondenten over: (1) de (on)schuld van de verdachte, (2) de geloofwaardigheid van het verhaal van de verdachte en (3) de ‘procedurele rechtvaardigheid van het verhoor’ (wordt de verdachte met respect behandeld door de verhoorders, krijgt de verdachte de gelegenheid om zijn kant van het verhaal te vertellen (*voice*), zijn de verhoorders onpartijdig?). Eerder onderzoek heeft de bruikbaarheid van deze concepten aangetoond (De Keijser e.a., 2012; Malsch e.a., 2010). Tevens zijn aan de respondenten vragen gesteld over de controleerbaarheid van het verhoor, over hun oordeel over het (non-verbale) gedrag van de verdachte en over de wijze waarop het verhoor is gepresenteerd (zie bijlage 5).

Pilot study

Er is een pilot study gehouden onder 21 medewerkers van het Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving (NSCR) om na te gaan of het extra toegevoegde non-verbale gedrag (de ‘manipulatie’) daadwerkelijk werd opgemerkt door de respondenten, en om de kwaliteit van de vragenlijst vast te

stellen. In de vragenlijst was daartoe een ‘manipulatiecheck’ verwerkt: aan de respondenten werd aan het eind van de vragenlijst gevraagd of zij een verandering in het gedrag van de verdachte hadden opgemerkt. Deze verandering in het (non-verbale) gedrag van de verdachte werd door een van de elf (9 procent) respondenten die een versie van het onderzoeksmateriaal ontvingen waarin non-verbaal gedrag was toegevoegd, niet geïdentificeerd. Tien van de elf respondenten in deze experimentele conditie merkten de verandering in het gedrag derhalve wel op. De respondenten hebben tevens het onderzoeksmateriaal methodologisch beoordeeld. De vragenlijst is op basis van de pilot study op een klein aantal punten bijgesteld.

Procedure

Tijdens vijf colleges bij vier universiteiten kregen de respondenten een opname van het verhoor te zien of te beluisteren, of kregen zij een versie van het pv te lezen. Daarna vulden de respondenten de vragenlijst in. Elke groep studenten werd aan een van de zes condities toegewezen.¹¹⁰ De vragenlijst was voor iedere conditie gelijk. De verdeling van de respondentengroepen over het onderzoeksmateriaal maakte het mogelijk om met grote nauwkeurigheid uitspraken te doen over de effecten van auditieve en audiovisuele waarneming van non-verbaal gedrag en van het lezen erover. Om praktische redenen was het niet mogelijk om de toewijzing van respondenten aan de experimentele condities volledig *at random* te doen. Het ging hier echter om een homogene respondentengroep, dus de onderzoekers verwachten niet dat dit van invloed is geweest op de uitkomsten van het experiment. Vanwege deze beperking dient echter wel met enige voorzichtigheid met de interne validiteit van het experiment te worden omgegaan.

De hierboven genoemde hoofdeffecten en het interactie-effect zijn onderzocht met behulp van een variantieanalyse.

---

110 Bij twee universiteiten is het college gesplitst en is een deel van de studenten meegenomen naar een andere zaal om aldaar een opname te beluisteren of te bekijken. De twee condities waarbij een pv werd gelezen, konden tezamen in één groep studenten worden afgenomen. Dat was bij de auditieve en audiovisuele condities niet mogelijk.

5 Experiment: casus en vragenlijst (conditie ‘proces-verbaal NVG’) (hoofdstuk 6)

(Toelichting op deze bijlage: de vragenlijst bij de andere condities (auditief, audiovisueel, met en zonder extra non-verbaal gedrag) is een aangepaste versie van deze vragenlijst. Bij de audiovisuele en auditieve versies is het proces-verbaal dat verderop in deze bijlage staat, verwijderd en vervangen door een opname die is afgespeeld voor de respondenten.)

U krijgt eerst een korte samenvatting van een strafzaak te lezen. Het gaat over een brand in een woning waarbij de bewoner is komen te overlijden. In deze zaak is mogelijk sprake van brandstichting. Hierna volgt een korte samenvatting van het eerste verhoor van de verdachte Henry van Bron in deze zaak. U wordt gevraagd hier één vraag over te beantwoorden.

Vervolgens leest u een fragment uit het tweede verhoor van de verdachte Henry van Bron. Daarna vult u de rest van de vragenlijst over dit verhoor in.

Wij verzoeken u om na het lezen van het fragment, eerder ingevulde vragen niet te veranderen.

Er zijn geen foute antwoorden, het gaat om uw eigen mening.

Probeer te alle vragen zo volledig mogelijk te beantwoorden. De gegevens van de vragenlijst zullen anoniem worden verwerkt.

Hartelijk dank voor uw medewerking!

Zaak brandstichting

Op 16 juni 2011 om 23.47 uur kwam bij de brandweer een melding binnen van een brand in een woning aan de Stationsstraat 66, te Zoetermeer. In de woning werd het stoffelijk overschot van de bewoner, de 44-jarige Jan Hofman, op het bed in de slaapkamer aangetroffen.

Hofmans voordeur was niet afgesloten. Op het bureau in de slaapkamer werd door de politie een half verbrand, geopend, leeg geldkistje aangetroffen. In de klinko buiten de woning werden gele werkhandschoenen met daarop de initialen HvB gevonden. Uit onderzoek van de Forensische Opsporing blijkt dat er op de handschoenen resten van benzine zaten. De monsters zijn naar het NFI opgestuurd voor nader onderzoek.

Een buurman die buiten stond en met een van de verbalisanten sprak, verklaarde dat hij die avond omstreeks 23.30 uur Henry van Bron uit de woning van Jan Hofman had zien komen, waarna deze via de trap zijn eigen woning, een trapportaal verder, was binnengegaan. Volgens de buurman schrok Henry van Bron even toen hij deze buurman zag.

De politie belde daarop bij Henry van Bron aan. Zijn vriendin Joke deed open. In een kort verhoor vertelde zij dat Henry ruzie had met Jan omdat Jan een schuld van €700 steeds maar niet aan Henry terugbetaalde. Henry had al een paar keer om zijn geld gevraagd, maar dat liep telkens uit op ruzie. Jan had ook schulden bij anderen. Hij had de laatste tijd lopen opscheppen dat hij flink wat geld in de loterij had gewonnen en dat hij dat in een geldkistje in zijn woning bewaarde. Joke verklaarde tevens dat Henry en Jan drinkmaatjes waren en dat zij regelmatig bij elkaar over de vloer kwamen. Volgens Joke voelde Henry zich belazerd omdat Jan zijn schuld niet aan hem terugbetaalde. Joke maakte op verzoek van de politie Henry wakker. Henry verkeerde onder invloed van alcohol en maakte een nerveuze indruk. De politie nam hem mee naar het bureau.

Eerste verhoor

Tijdens het eerste verhoor, de volgende dag, verklaarde verdachte Henry van Bron dat hij samenwoont met Joke en dat Jan Hofman en hij maatjes zijn. Tevens verklaarde Henry dat hij in de bouw werkt, via een vriend, en dat hij zo bijklust.

Gisteravond was hij bij Jan geweest om te drinken zoals hij wel vaker deed. Jan was al dronken toen hij aankwam. Later op de avond was Henry terug naar huis gegaan en naar bed. Henry verklaarde dat hij, voordat hij naar huis ging, Jan, die nauwelijks meer kon lopen van de drank, op bed had gelegd. Toen Henry al een tijdje sliep, werden hij en Joke wakker door het geschreeuw van de buurvrouw, die riep dat er brand was ergens anders in het appartementencomplex. Hij realiseerde zich toen niet dat de brand in het huis van Jan was. Hij heeft geen bijzonderheden gezien of gehoord. Nadat de brand was geblust, ging Henry weer naar bed.

Henry verklaarde verder dat Jan en hij de laatste tijd vaak ruzie hadden gehad over het geld dat Jan schuldig was aan Henry, en dat er ook anderen waren die nog geld kregen van Jan. Tevens verklaarde Henry dat Jan altijd veel rookte en dronk.

Vragenlijst deel 1 – casus en eerste verhoor

- 1 In welke mate bent u ervan overtuigd dat Henry van Bron schuldig is aan brandstichting? Geeft u dat a.u.b. aan met een percentage.
Ik ben er ... procent van overtuigd dat Henry van Bron schuldig is.

U krijgt nu een fragment uit het proces-verbaal van het tweede verhoor van de verdachte Henry van Bron te lezen. Vult u na het lezen van het fragment de rest van de vragenlijst zo goed mogelijk in.

Politie Rotterdam-Rijnmond
District West
Opsporing

Proces-verbaalnummer: 20114689

PROCES-VERBAAL
verhoor verdachte

Documentcode	:
Onderzoek	: TGO Brandstichting
Betreft	: Verhoor verdachte H. van Bron
Parketnummer	: [ ]
RC-nummer	: [ ]

Wij, verbalisanten, (naam, functie) van politie Rotterdam-Rijnmond en (naam, functie) van politie Rotterdam-Rijnmond, verklaren het volgende:

Op donderdag 20 juni 2011 te 13.45 uur, hoorden wij op de (locatie straat en nummer, postcode) Rotterdam als verdachte:

Achternaam	: van Bron
Voornamen	: Henry
Geboren	: 05 oktober 1971
Geboorteplaats/land	: Zoetermeer in Nederland
Geslacht	: Man
Burgerservicenummer	: 746545678
Nationaliteit	: Nederlands

Adres : Stekelenweg 5B
Postcode plaats : 3033 HS Zoetermeer
GBA-nummer : 4620756911

Bij aanvang van het verhoor deelden wij aan de verdachte mee waarvan hij werd verdacht en dat hij niet tot antwoorden verplicht was.

Voorafgaand aan het verhoor heeft de verdachte op 20 juni 2011, omstreeks 12.15 uur overleg gevoerd met de advocaat mr. M. Tuijt.

Het verhoor werd audiovisueel geregistreerd, onder nummer: 72046. Bij aanvang van het verhoor deelden wij aan de verdachte mee dat het beeld en geluid van het verhoor werden opgenomen.

De verdachte verklaarde:

V= Vraag verbalisant
A= Antwoord verdachte

(...)

V: Je hebt eerder verteld dat je in de bouw werkt via een vriend. Wie is die vriend?

A: Dat is een maatje van me.

V: Wanneer heb je hem voor het laatst geholpen bij een klus?

A: Sinds twee weken betegel ik straten. Dat is zwaar werk want je staat vaak gebukt en krijgt erg last van je schouders. Ik heb een paar dagen geleden nog voor hem betegeld. Daarna ben ik naar huis gegaan.

V: Wanneer moet je weer werken?

A: Eigenlijk vandaag. Het is shit dat ik nu hier zit want ze zitten vast op me te wachten.

V: Wat voor speciale kleding draag je tijdens je werk?

A: Een geel hesje, die je goed op straat kan zien. En kleding die smerig mag worden.

V: Draag je nog iets anders als bescherming?

A: Ja, soms een helm, maar dat ligt eraan waar ik werk. En handschoenen, anders gaan je handen kapot. Je hebt ook meer grip.

V: Waar komen dat hesje en die handschoenen vandaan?

A: Die spullen koop ik zelf. Ik werk voor mezelf en heb geen baas die dat aanschafft. Is best duur en ik heb er eigenlijk geen geld voor. Maar je hebt ze nodig voor werk.

V: Henry, wanneer draag je die handschoenen?

A: Eigenlijk altijd als ik werk. Ik bewaar de handschoenen thuis.

V: Leen je ze wel eens uit?

A: Nee, die heb ik nodig op werk.

V: En hoe zien de handschoenen er precies uit?

A: Beetje van dat dikke stof. Zodat je spullen goed kan vastpakken, stenen en zo. De handschoenen zijn geel.

V: Is er verder nog iets bijzonders mee?

A: Niet dat ik weet.

V: Wat staat er op de handschoenen geschreven?

A: De initialen van mijn naam HvB staan erop, want op de bouw heeft iedereen dezelfde werkhandschoenen. Ik heb deze toen nog gedragen met betegelen.

V: Waar heb je die handschoenen gisteren na werk gelaten?

A: Thuis.

V: Maar hoe kan het dat er gele handschoenen met de letters HvB, jouw initialen, in de klike buiten bij de woning van Jan zijn aangetroffen?

Opmerking verbalisant: Stilte.

A: Mijn handschoenen?

V: Vertel jij het maar.

A: Jan vertelde dat hij nog in de tuin wou werken. Toen heb ik tegen hem gezegd uh je mag mijn handschoenen wel lenen. Dat doe je voor mekaar.

V: Maar je vertelt net dat je je handschoenen nooit uitleent.

A: Ja, wel aan Jan. Dat doe ik voor hem.

V: Hoe zou je dan vandaag je handen beschermd hebben op werk?

A: Ik uh heb nog zes paar liggen.

V: Wij zien dat je steeds wegstijgt en dat je aan je kleding frunnikt. Hoe zit dat?

A: Tja.

Opmerking verbalisant: Stilte.

V: Je zegt eerder dat die handschoenen duur zijn. Hoe kom jij aan zes paar?

A: Ja, ik heb altijd wel uh paar reserve.

V: Waar heb je die handschoenen bij Jan neergelegd?

A: Dat weet ik niet uh. In de kamer op de tafel denk ik.

V: Hoe kan je verklaren dat de handschoenen met jouw initialen in de klinker voor Jan zijn woning zijn aangetroffen?

A: Misschien uh heeft Jan ze er zelf ingegooid.

V: Maar eerder verklaarde je dat Jan zo dronken was dat hij nauwelijks op zijn benen kon staan en dat jij hem in bed hebt gelegd. Hoe kan dat?

A: Weet ik niet uh. Voor hetzelfde geld is Jan gewoon nog opgestaan uit bed en heeft hij ze er zelf ingegooid.

V: Hoe verklaar je dat volgens forensisch onderzoek op de handschoenen met jouw letters HvB ook benzineresten zijn aangetroffen?

Opmerking verbalisant: Stilte.

A: Weet ik veel uh. Jan had heel veel vijanden die boos op hem waren omdat ze nog geld van hem kregen wat hij niet kon terugbetalen. Misschien is er iemand uh na mij nog uh naar binnen geweest. Ik ben alleen even bij hem uh wezen drinken zoals ik heel vaak doe. Ik heb heel vaak tegen hem gezegd van je moet niet roken als je zo dronken bent en al helemaal niet als je in bed ligt. Daar komen ongelukken van. Ik vind het heel erg dat jullie denken dat ik hierbij betrokken ben en ik vind het ook heel erg dat Jan dood is. Hij was een aardige goede man die altijd voor iedereen en ook voor mij en Joke klaarstond.

(...)

De verdachte,
Henry van Bron

Nadat de verdachte zijn verklaring had doorgelezen, verklaarde hij daarin te volharden en ondertekende deze.

Wij beëindigden het verhoor op 20 juni 2011 te 14.08 uur.

Waarvan door ons is opgemaakt dit proces-verbaal dat wij sloten en ondertekenden te Rotterdam op 20 juni 2011.

Naam (nummer) op ambtsbelofte

Naam (nummer) op ambtseed

Vragenlijst deel 2 – fragment tweede verhoor

- 2 Heeft u de indruk dat de verdachte de vragen naar waarheid heeft beantwoord?

helemaal niet						helemaal wel
1	2	3	4	5	6	7

- 3 Hoe geloofwaardig vindt u het verhaal van de verdachte?

zeer ongelofwaardig						zeer geloofwaardig
1	2	3	4	5	6	7

- 4 In welke mate bent u er, na het lezen van het fragment, van overtuigd dat Henry van Bron schuldig is aan brandstichting? Geeft u dat a.u.b. aan met een percentage.

Ik ben er ... procent van overtuigd dat Henry van Bron schuldig is.

- 5 Waar baseert u uw oordeel over de (on)schuld van de verdachte op?

.....
 .....
 .....

- 6 Heeft u na het lezen van het fragment een andere mening dan uw aanvankelijke oordeel bij vraag 1?

☐ Ja

☐ Nee → ga naar vraag 7

Zo ja, op welke wijze heeft het fragment uw oordeel beïnvloed?

.....
.....
.....

- 7 Bent u van mening dat de verhoorders de verdachte met respect behandelen?

zonder respect						met veel respect
1	2	3	4	5	6	7

- 8 Bent u van mening dat de verhoorders de verdachte de mogelijkheid geven om zijn kant van het verhaal te vertellen?

geen mogelijkheid						veel mogelijkheid
1	2	3	4	5	6	7

- 9 Bent u van mening dat de verhoorders partijdig zijn ten opzichte van de verdachte?

zeer onpartijdig						zeer partijdig
1	2	3	4	5	6	7

- 10 Denkt u dat de rechter aan de hand van dit proces-verbaal de gang van zaken tijdens het verhoor goed kan controleren?

heel slecht te controleren						heel goed te controleren
1	2	3	4	5	6	7

Waarom? (graag kort toelichten)

.....
 .....
 .....

- 11 Vond u dit proces-verbaal goed te volgen?

- ☐ Ja
☐ Nee
☐ Soms

Waarom? (graag kort toelichten)

.....
 .....
 .....

- 12 Hoe zou u het (non-verbale) gedrag van de verdachte gedurende het verloop van het verhoor beschrijven?

- ☐ Het gedrag van de verdachte blijft hetzelfde gedurende het fragment. → Ga naar vraag 13
☐ Het gedrag van de verdachte verandert gedurende het fragment. → Vul vraag a, b en c hieronder in

- a) Welke verandering(en) in het (non-verbale) gedrag van de verdachte neemt u waar?

.....
 .....

- b) Op welk(e) moment(en) in het verhoor neemt u deze verandering(en) waar?

.....
 .....

- c) Heeft het (non-verbale) gedrag van de verdachte invloed gehad op uw oordeel over de (on)schuld van de verdachte?

- ☐ Ja
☐ Nee

Waarom? (graag kort toelichten)

.....
.....

- 13 Hoe beoordeelt u het verhoor? Kunt u dat uitdrukken in een rapportcijfer, waarbij het cijfer 1 staat voor 'zeer slecht' en het cijfer 10 voor 'uitmuntend'?

Rapportcijfer: ...

- 14 Heeft u nog andere opmerkingen over het verhoor?

- ☐ Ja
☐ Nee → Ga naar vraag 15

Ja, namelijk:

.....
.....

Hieronder staan nog enkele vragen over uzelf. Ik wil u vragen deze ook in te vullen.

15

- a) Wat is uw geslacht?

- ☐ Man
☐ Vrouw

- b) Wat is uw leeftijd?

... jaar oud

- c) Welke studie volgt u en in welk jaar zit u nu?

☐ Rechten, ... jaar

- d) Bij welke universiteit volgt u deze studie?

.....

Hartelijk dank voor het invullen van de vragenlijst.

6 Experiment: effectieve manipulatie (hoofdstuk 6)

In de vragenlijst was een manipulatiecheck ingebouwd om na te gaan of het toegevoegde non-verbale gedrag daadwerkelijk werd opgemerkt door de respondenten. Het gedrag dat als manipulatie was toegevoegd¹¹¹ aan het verhoor, kan worden geïnterpreteerd als ‘zenuwachtig’ en daarmee waarschijnlijk als belastend voor de verdachte. Het gaat niet om bijzonder opvallend gedrag of om totaal onverwacht gedrag, maar om gedrag dat verwacht kan worden bij een verdachte die tijdens het verhoor in het nauw wordt gebracht.

Tabel B6.1: Uitkomsten manipulatiecheck (N=270)

Weergave verhoor	Oordeel respondent over gedrag verdachte	Wel of geen extra NVG		
		Neutraal	NVG	Totaal
Proces-verbaal	Gedrag blijft hetzelfde	11 (33,3%)	6 (15,8%)	17 (23,9%)
	Gedrag verandert	22 (66,7%)	32 (84,2%)	54 (76,1%)
	Totaal	33 (100%)	38 (100%)	71 (100%)
Auditief	Gedrag blijft hetzelfde	21 (45,7%)	1 (2,0%)	22 (23,2%)
	Gedrag verandert	25 (54,3%)	48 (98,0%)	73 (76,8%)
	Totaal	46 (100,0%)	49 (100,0%)	95 (100,0%)
Audiovisueel	Gedrag blijft hetzelfde	36 (65,5%)	1 (2,0%)	37 (35,6%)
	Gedrag verandert	19 (34,5%)	48 (98,0%)	67 (64,4%)
	Totaal	55 (100,0%)	49 (100,0%)	104 (100,0%)
Totaal	Gedrag blijft hetzelfde	68 (50,7%)	8 (5,9%)	76 (28,1%)
	Gedrag verandert	66 (49,3%)	128 (94,1%)	194 (71,9%)
	Totaal	134 (100,0%)	136 (100,0%)	270 (100,0%)

111 De zogenaemde ‘subjectieve indicatoren van misleiding’, zie bijlage 4.

De respondenten is gevraagd hoe zij het (non-verbale) gedrag van de verdachte gedurende het verloop van het verhoor zouden beschrijven. Zij konden hierbij kiezen tussen twee opties: (1) het gedrag van de verdachte blijft hetzelfde gedurende het fragment (verwachting bij neutrale versie) of (2) het gedrag van de verdachte verandert (verwachting bij NVG-versie). In tabel B6.1 staan de resultaten van de manipulatiecheck bij de zes verschillende condities (frequenties en het percentage ten opzichte van de cel). In de grijs gearceerde delen van de tabel staan de antwoorden van de respondenten die in overeenstemming zijn met de manipulatie.

Bijna alle respondenten bij de versies waaraan extra non-verbaal gedrag was toegevoegd, merkten dit gedrag ook inderdaad op. Zij signaleerden veranderingen in het non-verbale gedrag en noemden ook de ‘indicatoren van misleiding’, iets wat de respondenten in de neutrale condities (vrijwel) niet deden. Bij zowel de audiovisuele als de auditieve versies werd de manipulatie door 98 procent van de respondenten opgemerkt; in de schriftelijke versie door 84 procent (gemiddeld door 94,1 procent).¹¹² In de condities waarin geen extra non-verbaal gedrag was aangeboden, noteerde een veel kleiner deel van de respondenten een gedragsverandering (gemiddeld 49,3 procent, zie tabel B6.1). Op dit punt kan de manipulatie derhalve als geslaagd worden beschouwd.

Waargenomen gedragsverandering

De respondenten is gevraagd welke gedragsverandering zij hadden opgemerkt, en op welk moment zij deze waarnamen.

In totaal gaven 193 respondenten aan een of meerdere veranderingen in het (non-verbale) gedrag van de verdachte te constateren. Zij noemden onder meer de vier ‘indicatoren van misleiding’. De indicator ‘uh’ (stotteren, haperen) is door 41 respondenten genoemd, ‘stilte’ door 18 respondenten, ‘wegkijken’ door 21 respondenten en ‘frunniken’ (aan kleding, gezicht) werd door 45 respondenten opgemerkt. Het non-verbale vocale gedrag ‘uh’ werd vrijwel alleen bij de condities opgemerkt waar deze non-verbale uiting extra was toegevoegd. De indicator ‘stilte’ werd door respondenten daarentegen in alle condities (behalve ‘pv neutraal’) opgemerkt, en het meest in de ‘pv NVG’-versie

112 In de auditieve en audiovisuele groepen zijn significante verschillen gevonden tussen de neutrale en de gemanipuleerde versies (respectievelijk $\chi^2(1)=25.359, p=.000$ en $\chi^2(1)=45.466, p=.000$). Tussen de twee pv-condities is echter geen significant verschil gevonden ($\chi^2(1)=2.985, p=.084$).

(N=7). ‘Wegkijken’ en ‘frunniken’ werden voornamelijk genoemd door de groepen ‘audiovisueel NVG’ en ‘auditief NVG’ (respectievelijk N=23 en N=14).

Respondenten gaven vaak meerdere indicatoren aan in één antwoord. Soms merkten de respondenten op dat de verbalisanten reflecteren op dit gedrag. Aan de hand hiervan trokken zij vervolgens hun conclusies dat dit gedrag had plaatsgevonden. Zo stelt respondent 232 (auditief NVG): ‘Hij begint veel nerveuzer te praten (verbaal), maar er wordt ook gezegd dat hij steeds wegkijkt en frunnikt.’

Respondenten uit de neutrale groepen dachten soms eveneens een gedragsverandering op te merken bij de verdachte. Het ging dan veelal om de inhoud van het verhoor, de manier van vraagstelling en antwoorden van de verdachte. Respondent 194 (audiovisueel neutraal) stelde bijvoorbeeld: ‘Hij wordt zenuwachtig en gebruikt woorden als “of zo”.’ Daarnaast gaven 26 respondenten aan een toename te signaleren in *andere non-verbale gedragingen* dan de hiervoor benoemde indicatoren van misleiding, zoals onder meer: schuift/wiebelt op stoel (zit niet meer stil), sneller en hoger praten.

In totaal 118 respondenten gaven aan dat de verdachte zich *zenuwachtiger* ging *gedragen* of meer gespannen, onzeker of onrustig werd, een kwalificatie of interpretatie derhalve van het waargenomen gedrag. Vaak constateerden zij hierbij een contrast met het begin van het verhoor, waar de verdachte zich nog relaxed of zeker opstelde: ‘Eerst is hij rustig en zelfverzekerd, later meer aarzelingen en iets feller omdat het klinkt alsof hij zich ergens uit moet zien te praten’ (respondent 269, auditief neutraal).

Dertig respondenten gaven aan een emotie bij de verdachte waar te nemen, onder meer in de groep ‘pv neutraal’ (N=9), in de groep ‘audiovisueel NVG’ (N=7) en in de auditieve versies (beide N=5). Respondenten die de ‘neutrale’ pv-versie hadden gelezen, stelden bijvoorbeeld: ‘Verdachte lijkt bij confrontaties iets geïrriteerd te zijn’ (respondent 101) en ‘Hij wordt bozer’ (respondent 124). Ook worden andere emoties genoemd: ‘Hij gaat van redelijk ontspannen naar erg nerveus, naar enigszins agressief’ (respondent 12, audiovisueel NVG).

Het opmerken van een gedragsverandering door vrijwel alle respondenten die een verandering in het non-verbale gedrag aangeboden hebben gekregen, en het expliciet benoemen van indicatoren van misleiding in de condities waarbij non-verbaal gedrag is toegevoegd, laten zien dat de manipulatie is opgemerkt en dus effectief is geweest. Er wordt niet altijd een strikt onderscheid gemaakt tussen verbaal en non-verbaal gedrag door de respondenten. Ook een – beperkt – deel van de respondenten die geen verandering van het non-verbale gedrag aangeboden hebben gekregen, noteerde een verandering in het gedrag.

Moment van de waargenomen gedragsverandering

Aan de respondenten is gevraagd op welk moment zij de gedragsverandering van de verdachte waarnamen. De verwachting was dat zij dit op het moment van de ‘grote’ confrontatie van de verdachte (‘Maar hoe kan het dat er vannacht gele handschoenen met de letters HvB, jouw initialen, in de kliko buiten bij de woning van Jan zijn aangetroffen?’) zouden waarnemen. De grote meerderheid van de respondenten identificeerde inderdaad de gedragsverandering van de verdachte op dit specifieke moment. Zo namen 121 respondenten de gedragsverandering van de verdachte waar op het moment dat hij werd geconfronteerd met de vondst van de handschoenen in de kliko van het slachtoffer, en 16 respondenten tegen het einde, of juist halverwege het verhoor (waar de manipulatie begon). Ook op andere momenten in het gemanipuleerde deel van het verhoor, bijvoorbeeld als de verdachte merkt dat hij geconfronteerd wordt met tegenstrijdigheden of onjuistheden in zijn verhaal, nemen de respondenten een gedragsverandering waar. Enkele constatering van non-verbaal gedrag vielen buiten het gemanipuleerde deel van het verhoor.

Geconcludeerd kan worden dat de respondenten de gedragsverandering waarnamen op de momenten waarop deze was aangebracht. De manipulatie kan derhalve als geslaagd worden beschouwd.

7 Experiment: oordelen over de ‘rechtvaardigheid’ van het verhoor (methodische uitwerking) (hoofdstuk 6)

Aan de respondenten is gevraagd of zij vonden dat de verhoorders de verdachte met respect behandelden. Zij konden een score aangeven op een 7-puntsschaal lopende van 1 (geen respect) tot en met 7 (veel respect). Van de 270 respondenten gaf 8,5 procent een score van 3 of minder aan, 18,5 procent een 4, en 73 procent gaf een score van 5 of hoger. Het merendeel vond derhalve dat de verdachte met respect was behandeld.

Tevens is aan de respondenten gevraagd of zij van mening waren dat de verhoorders de verdachte de mogelijkheid gaven om zijn kant van het verhaal te vertellen (voice). Hier konden zij een score aan geven op een schaal lopend van 1 (geen mogelijkheid) tot en met 7 (veel mogelijkheid). Hier gaf 17,8 procent van de respondenten een score van 3 of minder aan, 16,3 procent gaf een 4, en 65,9 procent van de respondenten was van mening dat de verdachte veel mogelijkheden had om zijn kant van het verhaal te vertellen. Ook op dit punt oordeelden de respondenten dus positief over de wijze waarop het verhoor was afgenomen: de verdachte had kans gekregen om zijn verhaal te vertellen.

Ten slotte werd aan de respondenten gevraagd of zij van mening waren dat de verhoorders partijdig waren ten opzichte van de verdachte. De schaal waarop zij hun score konden aangeven liep van 1 (zeer onpartijdig) tot en met 7 (zeer partijdig). Na een hercodering van deze schaal (1 (zeer partijdig) tot en met 7 (zeer onpartijdig)) bleek dat 56,7 procent van de respondenten (N=270) een score gaf van 3 of minder, 22,6 procent gaf een 4, en 20,7 procent was van mening dat de verhoorders zich onpartijdig gedroegen. Het blijkt dus dat meer dan de helft van de respondenten vond dat de verhoorders zich partijdig tot zeer partijdig gedroegen tegenover de verdachte.

Genoemde drie vormen van procedurele rechtvaardigheid meten hetzelfde begrip (Cronbachs $\alpha = .606$). Om nadere effecten te onderzoeken zijn de gemiddelden van de drie schaalitems samengevoegd tot één algemene meetvariabele van procedurele rechtvaardigheid. Noch de wijze waarop het verhoor wordt weergegeven (beeld, geluid, schrift), noch de aan- of afwezigheid van non-verbaal gedrag heeft invloed op het oordeel van de respondent over de rechtvaardigheid van de procedure.

8 Variantieanalyse schuldoordelen (experiment) (hoofdstuk 6)

(Toelichting op deze bijlage: dit is een nadere uitwerking van de variantieanalyse over het oordeel over schuld van de verdachte, die in hoofdstuk 6 kort samengevat is weergegeven.)

Schuld

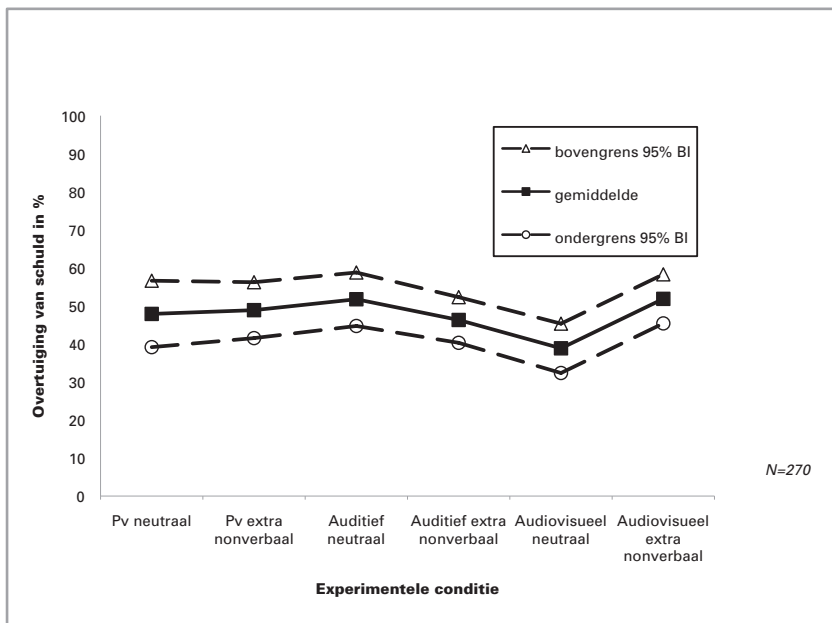
Nadat de respondenten de casusbeschrijving en een korte samenvatting van het eerste verhoor hadden gelezen, werd hun gevraagd aan te geven in welke mate zij ervan overtuigd waren dat de verdachte schuldig was (in een percentage). Dit werd 'eerste schuldoordeel' of 'voormeting schuld' genoemd.¹¹³ Dit schuldoordeel werd direct na het lezen van de casus gegeven, voordat de proefpersonen kennisnamen van de inhoud van het tweede verhoor. Deze eerste schuldoordelen blijken te variëren tussen de 0 en de 100 procent. Er zijn verschillende respondenten die een schuldovertuiging van 10 procent aangaven, maar ook schuldovertuigingen van 20 procent, 30 procent, en aan de andere kant van de schaal, 70, 75 en 80 procent werden door meerdere respondenten genoemd. Blijkbaar gaf de casus aanleiding tot zowel een overtuiging dat de verdachte 'het had gedaan' als tot twijfel en tot de overtuiging dat hij juist niet schuldig was. De casus liet meerdere scenario's toe en dit viel terug te zien in de antwoorden van de respondenten in de 'voormeting schuld'.

De eerste schuldoordelen zouden (gemiddeld) gelijk moeten zijn tussen de zes condities, want alle respondenten hadden op dat moment nog slechts de casusbeschrijving gelezen. Die gelijkheid is van belang voor het kunnen toeschrijven van eventuele verschillen tussen de condities aan de experimentele manipulatie (d.w.z. aan welke versie van het verhoor de respondenten kregen). Omdat de zes condities steeds elk per groep (college) werden afgenomen, bestond er een risico dat er groepsgewijze verschillen zouden optreden (het ene college geeft andere eerste schuldoordelen dan het andere college). Het was dus noodzakelijk om na te gaan of de verdeling van de eerste schuldoordelen gelijk was over de zes experimentele condities, en als dat niet het geval was, ervoor te corrigeren. Dit is gebeurd.

---

113 Na het lezen, horen of zien van het verhoorfragment werd de respondenten nogmaals om een oordeel over de schuld van de verdachte gevraagd; dit werd 'tweede schuldoordeel' of 'nameting schuld' genoemd.

Figuur B8.1: Gepercipieerde schuld vóór verhoor

In figuur B8.1 zijn de gemiddelde ‘eerste schuldoordelen’ afgebeeld voor de zes condities, met de 95 procent-betrouwbaarheidsintervallen. De verschillen tussen de zes condities zijn onderzocht met behulp van een variantieanalyse. De nulhypothese was dat er geen verschil is voor de zes condities, en deze wordt getoetst tegen het alternatief dat er wel een verschil is. De toets verwerpt de nulhypothese ($F_{5,264} = 2.28$, $p=0.047$). Er is dus een significant verschil tussen de condities. Post-hoc paarsgewijze vergelijking met behulp van het Least Significant Difference criterium wijst uit dat de proefpersonen in de conditie ‘audiovisueel neutraal’ een significant lager eerste schuldoordeel hebben vergeleken met ‘audiovisueel NVG’, ‘auditief neutraal’ en ‘pv NVG’.¹¹⁴

Deze verschillen bemoeilijken de interpretatie van de resultaten bij de hoofdanalyse (verandering van het oordeel over de schuld na het kennisnemen van het verhoorfragment). Doordat er bij het eerste oordeel al verschillen tussen de schuldpercepties zijn, kunnen verschillen tussen het eerste en het tweede schuldoordeel niet zomaar worden toegeschreven aan de experimentele conditie. Bij de hoofdanalyse van de resultaten moet daarom reke-

114 De conditie ‘audiovisueel neutraal’ is in Maastricht afgenomen, de conditie ‘audiovisueel NVG’ in Leiden.

ning worden gehouden met deze verschillen tussen de condities in het eerste schuldoordeel.

Bij de hoofdanalyse is daarom de *verschilscore per proefpersoon* (verschil tussen tweede en eerste schuldoordeel) vastgesteld. De ruimte om tot een hoger schuldoordeel te komen is daarbij niet voor alle experimentele groepen gelijk: groepen die al een hoog eerste schuldoordeel aangaven, kunnen niet veel verder stijgen, bij groepen die laag scoorden is dat wel het geval. In de hoofdanalyse wordt daarom gecorrigeerd voor de hoogte van het eerste schuldoordeel. Een dergelijke correctie probeert zo goed mogelijk om te gaan met de ongelijke verdeling die is aangetroffen. Alle eerste schuldoordelen zijn daartoe in drie klassen ingedeeld (die nagenoeg evenveel respondenten bevatten, zogenoemde tertiair-groepen): *laagste* (eerste schuldoordeel <35 procent), *middelbare* (36-59 procent) en *hoogste* (60 procent of meer) *schuldklasse*. Bij de hoofdanalyse is onderzocht of de *verschilscore* (verschil tussen tweede en eerste schuldoordeel) gelijk verdeeld is over de condities, rekening houdend met de hoogte van het eerste schuldoordeel in bovengenoemde drie klassen.

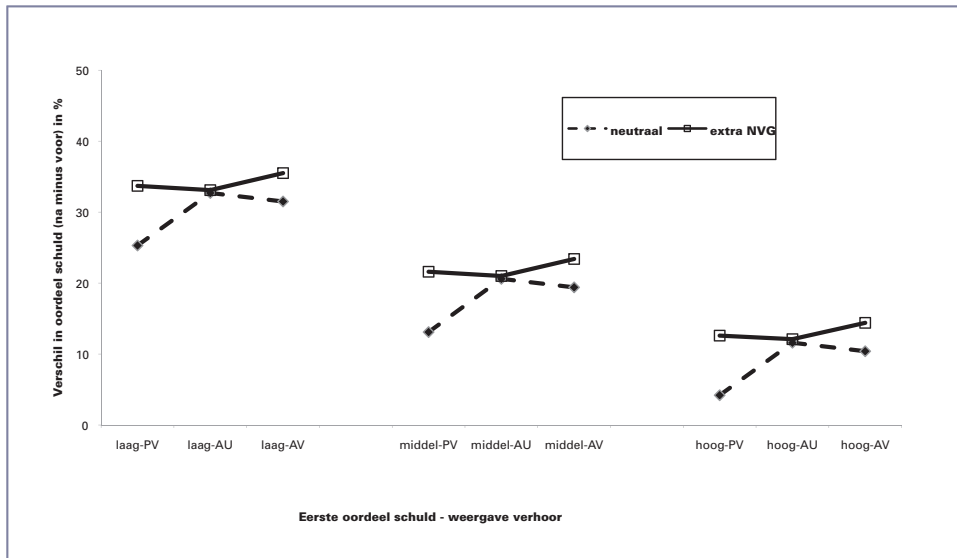
Ruim de helft van alle proefpersonen blijft voor en na het bestuderen van het verhoor in dezelfde schuldklasse zitten (53 procent), een derde (33 procent) beoordeelt de schuld een klasse hoger, en 13 procent zelfs twee klassen hoger, terwijl 2 procent nu een klasse minder overtuigd is van de schuld. Gemiddeld gesproken gaat de schuldovertuiging aanzienlijk omhoog, van 47,2 procent naar 67,3 procent, een stijging met 20,1 procent.

Het verband tussen de *verschilscore* en de experimentele variabelen wordt getoetst met een drieweg-variantieanalyse van de *verschilscores* met als factoren de beide experimentele condities, te weten ‘presentatiewijze van het verhoor’ (pv, auditief en audiovisueel) en ‘non-verbaal gedrag’ (neutraal en extra non-verbaal gedrag toegevoegd), en, ter correctie, eerste schuldoordeel en tweede schuldoordeel (laag, middel en hoog). Nagegaan is daarbij ook of interactie-effecten tussen beide typen experimentele condities een rol spelen.

De resultaten zijn gebaseerd op een schatting van een model waarbij uitsluitend¹¹⁵ de hoofdeffecten van ‘presentatiewijze van het verhoor’ en ‘non-verbaal gedrag’ en hun interactie zijn opgenomen, én een hoofdeffect voor eerste schuldoordeel, maar zonder andere interactie-effecten.

---

115 Er is ook getoetst op interacties tussen eerste schuldoordeel en de experimentele condities. Dit leidde in geen enkel geval tot een significant interactie-effect. Daarom wordt hier verder niet over gerapporteerd. De gepresenteerde analyse heeft betrekking op het model waarin zulke interactietermen niet zijn opgenomen.

Figuur B8.2: Marginale effecten van verschillende condities

Figuur B8.2 laat zien dat de verschillen tussen de drie schuldklassen groter zijn dan die tussen de niveaus van de experimentele factoren. De schatting van het effect van non-verbaal gedrag is het verschil tussen de hoogte van de getrokken en gestippelde lijntjes. De verschillen tussen de 'presentatiewijze van het verhoor' (pv, auditief, audiovisueel), die op het eerste gezicht in de figuur lijken voor te komen, worden kennelijk overschaduwd door de variatie tussen de eerste schuldoordelen, blijkens de non-significantie van de verschiltoets. Het is derhalve niet mogelijk om te concluderen dat de presentatiewijze invloed heeft op het schuldoordeel.

Op 5 procent-niveau is het volgende gevonden (zie ook figuur B8.2):

- (a) **Geen significante invloed van 'presentatiewijze van het verhoor'** ($F_{2,260} = 1.47$, n.s.), daarmee is Vraag 1 ontkennend beantwoord;
- (b) **Een significante invloed van 'non-verbaal gedrag'** ($F_{1,260} = 4.69$, $p=0.031$), daarmee is Vraag 2 bevestigend beantwoord;
- (c) **Geen significante invloed van hun interactie** ($F_{2,260} = 1.29$, n.s.), daarmee is Vraag 3 ontkennend beantwoord.

De opname van een factor voor **eerste schuldoordeel** is van invloed, er is sprake van een **significant verschil** ($F_{2,260} = 39.7$, $p=0.000$).

Tabel B8.1: Marginale effecten voor elke factor apart

Factor	Marginaal effect	Maximaal verschil tussen marginale effecten binnen één factor
Wijze presentatie verhoor		
PV	18,4%	
AU	21,9%	4,0%
AV	22,4%	
Non-verbaal gedrag		
Neutraal	18,8%	
Extra non-verbaal gedrag	23,0%	4,8%
Eerste schuldoordeel		
Laag	32,0%	
Midden	19,8%	21,1%
Hoog	10,9%	

In tabel B8.1 en B8.2 wordt de grootte van de effecten weergegeven. Deze tabellen (en ook figuur B8.2) geven de marginale effecten weer, dat zijn de geschatte effecten van een conditie, gecontroleerd voor andere factoren. Het maximaal verschil tussen marginale effecten binnen één factor voor de presentatiewijze is nauwelijks kleiner dan dat effect voor non-verbaal gedrag. Dit zou kunnen suggereren (maar zeker is dat niet) dat er feitelijk wel een effect is, maar dat dit met de huidige steekproefgrootte niet aantoonbaar blijkt. Overigens zijn de effecten in absolute zin niet zo verschillend van grootte; het verschil voor beide experimentele factoren is kleiner dan 5 procent. De effecten van het eerste schuldoordeel zijn verhoudingsgewijs groot, hetgeen onderstreept hoe belangrijk het is om te controleren voor deze factor.

In tabel B8.2 worden de marginale effecten van de combinatie van presentatiewijze en non-verbaal gedrag weergegeven, gecontroleerd voor het eerste schuldoordeel.

Het maximaal verschil is weliswaar behoorlijk, maar toch niet significant, ongetwijfeld omdat er betrekkelijk weinig vrijheidsgraden ter beschikking staan voor de schatting van deze effecten.

Tabel B8.2: Marginale effecten voor de combinatie van beide experimentele factoren, gecontroleerd voor eerste schuldoordeel

Wijze presentatie verhoor	Non-verbaal gedrag	
	neutraal	extra non-verbaal
PV	14,2%	22,6%
AU	21,7%	22,1%
AV	20,4%	24,4%

maximaal verschil: 10,3%

Om de invloed van het eerste schuldoordeel te laten zien geeft tabel B8.3 de ruwe gemiddelden weer (dat zijn de ongecontroleerde effecten) naast de gecontroleerde.

Tabel B8.3: Gemiddeld schuldoordeel respondenten (in %) voor- (N=270) en nameting (N=268) met en zonder correctie voor initiële schuldperceptie

Experimentele conditie		Gemiddelde schuldperceptie		Gemiddelde verschillscore (na – voor)		N
Weergave	Non verbaal gedrag	voor presentatie verhoor	na presentatie verhoor	ruw	gecontroleerd voor initiële schuldperceptie	
PV	neutraal	47,9	60,9	13,0	14,2	33
PV	extra non-verbaal	48,9	69,9	21,0	22,6	38
AU	neutraal	51,7	71,4	19,7	21,7	46
AU	extra non-verbaal	46,3	67,4	21,1	22,1	49
AV	neutraal	38,8	60,8	22,0	20,4	55
AV	extra non-verbaal	51,8	73,2	21,4	24,4	47 ¹¹⁶

116 2 missing.

Leden Redactieraad Programma Politie & Wetenschap

Voorzitter   prof. dr. H.G. van de Bunt
Hoogleraar Criminologie
Erasmus Universiteit Rotterdam

Leden   mr. drs. C. Bangma
Politieacademie, Hoofd School voor Hogere Politiekunde

mr. W.M. de Jongste
Projectbegeleider Wetenschappelijk Onderzoek en
Documentatiecentrum
Ministerie van Veiligheid en Justitie

prof. dr. P. van Reenen
Van Reenen-Russel Consultancy b.v.
Studie- en Informatiecentrum Mensenrechten (SIM)
Universiteit Utrecht

mr. F. Smilda
Kwartiermaker Divisie Informatie, Politie Noord-Nederland

Secretariaat   Programmabureau Politie & Wetenschap
Politieacademie
Arnhemseweg 348
7334 AC Apeldoorn

Postbus 834
7301 BB Apeldoorn
www.politieenwetenschap.nl

Uitgaven in de reeks Politiewetenschap

1. **Kerntaken van de politie. Een inventarisatie van heersende opvattingen**
C.D. van der Vijver, A.J. Meershoek & D.F. Slobbe, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2001
2. **Bevoegdheden overd(r)acht. Een onderzoek naar delegatie en mandaat van beheersbevoegdheden in de politiepraktijk**
H.B. Winter & N. Struiksma, Pro Facto B.V., Universiteit Groningen, 2002
3. **Sturing van politie en politiewerk. Een verkennend onderzoek tegen de achtergrond van een veranderende sturingscontext en sturingsstijl**
J. Terpstra, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2002
4. **Woninginbrekers en zware jongens. Daders vanuit het voormalig Joegoslavië aan het woord**
M. van San, E. Snel & R. Boers, Risbo, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2002
5. **Zeg me wie je vrienden zijn. Allochtone jongeren en criminaliteit**
F.M.H.M. Driessen, B.G.M. Völker, H.M. Op den Kamp, A.M.C. Roest & R.J.M. Molenaar, Bureau Driessen, Utrecht, 2002
6. **Op deugdelijke grondslag. Een explorerende studie naar private forensische accountancy**
J. van Wijk, W. Huisman, T. Feuth & H.G. van de Bunt, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2002
7. **Voorbij de dogmatiek. Publiek-private samenwerking in de veiligheidszorg**
A.B. Hoogenboom & E.R. Muller, COT, Den Haag, 2003
8. **Hennepteelt in Nederland. Het probleem van de criminaliteit en haar bestrijding**
F. Bovenkerk, W.I.M. Hogewind, D. Korf & N. Milani, Willem Pompe Instituut, Universiteit Utrecht, 2003
9. **Politiekennis in ontwikkeling. Een onderzoek naar het verzamelen en veredelen van informatie voor het Politie Kennis Net**
I. Bakker & C.D. van der Vijver, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2003
- 10a. **Politie en geweld. Een verkenning van politiereacties op geweldsincidenten in vier Nederlandse regiokorpsen**
C.J.E. In 't Velt, W.Ph. Stol, P.P.H.M. Klerks, H.K.B. Fobler, R.J. van Treeck & M. de Vries, NPA-Politie Onderwijs- en Kenniscentrum, LSOP, Apeldoorn, 2003
- 10b. **Geweldige informatie? Onderzoek naar de informatiehuishouding van geweldsmeldingen bij de politie**
R. van Overbeeke, O. Nauta, A. Beerepoot, S. Flight & M. Rietveld, DSP-groep, Amsterdam, 2003

11. **Blauwe Bazen. Het leiderschap van korpschefs**
R.A. Boin, P. 't Hart & E.J. van der Torre, Departement Bestuurskunde, Universiteit Leiden/COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag, 2003
12. **Over de grens. Een verkenning van projecten voor probleemjeugd in Duitsland, Engeland en Zweden**
I. van Leiden, G. Verhagen & H.B. Ferwerda, Advies- en Onderzoeksgroep Beke, Arnhem, 2003
13. **Integriteit in het dagelijkse politiewerk. Meningen en ervaringen van politiemensen**
J. Naeyé, L.W.J.C. Huberts, C. van Zweden, V. Busato & B. Berger, Centrum voor Politiewetenschappen, VU Amsterdam, 2004
14. **Politiestraatwerk in Nederland. Noodhulp en gebiedswerk: inhoud, samenhang, verandering en sturing**
W. Ph. Stol, A.Ph. van Wijk, G. Vogel, B. Foederer & L. van Heel, Nederlandse Politieacademie, Onderzoeksgroep, LSOP, Apeldoorn, 2004
15. **De kern van de taak. Kerncompetenties van de politie als criterium voor de afbakening van kerntaken in de praktijk**
A. Mein, A. Schutte & A. van Sluis, ES&E, Den Haag, 2004
16. **Professionele dienstverlening en georganiseerde criminaliteit. Hedendaagse integriteitsdilemma's van advocaten en notarissen**
F. Lankhorst & J.M. Nelen, Vrije Universiteit Amsterdam, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Sectie Criminologie, Amsterdam, 2004
17. **Paradoxaal Politiebestel. Burgemeesters, Openbaar Ministerie en Politiechefs over de sturing van de politie**
L.W.J.C. Huberts, S. Verberk, K. Lasthuizen & J.H.J. van den Heuvel, Vrije Universiteit Amsterdam/B&A Groep, 's-Gravenhage, 2004
18. **Illegale vuurwapens in Nederland: smokkel en handel**
A.C. Spapens & M.Y. Bruinsma, IVA, Tilburg, 2004
19. **Samenwerking en netwerken in de lokale veiligheidszorg**
J. Terpstra & R. Kouwenhoven, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2004
20. **Uit balans: politie en bestel in de knel. State-of-the-art: bundeling van kennis en inzicht**
H.G. van de Bunt, A.B. Hoogenboom, L.W.J.C. Huberts, E.R. Muller, J. Terpstra, C.D. van der Vijver & C. Wiebrens, 2004
Redactie: G.C.K. Vlek, C. Bangma, C. Loef & E.R. Muller
21. **Politie en media. Feiten, fictie en imagopolitiek**
H. Beunders & E.R. Muller, Erasmus Universiteit Rotterdam/COT, Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Leiden, 2005 (2e druk 2009)

22. **Integriteit van de politie. State-of-the-art: wat we weten op basis van Nederlands onderzoek**
L.W.J.C. Huberts & J. Naeyé, Centrum voor Politie- en Veiligheidswetenschappen/Vrije Universiteit, Amsterdam, 2005
23. **De sociale organisatie van mensensmokkel**
R. Staring, G. Engbersen, H. Moerland, N. de Lange, D. Verburg, E. Vermeulen & A. Weltevrede; m.m.v. E. Heyl, N. Hoek, L. Jacobs, M. Kanis & W. van Vliet, Erasmus Universiteit Rotterdam: Criminologie – Sociologie – Risbo, 2005
24. **In elkaars verlengde? Publieke en private speurders in Nederland en België**
U. Rosenthal, L. Schaap J.C. van Riessen, P. Ponsaers & A.H.S. Verhage, COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag/Universiteit Gent, 2005
25. **De strafrechtelijke rechtshulpverlening van Nederland aan de lidstaten van de Europese Unie. De politieke discussie, het juridische kader, de landelijke organisatie en de feitelijke werking**
C.J.C.F. Fijnaut, A.C. Spapens & D. van Daele, Universiteit van Tilburg, Vakgroep Strafrechtwetenschappen, 2005
26. **Niet zonder slag of stoot. De geweldsbevoegdheid en doorzettingskracht van de Nederlandse politie**
J. Naeyé, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Vrije Universiteit Amsterdam, 2005
27. **Preventief fouilleren. Een analyse van het proces en de externe effecten in tien gemeenten**
E.J. van der Torre & H.B. Ferwerda, COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag/Advies- en Onderzoeksgroep Beke, Arnhem, 2005
28. **Zedenmisdrijven in Nederland. Aangiften- en verdachtenanalyses op basis van HKS-gegevens**
A.Ph. van Wijk, S.R.F. Mali, R.A.R. Bullens, L. Prins & P.P.H.M. Klerks, Politieacademie Onderzoeksgroep, Apeldoorn, Vrije Universiteit Amsterdam. KLPD, 2005
29. **Groepszedenmisdrijven onder minderjarigen. Een analyse van een Rotterdamse casus**
I. van Leiden & J. Jakobs, Advies- en Onderzoeksgroep Beke, Arnhem, 2005
30. **Omgaan met conflictsituaties: op zoek naar goede werkwijzen bij de politie**
O. Adang, N. Kop, H.B. Ferwerda, J. Heijnemans, W. Olde Nordkamp, P. de Paauw & K. van Woerkom, Onderzoeksgroep Politieacademie, Apeldoorn/Advies en Onderzoeksgroep Beke, Arnhem, 2006
31. **De strategische analyse van harddrugsscenes. Hoofddlijnen voor politie en beleid**
E.J. van der Torre, COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag, 2006
- 32a. **Cijfers en stakeholders. Prestatiesturing en de gevolgen voor de maatschappelijke en politiek-bestuurlijke relaties van de politie**
A. van Sluis, L. Cachet, L. de Jong, C. Nieuwenhuyzen & A. Ringeling, Centre for Local Democracy, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2006

- 32b. **Operationele betrokkenheid. Prestatiesturing en bedrijfsvoering Nederlandse politie**
A.B. Hoogenboom, Nivra-Nyenrode, Breukelen, 2006
- 32c. **Op prestaties gericht. Over de gevolgen van prestatiesturing en prestatieconvenanten voor sturing en uitvoering van het politiewerk**
M.P.C.M. Jochoms, F. van der Laan, W. Landman, P.S. Nijmeijer & A. Sey, Politie-academie, Apeldoorn/Twynstra Gudde, Amersfoort/Universiteit van Amsterdam, 2006
33. **Het nieuwe bedrijfsmatig denken bij de politie. Analyse van een culturele formatie in ontwikkeling**
J. Terpstra & W. Trommel, IPIT Instituut voor Maatschappelijke Veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente 2006
34. **De legitimiteit van de politie onder druk? Beschouwingen over grondslagen en ontwikkelingen van legitimiteit en legitimiteitstoekenning**
Bundel onder redactie van C.D. van der Vijver & G.C.K. Vlek, IPIT Instituut voor Maatschappelijke Veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente/Politie & Wetenschap, 2006
35. **Naar beginselen van behoorlijke politiezorg**
M.J. Dubelaar, E.R. Muller & C.P.M. Cleiren, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universteit Leiden, 2006
- 36a. **Asielmigratie en criminaliteit**
J. de Boom, G. Engbersen & A. Leerkes, Risbo Contractresearch BV/Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2006
- 36b. **Criminaliteitspatronen en criminele carrières van asielzoekers**
M. Althoff & W.J.M. de Haan, m.m.v. S. Miedema, Vakgroep Strafrecht en Criminologie, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Rijksuniversiteit Groningen, 2006
- 36c. **'Ik probeer alleen maar mijn leven te leven'. Uitgeprocedeerde asielzoekers en criminaliteit**
A. Leerkes, Risbo Contractresearch BV/Erasmus Universiteit, Rotterdam; Amsterdamse School voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek/Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 2006
37. **Positie en expertise van de allochtone politiemedewerker**
J. Broekhuizen, J. Raven & F.M.H.M. Driessen, Bureau Driessen, Utrecht, 2007
38. **Lokale politiechefs. Het middenkader van de basispolitiezorg**
E. J. van der Torre, COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag, 2007
39. **Nog niet verschenen**
40. **Conflict op straat: strijden of mijden? Marokkaanse en Antilliaanse jongeren in interactie met de politie**
N. Kop, Martin Euwema, m.m.v. H.B. Ferwerda, E. Giebels, W. Olde Nordkamp & P. de Paauw, Politieacademie, Apeldoorn, Universiteit Utrecht, 2007

41. **Opsporing onder druk**
C. Liedenbaum & M. Kruijsen, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2008
42. **Symbolen van orde en wanorde. Broken windows policing en de bestrijding van overlast en buurtverval**
B. van Stokkom, Centrum voor Ethiek, Radboud Universiteit Nijmegen, 2008
43. **Verkeershandhaving: prestaties leveren, problemen aanpakken**
G. Meershoek & M. Krommendijk, IPIT, Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2008
44. **De frontlinie van opsporing en handhaving. Stelselmatige bedreigingen door burgers als contrastrategie**
M.J.G. Jacobs, M.Y. Bruinsma & J.W.M.J. van Poppel, IVA Tilburg, 2008
- 45a. **‘Kracht van meer dan geringe betekenis’. Deel A: Politiegeweld in de basispolitiezorg**
R. Bleijendaal, J. Naeyé, P. Chattellon & G. Drenth, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2008
- 45b. **‘Kracht van meer dan geringe betekenis’. Deel B: Sturing en toetsing van de politieke geweldsbevoegdheid**
G. Drenth, J. Naeyé & R. Bleijendaal, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2008
- 45c. **Agressie en geweld tegen politiemensen. Beledigen, bedreigen, tegenwerken en vechten**
J. Naeyé & R. Bleijendaal, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2008
- 45d. **Belediging en bedreiging van politiemensen**
J. Naeyé, m.m.v. M. Bakker & C. Grijzen, Vrije Universiteit Amsterdam, 2009
- 45e. **Uitgangspunten voor politieoptreden in agressie- en geweldssituaties**
J. Naeyé, Vrije Universiteit Amsterdam, 2010
46. **Wijkagenten en hun dagelijks werk. Een onderzoek naar de uitvoering van gebiedsgebonden politiewerk**
J. Terpstra, 2008
47. **Bijzonder zijn ze allemaal! Vergelijkend onderzoek naar reguliere en bijzondere opsporing**
W. Faber, A.A.A. van Nunen & C. la Roi, Faber Organisatievernieuwing, Oss, 2009
48. **Gouden bergen. Een verkennend onderzoek naar Nigeriaanse 419-fraude: achtergronden, dadenkenmerken en aanpak**
Y.M.M. Schoenmakers, E. de Vries Robbé & A.Ph. van Wijk, Politieacademie, Apeldoorn/Bureau Beke, Arnhem, 2009
49. **Het betwiste politiebestel. Een vergelijkend onderzoek naar de ontwikkeling van het politiebestel in Nederland, België, Denemarken, Duitsland, Engeland & Wales**
A. Cachet, A. van Sluis, Th. Jochoms, A. Sey & A. Ringeling, Erasmus Universiteit Rotterdam/Politieacademie, Apeldoorn/Korps landelijke politiediensten, Driebergen, 2009

50. **Leven met bedreiging. Achtergronden bij aangiften van bedreiging van burgers**
B. Bieleman, W.J.M. de Haan, J.A. Nijboer & N. Tromp, IntraVal & Rijksuniversiteit Groningen, 2010
- 51a. **Het publieke belang bij private preventie. Een economische analyse van inbraakpreventiebeleid**
B.A. Vollaard, TILEC/Universiteit van Tilburg, 2009
- 51b. **Het effect van langdurige opsluiting van veelplegers op de maatschappelijke veiligheid**
B.A. Vollaard, TILEC/Universiteit van Tilburg, 2010
52. **Lokale politiek over politie**
T.B.W.M. van der Torre-Eilert, H. Bergsma & M.J. van Duin, met medewerking van R. Eilert, LokaleZaken, Rotterdam, 2010
53. **Trainen onder stress. Effecten op de schietvaardigheid van politieambtenaren**
R.R.D. Oudejans, A. Nieuwenhuys & G.P.T. Willemsen, Vrije Universiteit Amsterdam, 2010
54. **Politie en publiek. Een onderzoek naar de communicatievormen tussen burgers en blauw**
H.J.G. Beunders, M.D. Abraham, A.G. van Dijk & A.J.E. van Hoek, DSP-groep, Amsterdam/Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2011
55. **Managing collective violence around public events: an international comparison**
O.M.J. Adang with cooperation from: S.E. Bierman, E.B. Brown, J. Dietermann, C. Putz, M. Schreiber, R. van der Wal, J. Zeitner, Police Science & Research Programme, Apeldoorn, 2011
56. **Stads- en regioscan in de grootste Brabantse gemeenten. De achtergronden van onveilige GVI-scores**
B.M.W.A. Beke, E.J. van der Torre, M.J. van Duin, COT, Den Haag; LokaleZaken, Rotterdam & Beke Advies, Arnhem, 2011
57. **De mythe ontrafeld? Wat we weten over een goed politieleiderschap**
W. Landman, M. Brussen & F. van der Laan, Twynstra Gudde, Amersfoort, 2011
58. **Proactief handhaven en gelijk behandelen**
J. Svensson, H. Sollie & S. Saharso, Vakgroep Maatschappelijke Risico's en Veiligheid, Institute of Governance Studies, Universiteit Twente, Enschede, 2011
- 59a. **De sterkte van de arm: feiten en mythes**
J.H. Haagsma, T.M. Rumke, I. Smits, E. van der Veer & C.J. Wiebrens, Andersson Elffers Felix, Utrecht, 2012
- 59b. **Blauw, hier en daar. Onderzoek naar de sterkte van de politie in Nederland, België, Denemarken, Engeland & Wales en Nordrhein-Westfalen**
J.H. Haagsma, I. Smits, H. Waarsing & C.J. Wiebrens, Andersson Elffers Felix, Utrecht, 2012
60. **De nachtdienst 'verlicht'**
M.C.M. Gordijn, Rijksuniversiteit Groningen, 2012

61. **Opsporing Verzocht. Een quasi-experimentele studie naar de bijdrage van het programma Opsporing Verzocht aan de oplossing van delicten**
J.G. van Erp, F. van Gastel & H.D. Webbink, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2012
62. **Jeugdige zedendelinquenten en recidive. Een onderzoek bij jeugdige zedendelinquenten naar de voorspellende waarde van psychiatrische stoornissen en psychosociale problemen voor (zedes)recidive**
C. Boonmann, L.M.C. Nauta-Jansen, L.A. 't Hart-Kerkhoffs, Th.A.H. Doreleijers & R.R.J.M. Vermeiren, VUmc De Bascule, Duivendrecht, 2012
63. **Hoe een angstaas een jokkebrok herkent**
J. Jolij, Rijksuniversiteit Groningen, 2012
64. **Politie en sociale media. Van hype naar onderbouwde keuzen**
A. Meijer, S. Grimmelikhuijsen, D. Fictorie, M. Thaens, P. Siep, Universiteit Utrecht, Center for Public Innovation, Rotterdam, 2013
65. **Wapengebruik. Van inzicht in modus operandi naar een effectieve aanpak**
M.S. de Vries, Universiteit Twente, Enschede, 2013
66. **Politieverhalen. Een etnografie van een belangrijk aspect van politieculturen**
M.J. van Hulst, Tilburg University, Tilburg, 2013
67. **Recherchebazen. Een empirisch onderzoek naar justitieel politieleiderschap**
E.J. van der Torre, M.J. van Duin & E. Bervoets, LokaleZaken, Rotterdam, 2013
68. **Driehoeken: overleg en verhoudingen. Van lokaal tot nationaal**
E.J. van der Torre & T.B.W.M. van der Torre-Eilert, m.m.v. E. Bervoets & D. Keijzer, LokaleZaken, Rotterdam, 2013
69. **Overvallen vanuit daderperspectief. Situationele aspecten van gewelddadige, niet-gewelddadige en afgeblazen overvallen**
W. Bernasco, M.R. Lindegaard & S. Jacques, NSCR, Amsterdam, 2013
70. **Geweld tegen de politie. De rol van mentale processen van de politieambtenaar**
L. van Reemst, T. Fischer & B. Zwirs, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2013
71. **Vertrouwen in de politie: trends en verklaringen**
L. van der Veer, A. van Sluis, S. Van de Walle & A. Ringeling, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2013
72. **Mobiel banditisme. Oost- en Centraal-Europese rondtrekkende criminele groepen in Nederland**
D. Siegel, i.s.m. R. Koenraadt, D. Lyubenova, N. Sovre & A. Troscianczuk, Universiteit Utrecht, 2013
73. **De ontwikkeling van de criminaliteit van Rotterdamse autochtone en allochtone jongeren van 12 tot 18 jaar. De rol van achterstanden, ouders, normen en vrienden**
F.M.H.M. Driessen, F. Duursma & J. Broekhuizen, Bureau Driessen, Utrecht, 2014

74. **Speciaal blauw. Verschijningsvormen en overwegingen van specialisatie en despecialisatie binnen de Nederlandse politieorganisatie**
R.J. Morée, W. Landman & A.C. Bos, Twynstra Gudde, Amersfoort, 2014
75. **Gevangene van het verleden. Crisissituaties na de terugkeer van zedendelinquenten in de samenleving**
M.H. Boone, H.G. van de Bunt & D. Spiegel, m.m.v. K. van de Ven, Erasmus Universiteit, Rotterdam, Universiteit Utrecht, 2014
76. **Brandstichters onder vuur. Een empirisch onderzoek naar zaken van brandstichting en hun daders**
L. Dalhuisen & F. Koenraadt, Universiteit Utrecht, 2014
77. **Van stadswacht naar nieuwe gemeentepolitie? Gemeentelijk toezicht en handhaving in de openbare ruimte**
T. Eikenaar & B. van Stokkom, Radboud Universiteit, Nijmegen, 2014
78. **Politiemensen over het strafrecht**
J. Kort, M.I. Fedorova & J.B. Terpstra, Radboud Universiteit, Nijmegen, 2014